

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 38

Київ
2012

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com

Рецензенти:

д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 5 від 20.05.2011 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

ЗМІСТ

Циганенко Лілія. Місце європейських дворян в процесі колонізації південно-українських земель (друга половина XVIII – XIX ст.).	5
Гончаренко Олексій. Рецензія на книгу Я.О.Потапенка “Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця XIX – початку XXI ст.: становлення і розвиток наукових напрямів та концепцій”. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 420 с.	10
Капелюшний Валерій. Рецензія на книгу В.К.Молоткіної "Становлення та розвиток видавничої справи в УСРР – УРСР в 20 – 30-ті роки XX ст.". – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 416 с.	12
Гримич Марина. З історії польових досліджень в Україні: Зоріан Доленга-Ходаковський.	15
Машкевич Стефан. Транспорт і розвиток міста: історія трамвайної лінії Київ – Пуща-Водиця.	22
Казакевич Геннадій. Кельтські етимології топонімів України в історико-етнологічних реконструкціях.	33
Аль-Анні Амар, Кузіна Наталія. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР.	40
Краснянська Наталія, Громова Наталія. Традиційна рослинна символіка українських свят осені та початку зими.	45
Ніколаєва Анна. Воскова свічка як елемент символічного захисту українців (кінець XIX – початок XXI ст.).	49
Метка Людмила. Піч у Слобідській Україні: звичаї, обереги, народна медицина.	57
Леньо Таїса. Початковий етап весільної обрядовості бойків Закарпаття (середина XX століття).	61
Кузьміна Снежана. Єврейське населення Бессарабії в першій половині XIX століття.	75
Казакевич Ольга. Мовне питання у науково-публіцистичній спадщині Сергія Шелухіна.	80
Чернищук Наталія. Дослідження впливу зарубіжних наукових шкіл на розвиток етнології в Україні у другій половині XIX ст. – 20-х рр. XX ст. в сучасній українській історіографії.	85

Овчаренко Володимир. Становлення і особливості функціонування управлінської мережі державної етнонаціональної політики в сучасній Україні.	90
Ткачик Олександр. Албансько-сербське протистояння в Косово (1990 – 1999 рр.).	95
Яцечко Світлана. Становище інтелігенції Польщі та її відносини з владою (1956 – 1970).	103
Старченко Марина. Соціальне здоров'я в системі радянських цінностей 1920-х – початку 1930-х рр.: радянська історіографія.	109
Самойленко Неля. Самоврядні медичні організації на терені України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: історіографічний огляд.	112
Шваб Лариса. Партиїно-політична боротьба в Польщі на хвилі познанських заворушень 1956 року.	118
Кривопішин Олексій. Значення південно-західних залізниць для розвитку спиртопереробної та тютюнової промисловості на терені України в другій половині ХІХ століття.	124
Вакуленко Іван. Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні теми "Наш край" на уроках з історії України.	129
Наші автори	133

МІСЦЕ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДВОРЯН В ПРОЦЕСІ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – XIX ст.)

Розглядається участь дворян – представників європейських країн (німців, французів, італійців, греків) у процесі освоєння та колонізації південноукраїнських земель.

Ключові слова: дворяни, колонізація, Новоросійський край, етноси.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. лави дворянства південноукраїнських губерній значно поповнилися за рахунок вихідців з європейських держав. Важливе місце в цьому процесі належало аристократам з Німеччини, Франції, Італії та Греції.

Незважаючи на те, що історія дворянського стану має значну історіографію, робіт, які б висвітлювали проблеми регіональних особливостей розвитку дворянських родин, їх ролі та внеску у розвиток краю, лічені одиниці. Із найновіших публікацій, які певним чином торкаються питань ролі іноземного дворянства у освоєнні південноукраїнських земель, на увагу дослідників заслуговують праці Я.Бойка, П.Лавріва¹. Проте відсутність комплексного дослідження щодо місця і ролі представників європейської аристократії в економічному та культурному розвитку регіону потребує подальшої розробки цього питання.

Матеріали зведених даних таблиць Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. дозволили автору серед дворянства південноукраїнських губерній виявити чисельність представників інших етносів, які брали участь у процесах колонізації та освоєння причорноморських та придунайських земель. Взагалі, крім дворян росіян, українців, поляків, молдаван, до дворянських родовідних книг Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній були внесені ще дворяни – представники 22 етнічних груп, серед яких подолати 1% бар'єр вдалося лише німецьким дворянам.

Німці з'явилися в Росії ще за часів Петра I. Наприкінці XVIII ст. у Катеринославській губернії з'являються перші німецькі переселенці, які пізніше заснували 8 колоній. На початок XIX ст. припадає німецька колонізація Херсонської губернії. З 1803 р. по 1809 р. у Херсонській губернії було засновано 31 німецьке поселення. Переселення німців на територію Катеринославської та Херсонської губерній продовжувалося до середини 30-х рр. XIX ст., після чого цей рух пішов на спад². В Бессарабії німці з'являються у 1815 р. Одним з найбільших їх поселень на цих землях стала колонія Сарата.

Для заохочення переселення німців на причорноморські землі влада вдало використовувала так званих вербувальників, які організовували від'їзд колоністів до Росії. Одним з відомих німецьких вербувальників був барон Фердинанд де Кано де Борегард. Серед переселенців на південноукраїнські землі переважну більшість (понад 60%) складали селяни та ремісники, однак і представники німецького нобілітету не залишилися осторонь від перспективи отримання нових земель у Новоросії.

У XIX ст. тип німецького колоніста в Російській імперії – це успішний господар західного типу, досить часто великий землевласник, який охоче розширює та вдосконалює своє господарство. Переселившись до Новоросійського краю, німці, на жаль, не виправдали сподівань Катерини II – вони не стали вчителями селян, а навпаки, вели досить уособлене життя, не змішуючись з місцевим населенням, практично не спілкуючись з ним. Вони зберігали свою віру, звичаї і традиції, не брали змішаних шлюбів. Деякі з них, намагаючись зберегти зв'язок із Батьківщиною, відправляли синів на навчання до Німеччини. Для нас цікавим є спостереження англійського мандрівника Д.М.Уоллеса, який, здійснивши подорож до Росії на початку 70-х рр.

XIX ст., зазначав, кажучи про німецьких колоністів: "І хоча їх батьки і навіть діди народилися в цій країні (Росії – Л.Ц.), вони сприймуть як образу, якщо їх назвати росіянами"³.

Ближче до місцевих мешканців південноукраїнських губерній були німці – мешканці міст. Серед них були підприємці, фінансисти, дипломати, чиновники, вчителі, вчені, лікарі, діячі мистецтва. Багато з них, досягнувши успіхів у своїй справі, домоглися з часом і почесної слави та популярності. Серед відомих постатей південноукраїнських губерній ми можемо назвати родину Фальц-Фейн, яка уславилася закладами заповідника Асканія-Нова, видатного вченого-археолога Е. фон Штерна, засновницю першого дитячого садочка в Одесі – баронесу Мейендорф⁴, барона Фрідебурга – більше відомого як артист Милославський (помер 1882 р. під час виступу на сцені).

Німецький барон Є.Г.Гінцебург був засновником одеського облікового банку, вважався одним з кращих фінансистів Росії. Свій статок, який він отримав з маєтків у Таврійській губернії, барон Є.Г.Гінцебург заповів на добродійні справи. Німецькі аристократи випробували себе на державній та військовій службі: генерал від артилерії граф Д.Є.Остен-Сакен (1789 – 1881) – організатор та керівник оборони Одеси під час Кримської війни (1854 р.), головний військовий начальник Бессарабської області та Херсонської губернії); генерал – лейтенант барон Ф. фон Мейендорф – помічник начальника губерньської канцелярії та інші⁵.

За даними перепису 1897 р. загальна кількість дворян-німців у Бессарабській, Катеринославській, Херсонській губерніях становила 1 249 осіб або майже 1,5% загальної кількості цієї верстви у регіоні (*таблиця 1*). Найбільша кількість німецької аристократії осіла на землях Херсонської губернії і в першу чергу в м. Одеса⁶. Як правило, дворяни-німці займалися цивільною та військовою службою, було їх досить багато серед вчителів. Майже однаковими за кількістю були німецькі дворянські спільноти на катеринославських і бессарабських землях: їх кількість у цих губерніях ледве перевищувала 1%.

Решта представників етнічних меншин серед дворянського загалу південноукраїнських губерній за своєю кількістю не досягала й 1% загальної чисельності дворян губерній (*таблиця 1*). Однак, на думку автора, малочисельність цих груп не означає, що їх присутність залишилася для регіону зовсім непомітною. Тим більше, що серед цих дворянських етнічних спільнот є досить цікаві й навіть особливі, "екзотичні".

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед південноукраїнського дворянського загалу фіксуються французи, італійці та греки. Деякі з них відправлялися до Росії в пошуках нових можливостей для використання своїх знань та навичок, дехто для збагачення. Практично всі вони облаштовувалися на півдні. Уряд охоче роздавав їм землі. Російський дослідник В.Ф.Шишмарьов вважає, що для більшості французьких дворян земельні маєтки на півдні були чи не єдиним виходом із скрутного становища. Так, ряд представників французького дворянства опинилися на берегах Чорного моря, в Новоросії, у Криму⁷. Серед французів, які залишили слід в історії південноукраїнських губерній, були камерц-радник Рув'є (засновник перших мериносівих вівчарень в Криму), професор де Серре (de Serres) – вчений-технолог, ботанік.

У місті Херсон вже через два роки після його заснування діяло французьке торговельне товариство барона Антуана, яке сприяло поширенню торговельних зносин міста з Францією. Історик Д.Багалій наводить цікаві рядки з листів барона: "...на нашу думку, потрібно купувати російські природні багатства і тим збільшувати їх видобуток, а це останнє – дійсне багатство держави"⁸. Саме завдяки французькому барону Антуану було відкрито нові торговельні шляхи – по Дніпру до Акерману та по Бугу до Очакова.

У 1782 р. засновнику м. Херсон І.А.Ганнібалу через генерального Російського морського командира графа Моценіго надійшов лист від італійців, які бажали переселитися до Російської імперії й оселитися у Новоросії – так почалася італійська хвиля переселення на південноукраїнські землі. Невдовзі італієць Амате в Новомосковському та Херсонському повітах Катеринославського намісництва в середині 80-х років XVIII ст. отримав 16850 дес. землі, у Херсонському повіті його земляк італієць Вілдін мав 6000 дес. землі⁹. Вихідцям з Апеннін належать перші у Північному Причорномор'ї спроби розвитку шовківництва – у квітні 1786 р. італійський граф Парма, що прибув з Мілану, отримав для створення державного розсадника тутових дерев поблизу Сімферополя 1850 дес. землі, де насадив кілька тисяч дерев. Однак

справа видалася малопробитковою й граф змушений був перейти на державну службу – у 90-х рр. XVIII ст. він очолює сільську поліцію Костянтиноградського повіту Катеринославського намісницького правління¹⁰.

Серед великих землевласників Південної України також зустрічаються італійські прізвища – Б.Галлеро та Антоніо Корнелло. Відзначилися італійські аристократи й на державній службі – в серпні 1816 р. генуезький дворянин Рафаїл Скасс отримав чин надвірного радника і був зарахований до штату Державної комісії іноземних справ, як чиновник з особливих доручень при Херсонському воєнному губернаторі¹¹. Славетний Йосип де Рибас – градоначальник Одеси – був уродженцем Неаполю. Серед його помічників – уродженець П'ємонту секунд-майор Вітторіо Амадео Поджіо, який разом з Неаполітанським віце-консулом П'єро Сканціо заключив вигідний для Одеси контракт на постачання будівельних матеріалів з Італії.

Багато італійських дворян мали приватні будинки у м. Одеса – секунд-майор Сmekіо, поручики де Пачіола, Савоїні, Сарачіні, полковник Де Пелігріні, капітани Мікеланджело Корсато та Бенеддетто Радсето, підпоручик Сілістріо Дель-Сассо. Заселення італійцями Одеси відбувалося настільки інтенсивно, що в перші роки XIX ст. вони становили майже 1/10 частину населення міста – 800 осіб при загальній кількості населення міста в 7 – 8 тис. В 30-х рр. XIX ст. до штату Канцелярії Одеського градоначальника входили титулярний радник А.Фацарді, колезький регістратор А.Феррієрі, дворянин Л.Феррієрі.

До другої половини XVIII ст. відноситься найбільша хвиля грецької еміграції до Росії. Після закінчення російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. багато переселенців з грецьких земель відправлялися на кораблях російської ескадри до Росії. Загальна кількість переселенців склала декілька тисяч осіб. Серед греків – переселенців у південноукраїнській губернії переважну більшість склали ремісники, робітники, матроси та купці, однак були серед них і представники аристократичних родин. Одними з перших на землях Російської імперії опинилися родини Іпсілані, Катаказі, Мурузі, Негрі та інші, які сприяли активізації розвитку господарства, а також частково й політичного життя регіону.

У 1768 – 1774 рр. сформувалася грецька община Херсону. На початку XIX ст. грецька община була сформована у Миколаєві. З Миколаєвом назавжди зв'язала долю грецька родина Аркасів, для яких Україна стала другою Батьківщиною, яку вони любили і якою пишалися. М.М.Аркас був одним із засновників товариства "Просвіта", його діяльність була присвячена ознайомленню широких кіл з кращими зразками культури народів України. Під керівництвом М.Аркаса миколаївська "Просвіта" часто організувала літературно-музичні вечори, в яких брали участь різні верстви населення. "Просвіта" займалася виданням історичної та просвітницької літератури. На власні кошти М.Аркас видавав свої музичні та історичні твори, а також виділяв фінанси на утримання шкіл, видання підручників тощо¹².

Одним з основних занять більшості греків – колоністів була торгівля, й, відповідно, певна кількість відомих представників цієї етнічної групи водночас поєднували в собі аристократичне походження з приналежністю до купецького стану. Саме це поєднання було досить специфічною і визначальною рисою грецької дворянської спільноти регіону.

Основним центром торговельної грецької еміграції стала Одеса, з якою пов'язана діяльність і доля багатьох грецьких аристократичних родин – Інглезі, Стамерів, Маразлі¹³. Наприкінці XIX ст. в Одесі жив Олександр Ревеліоті – грек, дворянин, бібліофіл, відомий своїм книжковим зібранням, яке успадкував від батька – Аристида Ревеліоті.

Серед греків Новоросійського краю значну частку становили військові: Алопеус Федір Давидович – генерал-лейтенант, граф, одеський градоначальник; Лідерс Олександр Миколайович – генерал-ад'ютант, герой Кримської війни; Попандопуло Олександр Спиридонович – віце-адмірал, начальник Одеського порту; Радецький Федір Федорович – генерал від інфантерії, Костянтин Георгійович Патераки – командир одеського грецького піхотного батальйону, граф Доменіко Карлович Модениго – прапорщик¹⁴. Все це яскраво свідчить, про поступовий відхід грецьких нобілів від свого коріння і входження до дворянського загалу Російської імперії.

За даними Першого Всеросійського перепису 1897 р. на території Бессарабської, Катеринославської, Херсонської губерній мешкало майже 300 греків – дворян (таблиця 1). Найбільша за чисельністю грецька аристократична спільнота мешкала у Херсонській губернії – понад 130 осіб. Найменша кількість представників грецької етнічної спільноти налічувалась у Катеринославській губернії¹⁵.

Цікаво, що серед заявлених під час перепису 1897 р. етносів трьох причорноморських губерній зустрічаються й досить "екзотичні" (як для південноукраїнських земель). Так, у Херсонській губернії проживало 27 дворян – фінів, 12 – шведів й 1 дворянин – кавказький горець. У Катеринославській губернії 32 дворянина рідною мовою назвали литовсько-латишську та 9 дворян – англійську. Щодо Бессарабії, то тут ми зустрічаємо 10 дворян турецько-татарського походження, 7 дворян – фінів, 2 кавказьких горця.

Взагалі наявність дворян – представників названих етнічних груп, які мешкали на південноукраїнських землях – скоріше виняток, ніж правило, вони не становили більш-менш помітних спільнот у межах регіональної аристократії. Однак, з нашого боку було б необачно не назвати тих представників, які пов'язали своє життя з південноукраїнськими землями. Це швейцарець граф Паравічіні, ногайський дворянин Джем-Мамбет-бей-Мурза, татарські родини Ширинів, Мансурських, Аргинських.

Характерною рисою південноукраїнського дворянства був його багатоетнічний склад, який не мав аналогів у світі. Разом з тим, це зовсім не заважало становій та соціальній єдності цієї верстви. Взагалі лояльність підданих по відношенню до царя та правлячої династії була основним стрижнем Російської імперії. Безпека влади і соціально-політична стабільність були пріоритетами для центральної влади, тому лояльність неросійського населення приєднаних територій мала для неї дуже важливе значення.

Наявність серед дворянського загалу значного прошарку представників різних європейських мовних груп – німецької, французької, італійської, грецької – свідчить, з одного боку, про їх безпосередню участь у процесах освоєння південноукраїнських земель, а з іншого – про лояльне ставлення царської влади до них. Дворяни – вихідці з європейських країн займали одне з визначальних місць серед цього стану в регіоні. Вони вписали не одну славу сторінку в історію південного краю, заслуживши поважне ставлення до себе.

Таблиця 1
Розподіл дворян-іноземців південноукраїнських губерній
(за матеріалами Першого загальноросійського перепису 1897 р.)

	Бессарабська губернія		Катеринославська губернія		Херсонська губернія		Разом	
	всього	%%	всього	%%	всього	%%	всього	%%
дворян	21.942	1,13	20 352	0,96	50 495	1,85	92 789	1,43
з них назвали рідною мовою:								
німецьку	231	1,05	267	1,31	751		1 249	1,346
грецьку	81	0,36	64	0,31	132	0,26	277	0,298
французьку	–	–	32	0,15	93	0,18	125	0,134
фінську	7	0,03	5	0,024	27	0,05	39	0,042
італійську	–	–	–	–	31	0,06	31	0,033
англійську	–	–	15	0,073	–	–	15	0,016
шведську	–	–	–	–	12	0,02	12	0,012

¹ Бойко А.В. Заселение Южной Украины в 1860 – 1890 гг. – Черкассы, 1993 – 256 с.; Лаврів П.В. Колонізація українських та суміжних степів. Історичний нарис. – К., 1994. – 94 с.

² Бобылева С.И. Очерки истории немцев и менонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Днепропетровск, 1999. – С. 40.

³ Оболенская С. "Свои" и "чужие". Германия и немцы в глазах русских образованных людей в 19 веке. – [Електронний ресурс]: Електронний журнал "Самиздат". – Режим доступу: http://samlib.ru/o/obolenskaja_s_w/22.shtml

⁴ Голубовский Е. И ремеслами держится город. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?id=36743

⁵ Некрополі України / Колективна монографія, присвячена історії некрополів. – К., 1999. – С. 44, 67, 89.

⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; под

ред. Н.А.Тройницкого. 1 – 89. – СПб, 1899 – 1905. – Т. 47: Херсонская губерния. – 1904. – С.290.

⁷ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. – Л., 1975. – С. 123.

⁸ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С. 40 – 41.

⁹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775 – 1800 гг. – М., 1959. – С. 162 – 163.

¹⁰ Листи правителя Таврійської області Василя Васильовича Коховського, правителю канцелярії В.С.Попову для доповіді його світлості князю Г.О.Потьомкіну-Таврійському // Записки Одеського Товариства історії та старожитностей. – 1877. – Т.10. – С. 251.

¹¹ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки XVIII – перша третина XIX ст.): дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 86.

¹² Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999. – С. 198.

¹³ Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Док., матеріали / М.Ф.Дмитрієнко, В.М.Литвин, В.В.Томазов та ін. Ред. В.Смолій. – К., 2000. – С. 44, 83, 132.

¹⁴ Сапожников І.В. Греки біля Одеси (нариси з історії селища Олександрівка від стародавніх часів до початку XX ст.). – Одеса-Іллічівськ, 1999. – С. 85 – 88.

¹⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; под ред. Н.А.Тройницкого. 1 – 89. – СПб, 1899 – 1905. – Т. 47: Херсонская губерния. – 1904. – [6]. – XVI. – 319 с. Т. 13: Екатеринославская губерния. – 1904. – [6]. – XIV. – 234 с. Т. 3: Бессарабская губерния. – 1905. – XXIV. – 254 с.

Рассматривается участие дворян (немцев, французов, итальянцев, греков) в процессе освоения и колонизации южно-украинских земель.

Ключевые слова: дворяне, колонизация, Новороссийский край, этносы.

Article deals with the participation of the German, French, Italian and Greek noblemen in the process of opening and colonization of the South Ukrainian region.

Keywords: noblemen, colonization, New Russia region, nations.

Олексій ГОНЧАРЕНКО
Переяслав-Хмельницький

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу Я.О.Потапенка

"Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця XIX – початку XXI ст.: становлення і розвиток наукових напрямів та концепцій". – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 420 с.

В контексті інтенсивних гносеологічних та епістемологічних змін, що відбуваються в сучасній історичній науці, одним із першочергових завдань стає дослідження "інтелектуальної історії", історії ідей та базових категорій гуманітарного пізнання. До подібних категорій відноситься й "тілесність" – фундаментальне поняття соціогуманітаристики другої половини XX ст. В рецензованій роботі Я.Потапенка переконливо показано, яким чином соматична аналітика вплинула на ґенезу філософії, соціології, історії, культурної антропології та культурології. Автору вдалося простежити історичну специфіку епістемологічного процесу наукового осмислення головних соціокультурних сенсів людської тілесності в руслі становлення західної гуманітаристики пізньомодерного та постмодерного періодів її розвитку.

У вступі Я.Потапенко зазначає, що стрімка інтеграція категорії "тілесність" до когнітивного апарату філософії, соціології, антропології пояснюється впливом семіотики, дискурс-аналізу, феміністичних студій та праць видатного інтелектуала сучасності – Мішеля Фуко. Ретельний аналіз будь-якого політичного, соціального або економічного феноменів потребує розуміння як загально-цивілізаційного, так і конкретного соціокультурного контекстів, осмислення яких, у свою чергу, передбачає належну орієнтацію в лінгвістично-понятійному контексті епохи, культури або нації. Саме тому для історії науки таким важливим є виявлення етапів становлення ключових для сучасного наукового дискурсу концептів і понять (серед яких категорія "тілесності" посідає доволі вагоме місце).

Величезний масив джерельного матеріалу, зібраного автором, чітко структуровано й логічно впорядковано у відповідності до задекларованих дослідницьких завдань. У першому розділі монографії Я.Потапенко детально висвітлює історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження, детально зупиняючись на великій кількості найрізноманітніших підходів до розуміння концепту "тілесність", презентованих філософами, культурологами, соціологами, представниками гуманітарно зорієнтованих міждисциплінарних напрямків.

Другий розділ репрезентованої праці присвячений ґрунтовному аналізу історичних особливостей осмислення тілесності у філософії кінця XIX – початку XX ст. "Відкриття" людського тіла як фундаментальної онтологічної та екзистенційної категорії в інтелектуальному просторі Заходу автор пов'язує з "панфізіологізмом" Ф.Ніцше та "пансексуалізмом" З.Фрейда. Концептуалізація тілесності, на думку дослідника, відбулася дещо пізніше – в роботах засновників феноменології Е.Гуссерля й М.Мерло-Понті. Поетапно простеживши з науково-історичної перспективи специфіку підходів до соматичної проблематики в працях чільних представників філософської антропології та екзистенціалізму (М.Шелера, Г.Плеснера, А.Гелена, Ж.-П.Сартра), Я.Потапенко прийшов до висновку про постмодернізм (в хронологічному відношенні останній "великий" напрямок західного мислення) як "тілоцентрично" зорієнтовану стратегію філософування.

У третьому розділі монографії йдеться про причини й особливості "повороту до тіла" в царині історичного пізнання, аналізуються праці М.Блока, Е.Канторовича й Р.Гізея, котрі переконливо продемонстрували важливість тілесних образів та метафор для обґрунтування

© Гончаренко Олексій

й легітимізації королівської влади в добу середньовіччя. Простеживши, яким чином питання, пов'язані з тілесністю індивіда, досліджувалися в історичній антропології та історії повсякденності, автор значну увагу приділив виявленню соматичних аспектів соціокультурного буття через призму вивчення сексуальних практик і уявлень в історичній науці ХХ – початку ХХІ ст. Значний інтерес представляє авторське бачення гносеологічного процесу становлення "історії тіла" як комплексного міждисциплінарного напрямку історіографії в контексті утвердження "постгуманітарної" парадигми в сучасній соціогуманітаристиці.

"Поворот до тіла" в соціології, потужний стимул якому надали публікації М.Мосса, Н.Еліаса, теоретиків Франкфуртської школи, розглядається Я.Потапенком у четвертому розділі роботи. Ключовими темами розділу є проблематизація тілесності в руслі дослідження базових сюжетів соціальної теорії постновочасного періоду; виявлення специфіки соматичної аналітики через призму "соціології сексуальності", "соціології тіла" та вивчення стратегій "медикалізації" й соціальної детермінованості поведінки індивіда.

П'ятий розділ присвячений рецепції соціокультурних аспектів соматичного буття в культурній антропології та культурології, в той час як у шостому (заключному) розділі роботи автор з'ясовує, яким чином тіло людини репрезентується і потрактовується в інтелектуальному просторі цілого ряду нових міждисциплінарних напрямків: "жіночих студій", "візуальних досліджень", "трансгуманізму", "біополітики" й "інтегрального підходу".

До незаперечних переваг монографії слід віднести запропоновану Я.Потапенком оригінальну концепцію становлення та зміни наукових парадигм осмислення тілесності в західній соціогуманітаристиці кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також авторську періодизацію цього гносеологічного процесу (попри те, що окремі висновки можуть викликати дискусію в середовищі істориків науки).

В цілому робота справляє позитивне враження як у плані змістовного наповнення, так і в сенсі стилістичного оформлення. Автору цілком вдалося виконати дослідницькі завдання, творчо й самостійно опрацювавши солідний пласт наукової літератури, в якій представлені різні аспекти соматичної тематики.

Мусимо констатувати, що певного суб'єктивізму в оцінках окремих постатей та наукових напрямків unikнути Я.Потапенку не вдалося, – проте, з іншого боку, слід також зауважити: історик-інтелектуал ніколи не в змозі цілковито позбутися вказаного "гріха". Тому хочеться побажати автору плідного продовження творчих пошуків, адже проблематика, ним започаткована, містить ще багато "білих плям", то ж виглядає дуже перспективною з точки зору історії науки та "історії ідей".

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу В.К.Молоткіної "Становлення та розвиток видавничої справи в УСРР – УРСР в 20 – 30-ті роки ХХ ст." – Переяслав-Хмельницький: ФОР Лукашевич О.М., 2012. – 416 с.

Формування і розвиток національної самосвідомості громадян України посилюють інтерес до духовної культури свого народу, його минулого і сучасного, а отже, набуває актуальності дослідження такої складової вітчизняної культури, як видавнича справа. Крім того, в умовах сучасної перебудови книговидавничої справи в Україні, усвідомлюється необхідність у наукових працях, що аналізували б історичну практику книговидавничої діяльності минулого.

Актуальність наукового дослідження В.К.Молоткіної полягає в тому, що для розв'язання ключових проблем видавничої справи необхідно звернутися до позитивного досвіду попередників, а детальне вивчення подій, які відбувалися у видавничій сфері УСРР – УРСР у 1920 – 1930-ті рр., дослідження всіх складних і неоднозначних явищ в ній, аналіз взаємовідносин останньої з правлячим режимом – усе це допоможе не допустити повторення багатьох помилок попередніх етапів розвитку країни. Звісно, мова не йде про пошуки в минулому готових відповідей на питання сьогоденного суспільно-політичного розвитку. Досвід минулого корисний, перш за все, своїми історичними уроками.

Водночас становлення і розвиток видавничої справи в Україні потребує особливої уваги, оскільки глибоке зацікавлення з боку влади сприяло створенню в 20 – 30-х рр. ХХ ст. інфраструктури вітчизняного книговиробництва, книгопоширення, книгозбереження, відповідних науково-дослідницьких інституцій, відповідної правової бази. Саме на неупереджене висвітлення даної проблеми спрямоване наукове дослідження В.К.Молоткіної.

Автором не випадково обрані хронологічні рамки дослідження, які охоплюють період 1920 – 1930-х рр. – час становлення і зміцнення тоталітарно-бюрократичної видавничої системи в радянській Україні. Нижня межа пов'язана з початком реформ у видавничій галузі. Кінцеві рамки дослідження обмежені кінцем 1930-х рр., коли в країні сформувалась організаційна структура радянських спеціалізованих видавництв.

Для висвітлення обраної теми дослідницею було використано масив архівних документів, наукових і періодичних видань. Їх аналіз і узагальнення дозволили виділити найважливіші історіографічні періоди досліджуваної проблеми. До джерел історії становлення і розвитку видавничої справи в Україні дослідниця відносить як опубліковані (документальні збірники, видання енциклопедичного характеру, періодичні видання 1920 – 1930-х рр.), так і не опубліковані архівні документи, які виявилися базовими при висвітленні теми дослідження, для досягнення його мети і завдань.

Другий розділ присвячений формуванню радянської видавничої мережі та характеристиці її структури. Дослідниця розкрила соціально-економічні передумови та основні етапи формування книговидавничої мережі, виявила провідні видавництва, особливу увагу акцентувала на залежності функціонування видавництв від суспільно-політичних процесів. Провівши видову класифікацію видавництв, авторка виділила діяльність приватних видавництв, як приклад найкращої інформаційно-культурної та економічної ефективності у видавничій галузі й показала їх переваги та недоліки у порівнянні з державними видавництвами. Також в роботі переоцінюється діяльність державних та радянсько-партійних видавництв України. Діяльність цих видавництв розглядається з урахуванням впливу зовнішніх факторів, ідеологізації та політизації культурного життя в умовах становлення тоталітарної держави. Авторка зазначає,

що введенням нової економічної політики влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів та дозволила діяльність приватних видавництв. Тому, поряд з одержавленням книжкової продукції відбувалось збільшення приватних і кооперативних видавництв, а в другій половині 1920-х рр. вже спостерігається тенденція до одержавлення всіх видавництв. Запроваджуючи класифікацію видавництв, радянська держава прагнула монополізувати й централізувати видавничу галузь й намагалась не допустити посилення ролі приватного сектору, який створював несприятливі умови для пропагування соціалістичного способу виробництва в галузі суспільно-політичного життя. Відчуваючи загрозу з боку приватних видавництв, влада спочатку посилила контроль за їх діяльністю (регулюючи як обсяг їх продукції, так і розвиток самих видавництв), а потім ліквідувала. Авторка констатує, що в 1930-ті роки видавнича діяльність сконцентрувалась лише в державних видавництвах.

Певний дослідницький інтерес представляє третій розділ присвячений аналізу матеріально-технічного, фінансового забезпечення та кадрового складу видавничої галузі.

На думку дослідниці, державні, професійні та партійні видавництва, продукція яких диктувалась класовою структурою держави, були збитковими й існували лише за рахунок державних дотацій. Видавництва не були зацікавленими у зниженні собівартості, в якості продукції, зменшенні браку, не мали стимулів боротися за свою рентабельність. Неможливість розпоряджатися друкарнями призводила до запізнення виходу частини літератури, в наслідок чого набір розбирався й списувався на збитки і, навіть, коли врешті-решт продукція виходила, то видавництво не знало коли вона дійде до читача і коли видавництво одержить за неї гроші та сплатить гонорари своїм авторам.

Можна погодитись з думкою, висловленою у праці, про те, що на відповідальні пости у видавництвах призначали людей не за професійним рівнем, а за партійною приналежністю і не лише членів комуністичної партії, але й з відповідним партійним стажем. Внаслідок активної роботи органів НКВС по виявленню і ліквідації "ворожих елементів" не лише роботи, а часто свободи і життя, було позбавлено багато талановитих і висококваліфікованих фахівців. Ті ж, хто прийшов їм на зміну, часто могли похвалитись лише "високою свідомістю і відданістю ідеалам партії" і мало розумілись на тонкощах складної видавничої справи.

У монографії визначається й роль видавництв у формуванні книжкового ринку. Авторка зазначає, що на початку 1920-х рр., крім торговельного відділу ДВУ, який був єдиним великим апаратом поширення книги в Україні й поширював як власну друковану продукцію, так і продукцію інших видавництв, відносна самостійність у проведенні книготорговельних операцій була надана й іншим видавництвам, які враховуючи нові умови, намагались створити свій торговий апарат та мережу. "Книгоспілка", яка у своїй книготоргівлі спиралася на низові кооперативи, споживчі товариства та крамниці, опинилася в найкращому становищі стосовно поширення книг на сільському ринку. Приватні видавництва, не маючи свого апарату розповсюдження, користувались крамницями і експедиціями основних видавництв.

У першій половині 1930-х рр. розповсюдженням книг в Україні займались кооперація і держторгівля. Причому, основним книгорозповсюджувачем була кооперація, яка своєю мережею охоплювала усі адміністративні райони й торгувала книгами навіть там, де існувала державна книготоргівля, а в другій половині 1930-х рр. книготоргівля стала лише державним підприємством.

У четвертому розділі аналізується тематика друкованої продукції, її зміст та соціальне призначення та особливості виходу і функціонування періодичних видань в контексті суспільно-політичних умов того часу, показано вплив українізації на діяльність видавництв.

Як зазначає дослідниця, хоча у пересічного читача великим попитом користувались художня, дитяча, наукова література й книги довідкового характеру, але в результаті тотальної регламентації і контролю з боку держави за діяльністю видавництв провідне місце серед книжкової продукції УСРР зайняла суспільно-політична література. До того ж, вся література була позначена ідеологічними штампами й цілком відбивала вади суспільства і часу, у якому створювалася.

Незважаючи на значні матеріальні витрати, у 1920-ті рр. друкувалася й велика кількість періодичних видань, які містили різнопланові статті і відзначалися широким тематичним охоп-

ленням. У 1930-ті рр. газети та журнали перестали відображати реальні процеси життя українського народу й перетворились на інструмент радянського ідеологічного впливу на маси.

Заключний розділ наукового дослідження В.К.Молоткіної присвячений висвітленню процесу формування адміністративно-бюрократичної системи управління видавничою справою в 1920-ті рр. та з'ясуванню особливостей ідеологічного керівництва й контролю над видавничою діяльністю в 1930-ті рр. Авторка зазначає, що саме у 1920-ті рр. відбувалось формування командно-бюрократичної тоталітарної системи управління видавничою справою та утворилась ціла система державних органів, які дбали про ідейне спрямування книжкового потоку і класового підходу до формування книговидавничого репертуару. Ідеологічне керівництво видавничою сферою здійснювали партійно-державні та цензурні органи, які розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки видавничої роботи. Вони видавали дозволи на відкриття видавництв, складали списки заборонених книг, конфісковували видання, закривали видавництва, притягували до відповідальності осіб, які порушили їх вимоги.

Шляхом аналізу використаних архівних джерел дослідницею встановлено, що вся друкована продукція, яка знаходилася на книжковому ринку, підлягала ідеологічному контролю. Художні твори, наукові праці передусім розглядалися під кутом зору "ідеологічної витриманості", від чого залежало бути чи не бути їм надбанням громадськості. Будь-який текст в процесі підготовки до друку піддавався суттєвій правці, або й взагалі не друкувався. Спеціальні державні органи та партійні органи, що здійснювали цензурний нагляд, укладали різні види списків так званої "ідеологічно-шкідливої" літератури, що підлягала вилученню з видавництв, книжкових складів, фондів бібліотек. Якщо в 1920-ті рр. необхідність проведення вилучень пояснювалася завданнями ідеологічної боротьби, то в 1930-ті рр. конфіскації підлягали книжки, авторами яких були репресовані "вороги народу". Здавались в макулатуру й книжки, автори яких не вважались ворогами народу, але у передмові чи редагуванні, або упорядкуванні яких брали участь "шкідники" та "націоналісти". Регулярні кампанії по очищенню книжкових фондів призвели до істотного скорочення запасів друкованої продукції.

Водночас, в окремих розділах і підрозділах роботи В.К.Молоткіної, а саме при аналізі матеріально-технічного та фінансового забезпечення видавництв, помітне переобтяження статистичними даними. Але це не погіршує логічно-структурну архітектуру запропонованої наукової розвідки.

В цілому запропонована В.К.Молоткіною робота є ґрунтовним і самостійним науковим дослідженням, яке базується на солідній джерельній базі і розкриває нові горизонти творчих пошуків дослідників, яких приваблюють складні процеси становлення і розвитку видавничої галузі.

З ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ: ЗОРІАН ДОЛЕНГА-ХОДАКОВСЬКИЙ

Постать З.Доленги-Ходаковського є ключовою для української етнології. Саме з його діяльності починається історія професійних польових досліджень в Україні, Росії та Польщі. Український дослідник польського походження створив засади збирання фольклорного та етнографічного матеріалу "в полі", уперше в історії науки ввівши основи паспортизації, фіксації варіантів тощо. Окрім цього, він розробив цікаву археолого-топонімічну методу фіксації старих слов'янських пам'яток, а також ввів унікальну класифікаційну систему фіксації топонімів за етимологічним принципом.

Ключові слова: історія етнології, історія фольклористики, методика польових досліджень, Зоріан Доленга-Ходаковський.

Коли ми звертаємося подумки до історії польових досліджень в галузі української фольклористики та етнографії, то завжди першим на думку нам спадає корифей української науки Павло Чубинський. Тим часом є особа, яку дійсно можна вважати батьком і засновником української, російської, білоруської та польської збирацьких традицій – це Зоріан Доленга-Ходаковський. Зважаючи на те, що він працював "у полі" один, без команди (єдиним помічником була його перша дружина) і часто без коштів, і аналізуючи площу обстеженої ним території і обсяг зібраного матеріалу, його внесок в науку видається просто феноменальним. Його життєвий шлях став взірцем до наслідування для багатьох збирачів, дослідників і просто любителів слов'янських старожитностей XIX ст., серед яких О.Пушкін, М.Карамзін, М.Гоголь, М.Максимович, М.Погодін, О.Бодянський, В.Залеський, П.Киреєвський, І.Франко, І.Вагилевич.

Існує порівняно широка література про науковий доробок З.Доленги-Ходаковського¹, разом з тим праць, що стосуються його польових досліджень, небагато². Цим і диктується необхідність звернутися до цієї грані його наукової діяльності докладніше.

Спершу окреслимо життєвий шлях дослідника, користуючись численними публікаціями його біографів³. Відомості про життя Доленги-Ходаковського є неповні та суперечливі, існує кілька версій його біографії, що пояснюється, зокрема, тим, що через обставини, що склалися, йому довелося не лише змінити своє ім'я (він був народжений як Адам Чарноцький – Adam Czarnocki), а й приховувати деталі свого попереднього життя.

Зоріан Доленга-Ходаковський (Долуга-Ходаковський, Доленго-Ходаковський, Ходаковський, Dołęga Chodakowski Zoryan, Zorian) народився 4 (15) квітня 1784 року в околиці м. Несвіж Новогрудського пов. Новогрудського воєводства Речі Посполитої (нині місто в Мінській обл.) в збіднілій польській шляхетській родині. Його батько – Якоб Чарноцький, втративши своє майно, працював управляючим в чужих маєтках. Мати походила із роду Бородзичів (Бородичів), пішла з життя в 1892 році. З 1895 року Доленга-Ходаковський (тоді ще як Адам Чарноцький) виховувався в сім'ї багатого родича, вітебського підстоля в маєтку біля м. Кльоцка (з 1793 р. – Слуцького пов. Мінської губ. Російської імперії). Хлопчик отримав початкову домашню освіту, потім учився у Слуцькому повітовому училищі (закінчив у 1801 році, за іншими відомостями, – в 1800 р.), працював помічником адвоката в Новогрудці (1800 – 1802), у такий спосіб набувши практичні юридичні знання і навички роботи в архівах. В 1805 р. Доленга-Ходаковський отримав патент на "земську регенцію" (вид юридичної ліцензії), в 1807 р. став помічником управляючого, а потім – управляючим маєтку Новогрудського воєводи Гродненської губ. графа Ю.Неселова-

ського. В 1808 р. за підозрою в намірі вступити в нелегальне польське військо, що формувалося в Варшавському герцогстві, З.Доленгу-Ходаковського арештували, привезли під конвоєм в Петербург, де він відбув 9-місячне ув'язнення. Рішенням суду він був позбавлений дворянства і засуджений на пожиттєву солдатську службу. Його направили в 2-у дивізію генерала Глазенапа в Омську Тобольської губ. По дорозі в Сибір під час солдатської служби Доленга-Ходаковський веде щоденник (нині втрачений) "Подорож супроти волі" ("Bez chęci podróż"), де фіксує свої спостереження над побутом і звичаями народностей, що йому траплялися дорогою: чемерисів, чувашів, вотяків, вогулів, киргизів-кайсаків. У 1811 р. полк, в якому служив Доленга-Ходаковський, у зв'язку з наближенням військ Наполеона, був передислокований в Бобруйськ, майбутній дослідник дезертирував із російської армії, втікши до Польщі. Його ім'я було занесене в число тих, що пропали без вісті, а його речі як померлого відіслані до родичів у Слуцький повіт. У 1812 р. Доленга-Ходаковський під іменем Зоріана Любранського бере участь у походах наполеонівської армії, перебуваючи в 5 піхотному полку дивізії Домбровського до взяття Смоленська. Згодом він пішов у відставку і оселився в Україні, де з'являється під різними іменами, поки остаточно не здобуває ім'я Зоріана Доленги-Ходаковського.

У 1814 – 1818 рр. молодий дослідник подорожує, збирає і вивчає фольклор і народний побут. Його маршрут проліг від Сяну через Галичину, Волинь, Полісся, Подніпров'я, до самого північного повіту Чернігівської губ. – Новгород-Сіверського. Є відомості, що Доленга-Ходаковський у цей період жив у Кременці, Поріцьку, відвідував Київ, Краків, Львів, Перемишль, Вільно. Відомо також, що йому покровительствував відомий меценат, куратор Віленського навчального округу А.Ю.Чарторийський, надаючи можливість працювати в його бібліотеці в маєтку в Пулавах. У 1818 р. виходить перша праця З.Доленги-Ходаковського "Про слов'янство до християнства"⁴. В ній молодий дослідник зробив спробу описати побут слов'ян в дохристиянську епоху. Дослідження було представлено до обговорення в Віленський університет, учені оцінили його досить критично, звинувативши автора, зокрема, в нападах на католицизм.

У 1818 і 1819 рр. Доленга-Ходаковський двічі звертався до ректора Віленського університету Ш.Малевського з проектом наукової подорожі з метою вивчення слов'янських старожитностей⁵, але отримав відмову в фінансовій підтримці. В 1819 р., будучи в Гомелі, він написав статтю "Разыскания касательно русской истории"⁶, де сформулював свої (доволі романтичні) погляди на походження Русі. В 1820 р. він представив міністру народної освіти Росії кн. А.М.Голіцину "Проект наукової подорожі по Росії для пояснення давньо-слов'янської історії"⁷, який віддали на розгляд наукового комітету Імператорської Академії Наук, і після позитивного відгуку М.Карамзіна, подорож була санкціонована урядом. Проект містив програму для збирання етнографічних відомостей, а також фольклорні матеріали, переважно українські.

У плани З.Доленги-Ходаковського входило: пройти Росію в 4-х напрямках і оглянути місця, від яких походять місцеві назви слов'ян, вивчати головні "обласні" говірки; спостерігати і вивчати обряди, ігри, пісні; нанести на мапу городищні насипи і тим самим визначити межі Давньої Русі; збирати старовинні монети, посуд, писемні пам'ятки і т.д. На реалізацію проекту досліднику виділили 4 роки. В 1820 р. він вирушає в експедицію, відвідує Новгород, Твер, Ладугу та ін. місцевості північного заходу Росії. В 1821 р. він подав у Міністерство освіти перший звіт, в який лягли як його власні спостереження, так і відомості із Московської межевої канцелярії. Звіт містив матеріали для картографування слов'янських городищ, діалектологічні, топонімічні, етнографічні відомості. В 1822 дослідник публікує цей звіт⁸, але він не отримав схвалення російських учених, після чого державна субсидія йому була припинена.

Останні роки життя Доленга-Ходаковський провів у Тверській губернії, працюючи управляючим у маєтку земляка Мацкевича. Помер він у віці 41 років 17 (25) листопада 1825 р. у с. Петровське Кашинського пов. Тверської губ., там і похований, залишивши по собі одну скриню і одну валізу рукописів і книжок.

Тепер варто зупинитися на науковому доробку З.Доленги-Ходаковського. Його образ як науковця так само суперечливий, як і його біографія. Наукові погляди дослідника можна віднести до категорії слов'янського або слов'янофільського романтизму і народництва, біля джерел формування яких він сам і стояв. З.Доленга-Ходаковський був активним прибічником ідеї "єдиного слов'янського племені" (праслов'янської єдності), бачив у фольклорі спосіб мислення предків, ставився до нього як до джерела праісторії.

Неоднозначність його наукового доробку полягає в тому, що він, будучи дослідником-самородком, висловив ряд революційних для науки початку ХІХ ст. ідей, а своїм прикладом і життєвою позицією змінив увесь хід наступних наукових досліджень. Обійшовши слов'янські землі "від Ками до Ельби, і від Балтійського моря до Дунаю", він практично відкрив епоху професійної польової фольклористики й етнографії, представляючи собою новий тип ученого, антипода "кабінетному", і став еталоном дослідника народного життя для наступного покоління російських, українських, польських і білоруських учених ХІХ ст. Його дійсно можна вважати основоположником вітчизняних польових досліджень – і не лише в галузі фольклористики та етнографії, а й археології, історичної географії та топоніміки. За словами О.Піпіна, заслуга цього дослідника полягає в тому, що він "інтерес до минувшини із сухого книжного антикваріату переніс на ґрунт народності"⁹. Сам же Доленга-Ходаковський палко закликав не замикатися в кабінетах, "не приростати до крісла"¹⁰. "Будемте хранить, – писав він у своїй праці "Про слов'янщину", – случайные и довольно частые находки в земле, эти различные небольшие статуэтки, изображения, металлические орудия, посуду, урны с пеплом. Сосчитаем и точно измерим все огромные могилы, насыпанные в честь одного лица и пережившие века. Сохраним от уничтожения надписи, вырытые на скалах в подземных пещерах, по большей части нам неведомые. Снимем планы местностей, особенно дающихся своей древностью <...> не позволяя ни одному урочищу погибнуть в забвении. Постараемся узнать все названия, какие деревенский люд или его лекарки в разных краях дают злкам. Соберем, сколько возможно, песни и старинные гербы, опишем главнейшие обряды. Внесем все это в одну книгу и <...> получим более отрадное представление о наших предках. <...>. Я никогда не намерен был писать об этом раньше, чем не соберу всех материалов"¹¹.

Як бачимо з попередньої цитати, ще однією заслугою З.Доленги-Ходаковського перед наукою є те, що він привніс ідею комплексного вивчення історії та культури (зокрема, слов'янських старожитностей) на матеріалах археології, топоніміки, етимології, геральдики, фольклору, етнографії, історичної географії з активним застосуванням методу картографування. Тобто перед нами – провісник етнології як комплексної науки про народну культуру та етнічну історію.

Були й деякі недоліки його наукової діяльності: відсутність систематичної університетської освіти часом позначалася на спробах дослідника теоретично осмислити зібраний ним матеріал та історичний спадок слов'ян. Зокрема, його гіпотеза "городства"/"городищ" (Про неї нижче. – Прим. М.Г.) не отримала в науці підтримки.

За життя З.Доленги-Ходаковського опубліковано лише кілька його праць, а після його смерті М.Погодін, до якого потрапили рукописи дослідника, опублікував його наукові розвідки в журналі "Русский исторический сборник". Окремі пісні, зібрані ним, ввійшли в фольклорні збірки М.Максимовича, П.Лукашевича, Н.Гоголя, П.Киреєвського. Великі публікації з'явилися лише в другій половині ХХ ст.¹². Величезна частина польових записів дослідника і досі перебуває в рукописах, значну частину – втрачено.

Тепер докладніше зупинимось на польових дослідженнях автора, зосередившись на його методиці збирання, фіксації і класифікації польового матеріалу. Як бачимо з попереднього біографічного нариса, польова діяльність Доленги-Ходаковського поділяється на дві частини: класична фольклористична і (досить своєрідна) археолого-топонімічна.

Пристрасть до збирання фольклору З.Доленга-Ходаковський виявив ще в шкільному віці. Вважається, що за своє життя він записав 12 тисяч народних пісень, із них 2000 українських, що є основою українського пісенного репертуару того часу. Не секрет, що важливою рисою польовика фольклориста чи етнографа є його вміння спілкуватися з респондентом. Незважаючи на своє шляхетське походження, Доленга-Ходаковський чудово справлявся з налаштуванням контакту з селянами. Навіть російський дослідник П.Кьоппен, який недружелюбно ставився до нього, писав: "К отличным свойствам нашего исследователя причислить должно способность его беседовать с простолюдинами. На торжищах, в хижинах их, в своей собственной обители, он и жена его всегда с успехом умели пользоваться их простодушными повествованиями, преданиями, местными познаниями и самым суеверием. Таким образом, он успел собрать драгоценные материалы, в числе коих мы всегда, с особенным удовольствием вспоминали о географических его фолиантах и собрании народных песней,

подслушанных им как в Польше, так и в России, и обыкновенно записывавшихся со слов самих поселян"¹³.

Фольклористична спадщина дослідника, його методика збирання, записування, транскрибування і класифікації українських народних пісень була проаналізована О.І.Деєм і опублікована передмові "Від упорядника" академічного видання "Українські народні пісні у записах З.Доленги-Ходаковського". Дозволимо собі навести тут головні судження українського радянського дослідника щодо фольклористичної збирацької подорожі З.Доленги-Ходаковського протягом 1814 – 1819 рр.

Маршрут. Свою подорож двадцятирічний дослідник розпочав у 1814 р. над Сяном, у с. Синяві, звідти він пішов на схід, обійшовши багато сіл Галичини, переважно Львівщини, після того збирав також пісні на Волині, Поділлі, на Київщині й Чернігівщині, дійшовши до одного з найпівнічніших повітів – Новгород-Сіверського. Всього він відвідав понад 120 населених пунктів.

Основи паспортизації. Записуючи пісні, З.Доленга-Ходаковський часто подавав назву місцевості. Зазначимо тут від себе: те, що на сьогодні вважається для нас нормою, 200 років назад вважалося зайвим. Скільки пісень в тодішніх співаниках, та й навіть у збірках відомих фольклористів ХІХ ст. не є паспортизованими, і від того лишаяться лише красивими декораціями минулого, але аж ніяк не науковими джерелами! Доленга-Ходаковський зрушив камінь з місця, а все, що він робив, базувалося виключно на його інтуїції, на його передбачливості. Він також вказував, за свідченням О.І.Дея, при багатьох весільних піснях лаконічні вказівки про день або момент весільного обряду, до яких приурочувалася та чи інша пісня.

Фіксація варіантів. О.І.Дей звернув також увагу на те, що З.Доленга-Ходаковський виявляв особливу увагу до варіантів пісень, фіксуючи їх і навіть деколи подаючи поряд.

Як це все прийшло в голову 20-річному молодому чоловікові без системної освіти і без досвіду, доводиться лише дивуватися.

"Болючим" питанням фольклорних записів ХІХ ст. є їх *текстологія*. Не уникнув цих проблем і З.Доленга-Ходаковський. Українські, білоруські і польські пісні він записував латинкою, російські – "гражданкою". Хоч дослідники і пишуть, що він старався зафіксувати діалектні особливості, однак, як зазначав О.І.Дей, при цьому були і великі втрати, викликані трьома причинами: недосконалістю тодішнього правопису, суб'єктивним сприйняттям мови самим дослідником як носієм случького діалекту, а також численними інтерпретаціями переписувачів (О.І.Дей називає їх "копіїстами"¹⁴). Треба сказати, що проблема точності текстологічного вітворення фольклорного тексту не є остаточно вирішеною навіть на сьогодні, при унормованому правописі.

Тепер спробуємо дати характеристику ще одному польовому досвідці З.Доленги-Ходаковського, а саме археолого-топонімічному, який він здобув під час експедиції на північний захід Росії (Новгород, Ладога, Твер) в 1820 – 1821 рр. При цьому ми опиратимемося на його згадану вище працю "Донесение о первых успехах путешествия З.Доленга-Ходаковского, из Москвы".

Методика. З.Доленга-Ходаковський поєднав дві, здавалося б, несумісні речі: методику археологічних розкопок з етнолінгвістичною методикою, створивши свою теорію, а точніше, гіпотезу "городства".

У літературі про дослідника сказано, що він знаходив і розкопував з дружиною старі кургани ("городища"). Цю тезу не варто трактувати дослівно. Насправді ж він наймав місцевих чорноробочих (з селян) для важкої землеробської роботи за гроші, виділені йому на експедицію. Часом робочу силу надавали йому місцеві освічені поміщики, прогресивно орієнтовані (так, З.Доленга-Ходаковський згадує поміщика Томілова, який допомагав йому в розкопках). На цьому факті ми зупинилися не даремно: на нашу думку, сьогодні, вивчаючи історію польових досліджень, варто докладніше вивчати не лише "головних героїв": тобто збирачів, а й начебто "другорядних" (поміщики, священики, писарі, освічені селяни тощо), без зусиль яких часто ентузіазм перших ніколи не привів би до позитивних результатів.

Після або під час розкопок З.Доленга-Ходаковський, зафіксувавши на мапі об'єкт, малював циркулем навколо нього два кола, в межах яких вишукував топоніми слов'янського походження: "При рассмотрении Осташковского и Ржевского уездов (околиця Твері. – Прим. М.Г.), сохра-

нивших свою старину лучше других, по крайней мере, посредством малых владений, и частых номеров пустошей, можно было заметить, что все названия вокруг городищ имеют отношение к оным, и показывают вместе какой-то порядок. Я начал употреблять циркуль и масштаб, например: меж 2-х ближайших городков сделал по середине мысленный предел, и по оному рассчитывал все урочища окружающие оба городка – показалось, что оба круга были наполнены одинаковыми названиями. Таким же образом пробовал я Весьегопском уезде, Кашинском, Тверском и прочих. Всегда средний предел, то есть четыре (семисотныя) версты были удачным размером вокруг городищ"¹⁵.

Після повернення з експедиційної подорожі, З.Доленга-Ходаковський працює в Московській Межовій Канцелярії з мапами обстежених територій і, на його думку, знаходить численні підтвердження своїй гіпотезі: "Ныне в обозрении 12 Губерний в Межевой Канцелярии, то же самое повторилось в удивительном согласи. Словом, чем дальше я углублялся в Россию, тем более утверждался в мысли, что какие-то правила были руководством для славян учредить одинаковые везде городища, в избранных к тому красивых местах, и окружающим из урочищам дать одинакия названия. Сие достойно будет общего познания, тем более, что из древних и новых народов, <...> кажется, ни один не имел подобного учреждения"¹⁶. Принцип пошуків подібних "гнізд" З.Доленга-Ходаковський застосовував не лише до розкопаних ним курганів. Він шукав і знаходив на мапах топоніми з коренем "город", а потім відшукував топоніми слов'янського походження навколо них.

У результаті польових та архівно-картографічних пошуків ним був створений словник топонімів, дослідивши який можна пролити світло на класифікаційний метод автора. В словник увійшло 1350 слів, які згруповані в гнізда за етимологічним принципом (щоправда, в ці гнізда нерідко потрапляли слова з омонімічними або подібними за звучанням коренями), а самі гнізда розташовувалися за алфавітним порядком ключових слів, як в етимологічних словниках. Однак етимологічний ряд (як його розумів дослідник) не був самоціллю. Адже це була не лінгвістична праця, а історико-географічна (а в сучасному розумінні – ще й етнологічна). Етимологічний принцип класифікації топонімів З.Доленга-Ходаковський використав задля власної історико-культурної гіпотези городищ як господарчих, релігійних (язичницьких) та культурних центрів поселень різних племен слов'янського походження, а картографічний метод дав можливість окреслити їх територіальні межі.

Дякуючи своїм радикальним як на той час дослідницьким методикам та ідеям, З.Доленга-Ходаковський, мусив би мати в тодішніх наукових колах імідж "білої ворони". Так воно й було. Одні його сучасники вважали його недоучкою і вискочкою, висловлюючи різку критику на його адресу (такі, як археолог К.Ф.Калайдович, професура Віленського університету), інші (зокрема, М.Полевой, якому за заповітом перейшли посмертно папери З.Доленги-Ходаковського) – хоч і не критикували, проте не вбачали наукової цінності в його науковому доробку, ще інші – щиро захоплювалися ним, проте не завжди до кінця розуміли яким чином теорії дослідника можуть бути корисними для науки. Сьогодні ж в особі Зоріана Доленги-Ходаковського перед нами постає абсолютно неординарна особа дослідника-самородка, новатора і носія революційних як на його час ідей. Етимологічний та історико-географічний принципи вивчення язичницьких реалій ми знаходимо в працях московської етнолінгвістичної школи слов'янських старожитностей 1970-х років, а способи збирання і класифікації фольклорного матеріалу стали на сьогодні польовою класикою.

¹ Sorowiecki W. Zdanie o pismie Z. Chodakowskiego // Pamietnik Warszawski. –Warszawa, 1819. – Т. XIV. – № 5; Руссов С. Обозрение критики Ходаковского на "Историю государства Российского" Карамзина. – СПб., 1820; Dembowski E. Zorian Dołęga Chodakowski czyli (właściwie) Adam Czarnocki // Przegląd Naukowy. –Warszawa, 1842. – Т. III. – № 26; Старчевский А. Русская историчекая литература в первой половине XIX века. Карамзинский период с 1800 до 1825 г. // Библиотека для Чтения. – 1852. – Т. 62. – Отд. III. – С. 95 –108; Skimborowisz H. Jeszcze o Zorianie Chodakowskim czyli Adamie Czarnockim // Teka Wileńska. – Wilno, 1858. – № 6. – S. 243 – 253; Пыпин А. Зориан Доленга-Ходаковский. Биографический очерк // Вестник Европы. – 1886. Ноябрь. – С. 305 – 357; Gawroński Rawita F. Zoryan Dołęga Chodakowski, jego życie i praca. – Lwów, 1898; Доманицкий В. Пионер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський) // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1905. – Т. LXV. – С.1 – 41; Францев В.А.

Польское славяноведение конца XVIII – первой четверти XIX столетия. – Прага, 1906. – С. 332 – 375; Fiszer A. Zorian Dołęga-Chodakowski. – Lublin, 1946; Прийма Ф.Я. Зориан Доленга-Ходаковський и его наблюдения над "Словом о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Т. VIII. – Л., 1951. – С. 71 – 92; Maślanka J. Zorian Dołęga-Chodakowski // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – Warszawa, 1955. – № 3 (12). – S. 180 – 192; Азадовский М.К. История русской фольклористики. – М., 1958. – С. 278 – 288; Ровнякова Л.И. Русско-польский этнограф и фольклорист З. Доленга-Ходаковський и его архив // Из истории русско-славянских литературных связей XIX в. – М.-Л., 1963. – С. 58 – 94; Aksamitowa-Małasz L. Pionier folklorystyki słowiańskiej – Zorian Dołęga-Chodakowski // Literatura ludowa: konferencja folklorystyki słowiańskiej w Warszawie. – Cz. II: Prace zagraniczne. Warszawa, 1967. – S. 95 – 112; Mokry W. Wkład Zoriana Dołęgi Chodakowskiego w życie naukowe i literackie Ukrainy i Rosji // Polacy w życiu kulturalnym Rosji / Pod red. R. Łuźnego. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986. – S. 21 – 40.

² Дей О.І. Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи, Малаш Л.І. // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К., 1974. – С. 19 – 60; [Дей О.І.] Від упорядника // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – С. 7 – 18.

³ Кёппен П. Материалы для истории просвещения в России. – № 2. Библиографические листки 1825 года. – Пг., 1826. – № 38. – С. 562 – 569; Полевой Н. Записки о жизни Зоріяна Долуги-Ходаковського // Сын Отечества. – 1839. – Т. XVII. – Отд. VI. – С. 89 – 90; Chodakowskiego listy do jednego z krewnych pisane // Athenaeum. – Wilna, 1842. – I. – S. 227 – 236; IV. – S. 204 – 218; Chodźko D. Wzmianki o życiu i pismach A. Czarnockiego // Teka Wileńska. – Wilno, 1857. – N 2. – S. 277 – 303; Lelewel J. Adam Czarnocki // Dziennik Literacki. – Warszawa, 1859. – N 79. – S. 941 – 944; Доленга-Ходаковський З. // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 57; Доленга-Ходаковський Зоріан // Українська радянська енциклопедія. [2-е вид.]. – К., 1979. – Т. 3. – С. 430; Дзира Я.І. Доленга-Ходаковський З. // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 2. – С. 438; Turkowski T. Zorian Dołęga-Chodakowski // Turkowski T. Polski słownik biograficzny. – T.I V. – Kraków, 1937. – S. 227 – 229; Cravnocki A. Zorian Dołęga-Chodakowski // Welka Encyklopedia powszechna. – T. 2. – Warszawa, 1963; [Зориан Доленга-Ходаковський]. Некролог // Северная пчела. – 1826. – № 28.

⁴ Czarnocki A. O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // Cwiczenia naukowe: Oddział literatury. – T. II. – N 5. – Krzemeniec, 1818. – S. 3 – 33.

⁵ Memoriał do Uniwersytetu Wileńskiego // Kraushar A. Towarzystwo Królewskie Przyjaciół Nauk (1800 – 1832). – T. III. – Cz. 1 (1816 – 1820). – Warszawa, 1902. – S. 375 – 378.

⁶ Доленга-Ходаковський З. Разыскания касательно русской истории // Вестник Европы. – 1819. – Ч. CVIII. Октябрь. – С. 277 – 302.

⁷ Доленга-Ходаковський З. Проект ученого путешествия по России для объяснения древне-славянской истории // Сын Отечества. – 1820. – Ч. 63. – № XXXIII. – С. 289 – 312; Ч. 64. – № XXXIV. – С. 3 – 11; № XXXV. – С. 49 – 66; № XXXVI. – С. 115 – 125; № XXXVIII. – С. 193 – 205; № XXXIX. – С. 241 – 254; № XL. – С. 289 – 299.

⁸ [Доленга-Ходаковський З.] Донесение о первых успехах путешествия З. Доленга-Ходаковського, из Москвы // Северный Архив. – 1822. – Ч. II. № 10. – С. 314 – 318; № 11. – С. 461 – 465. Передрук здійснений М.Погодіним: [Доленга-Ходаковський З.] Донесение о первых успехах путешествия в России Зоріяна Долуга-Ходаковського. (Из Москвы, 13 Липца, 1822) // Русский исторический сборник, издаваемый Императорским Обществом истории и древностей российских/ Ред. [Н.] Погодин. – Т. 7. – М., 1844.

⁹ Пыпин А. Зориан Доленга-Ходаковський. – С. 68.

¹⁰ Доленга-Ходаковський З. Путевые записки // Журнал Министерства путей сообщения. – 1838. – Ч. XX. – С. 489. Цит. за: Ровнякова Л.И. Русско-польский этнограф и фольклорист З. Доленга-Ходаковський и его архив. – С. 88.

¹¹ Цит. за: Францев В.А. Польское славяноведение конца XVIII – первой четверти XIX столетия. – С. 343 – 344.

¹² Dołęga-Chodakowski Z. Śpiewy Sławiańskie pod streczą wiejską zbierane / Oprac., wstęp i koment. J. Maślanka, przedm. J. Krzyżanowski. – Warszawa, 1973; Українські народні пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упор. О.І.Дей, Л.Аксамітова-Малаш. – К., 1974.

¹³ [Кёппен П.И.] Библиографические листы П.И.Кёппена 1825 года. – С. 563.

¹⁴ [Дей О.І.] Від упорядника // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – С. 11.

¹⁵ [Доленга-Ходаковський З.] Донесение о первых успехах путешествия в России (Цит. за публікацією М.Погодіна). – С. 3.

¹⁶ [Доленга-Ходаковський З.] Донесение о первых успехах путешествия в России. – С. 3 – 4.

Личность З.Доленги-Ходаковского является ключевой для украинской этнологии. Именно с его деятельности начинается история профессиональных полевых исследований в Украине, России и Польше. Украинский исследователь польского происхождения создал основы собирания фольклорного и этнографического материала "в поле", впервые в истории науки ввел основы паспортизации, фиксации вариантов и под. Кроме этого, он разработал интересную археолого-топонимическую методiku фиксации старых славянских памятников, а также ввел уникальную классификационную систему фиксации топонимов за этимологическим принципом.

Ключевые слова: история этнологии, история фольклористики, методика полевых исследований, Зориан Доленга-Ходаковский.

Zorian Dolenga-Khodakovsky (Zoryan Dołęga Chodakowski) is the key person in the history of Ukrainian ethnology. He was a founder of the ethnographic method and professional fieldwork studies in Ukraine, Russia and Poland. Ukrainian researcher of the Polish background has founded the criterias for collecting and recording the folklore materials, he was the first who applied the rules of passportization and recording the variants of folklore texts. Besides that, he developed an interesting archeological-toponimical method for marking the old Slavonic sites, and also worked out an unique classification system for toponyms usind the ethymological approach.

Keywords: history of ethnology, history of foklore studies, fielwork methods, Zorian Dolenga-Khodakovsky (Zoryan Dołęga Chodakowski).

ТРАНСПОРТ І РОЗВИТОК МІСТА: ІСТОРІЯ ТРАМВАЙНОЇ ЛІНІЇ КИЇВ – ПУЩА-ВОДИЦЯ

Стаття присвячена історії трамвайної лінії Київ – Пуща-Водиця як частині історії дачного селища Пуща-Водиця під Києвом. Показано, що до середини минулого століття розвиток трамвайного сполучення і розвиток самого селища були тісно взаємопов'язані і, таким чином, повинні розглядатися в єдиному контексті.

Ключові слова: транспорт, трамвай, Київ, Пуща-Водиця, планування.

Громадський транспорт є неодмінним атрибутом сучасних великих міст. У будь-якому досить старому місті його центральна, історична частина склалася задовго до появи транспорту в сучасному сенсі, тому останній "вбудовувався" в існуючу структуру, в рамках заданого планування. При проектуванні нових районів транспортна інфраструктура зазвичай розроблюється і створюється паралельно зі структурою району; однак і в цьому випадку, як правило, схема власне району первинна, транспортна схема – вторинна. Рідше трапляється, що можливість забезпечення району транспортом грає визначальну роль у планах будівництва самого району. Саме це сталося в Києві на рубежі XIX – XX століть, коли спочатку проект будівництва, а потім функціонування і розвиток дачного селища в міському лісі, в північно-західних передмістях, опинилися в прямій залежності від питання транспортного зв'язку з містом.

Єдиним видом громадського транспорту в Києві на той час була міська залізниця. Проект мережі кінних залізниць, представлений інженером Струве, було прийнято 1889 року; двома роками пізніше з'явився перший рейковий маршрут на кінній тязі, 1892 року – перша електрифікована лінія (трамвай). Згідно з проектом, лінія міської залізниці на півночі закінчувалася на Троїцькій площі (біля перетину сучасних вулиці Фрунзе і Московського проспекту)¹. До цієї точки рейковий шлях і було доведено наприкінці жовтня (за старим стилем) 1891 року². Продовжувати лінію далі на північ протягом наступних десяти років не планувалося через відсутність пасажиропотоку, який би це виправдовував.

Однак у середині 1893 року – приблизно через два роки після початку роботи міської залізниці – з'явився проект облаштування в міському лісі дачних ділянок. Комісія міської управи запропонувала будувати дачі біля Синього озера (зараз це західний край Виноградаря, неподалік від перетину вулиці Маршала Гречка та проспекту "Правди"). Під будівництво планувалося виділити спочатку близько 100 десятин (109 гектарів) землі, а в подальшому за необхідності цю цифру можна було б майже потроїти³.

На першому ж етапі постало питання про транспортний зв'язок майбутніх дач з містом: без цього проект відпочатково не мав би сенсу. Тоді й виникла ідея провести до дач лінію міської залізниці. У листопаді було оголошено, що бажаючі будувати дачі можуть звертатися до міської управи й закріплювати за собою одну або більше ділянок по 300 квадратних сажнів (в сучасних термінах – приблизно 13,5 соток), за орендну плату в п'ять копійок за квадратну сажень на рік. До Нового року надійшло понад п'ятсот заяв від бажаючих⁴; проте укладання з ними контрактів та внесення плати було відкладено до вирішення думою питання про проведення трамвайної лінії⁵.

За деякий час передбачуване місце побудови дач було перенесено. Новий вибір припав на урочище Котурка, назване так на ім'я невеликої річки у Пущі-Водиці, в районі нинішньої 2-ї лінії. Після цього приступили до обговорення майбутньої траси міської залізниці. Пропонувалося два напрями: від Лук'янівки через Сирець або від Подолу через Куренівку і дачу

"Кинь-Грусть" (нинішня площа Шевченка)⁶. Навесні 1894 року місто звернулося до очолюваного Струве акціонерного Товариства Київської міської залізниці з пропозицією про будівництво лінії до Котурки на таких умовах: Товариство самостійно проводить дослідження найбільш вигідного напрямку, який, однак, має бути затверджений думою. Далі Товариство будує лінію за свій рахунок, але місто гарантує річний дохід в 4% від вкладеного капіталу протягом трьох років; при цьому місто на свій розсуд встановлює тариф і визначає число службовців на лінії⁷. За півмісяця надійшла відповідь. Товариство згідно було провести навіть не дві, а три лінії: від Троїцької площі, від Лук'янівки й від Триумфальних воріт (Повітрофлотський міст); по завершенні вишукувань належало визначити, в якому порядку будувати ці лінії, але роботи на першій з них мали початися тільки тоді, коли в лісі буде побудовано 200 дач⁸. Створилася, по суті справи, класична ситуація "курка-яйце": майбутні дачники бажали будуватися тільки за наявності гарантії надійного сполучення з дачами, транспортники ж, перш ніж почати будувати лінію, хотіли переконатися, що по ній буде кого возити... Додатковим ускладненням було те, що Товариство бажало, як частина контракту, отримати дозвіл на випуск нових акцій на суму в 300 тис. рублів, місто ж вважало це не вигідним для себе.

Гласний (депутат) міської думи Бернер запропонував був розірвати порочне коло, організувавши нове акціонерне товариство: згідно його ідеї, кожному дачникові слід було придбати по одній або більше 100-рублевій акції, а створений таким чином капітал було б витрачено на будівництво залізниці⁹. Але це не було реалізовано. Влітку 1894 року, розглянувши ще одну пропозицію від приватного підприємця, який пропонував побудувати в Пущу-Водицю вузькоколіїну лінію (і зобов'язувався розпочати будівництво після відведення 400 ділянок під дачі)¹⁰, місто нарешті прийняло умови Товариства КМЗ. Товариство, в свою чергу, погодилося не піднімати плату за проїзд вище 15 копійок в один кінець, а в подальшому не виключалося зниження тарифу. На той момент, згідно міським даним, набралось 1000 бажаючих на половинні ділянки (по 300 квадратних сажнів) і 350 на повні (по 600 квадратних сажнів, тобто близько 27 соток). Було вироблено умови оренди. Бажаючим слід було внести в управу заставу в розмірі 50 рублів за половинну ділянку й 100 рублів за повну. Характерно, що початком терміну оренди вважався день відкриття лінії міської залізниці. Цим ще раз підтверджувалося, що нормальне функціонування дачного селища можливе тільки в комплексі з трамвайною лінією¹¹.

Але виявилось, що тільки-но дійшло до справи, величезна кількість бажаючих, якою козирило місто в переговорах з Товариством, кудись зникла. До 21 (9 за старим стилем) вересня надійшли гроші лише за 62 повних ділянки¹². Переговори про проведення трамвайної лінії тривали і протягом наступного, 1895 року, але в кінцевому підсумку заглохли. Товариство не погоджувалося починати роботи, доки не утвориться 300 – 400 дач, що давало б гарантію доходу; місто, в свою чергу, не дозволяло починати будувати дачі тим небагатьом, що вже внесли заставу, очікуючи появи бажаної "критичної маси". Побачивши, що справа не зрушується з мертвої точки, заявники поступово забрали свої гроші, й на тому закінчилася перша спроба освоїти Пущу-Водицю¹³.

Розмови поновилися на рубежі 1896 – 1897 років. Як і кількома роками раніше, просуванню справи сприяла поява потенційного конкурента. Ще 1895 року підприємцю Олександрю Кумбарі було видано концесію на будівництво іншої дачної трамвайної лінії, з Києва до Святошина (яка й відкрилася п'ятьма роками пізніше). Тепер же Кумбарі спочатку забажав побудувати лінію від вокзалу на Поділ і до Дніпра – "вдираючись" таким чином на територію трамвайного товариства – а потім подав пропозиції про будівництво ще декількох ліній, у тому числі й до Пущі-Водиці¹⁴. Саме тоді, за образним висловом сучасника, "встрепенулась окунувшись в дремоту собственного благополучия энергия Правления Общества Киевской городской железной дороги, сразу насулившего городу всяких обещаний, и полного покаяния в прегрешениях далеко не невольных и сооружения новых линий с Щекавицы чуть ли не прямо на луну – лишь бы только дума убрала поскорей даже всякую тень конкурента, отравляющего тихий покой общества Киевской городской железной дороги и пугающего возможность эксплуататорских отношений к городскому населению привилегированного монополиста"¹⁵. У самому кінці 1896 року Товариство внесло свої контрпропозиції, в числі яких було й будівництво лінії до Пущі-Водиці. Тепер Товариство погоджувалося лише на 100 забудованих дачних ділянок, хоча й вимагало від міста прорубити в лісі смугу шириною 5 сажнів (10,5 метрів) під майбутню

лінію. Рух дачною лінією передбачалося здійснювати лише з травня по вересень, виконуючи не менше шести рейсів на день від кожного з кінцевих пунктів¹⁶.

Результат детального порівняння пропозицій Кумбарі та Товариства виявився не на користь останнього. Було відзначено, до того ж, що конкуренція в транспортній сфері була б корисна сама по собі¹⁷. Проте монополіст знайшов спосіб зберегти своє становище. У травні 1897 року Товариство нагадало, що, згідно § 7 договору 1889 року між Струве та містом, "на всех остальных улицах, не поименованных в настоящем договоре, город, если пожелает во всякое время устроить конно-железные дороги, обязан предварительно предложить сооружение таковых ему, г. Струве" – і лише якщо через півроку після такої пропозиції не буде укладено договір, місто отримувало свободу дій¹⁸. Це й стало вирішальним аргументом. На той самий час відновилося діяльність з влаштування дачного селища в міському лісі. Паралельно з розглядом питання Кумбарі, наприкінці травня 1897 року, кілька гласних міської думи подали заяву, в якій звертали увагу на те, що вже будуються дачі в Броварах і близький до здійснення проект дач у Святошині, причому до останніх збираються будувати залізницю (вищезгаданий Святошинський трамвай). Тому, мовляв, слід поспішати з вирішенням питання про дачі в Пущі, позаяк шанси на успіх цього проекту з кожним роком падають¹⁹. Нарешті, 25 (13) квітня 1898 року було підписано додатковий договір міста з Товариством, що включав, зокрема, спорудження лінії до Пущі-Водиці²⁰. Договір передбачав закінчення будівництва лінії не пізніше 13 (1) вересня 1899 року, але залишав за Товариством право розпочати регулярний рух по ній не раніше, ніж у лісі буде побудовано 100 дач²¹.

Попередній проект дачного селища в Пущі-Водиці було складено в жовтні 1898 року, а торги по здачі ділянок в оренду почалися лише роком пізніше – 24 (12) жовтня 1899 року. У перший же день було продано 95 ділянок із 600, наступного дня – ще 175; орендна плата склала в середньому близько 54 рублів на рік²². Схема селища збереглася до наших днів: поздовжні вулиці – Лісова, Пушкінська (нині Гамарника), Лермонтовська (Миколи Юнкерова), Гоголівська (Червонофлотська), Некрасовська (Новикова-Прибоя), Тургенєвська (Курортна), і більш короткі поперечні "лінії", від 1-ї до 14-ї. Паралельно розгорнулися роботи з проектування та будівництва трамвая. Належало побудувати трохи менше 12 кілометрів рейкового шляху, від Троїцької площі через Петропавлівську площу (площа Фрунзе), Пріорку, Кинь-Грусть (площа Шевченка) та міський ліс. Лінія будувалася одноколіійною з роз'їздами, неелектрифікованою. Уже до середини вересня рейки було прокладено до Петропавлівської площі; незабаром надійшли нові вагони, й 17 (5) жовтня 1899 року відкрився рух новою дільницею. Чотирма днями пізніше, тобто за три дні до початку торгів на дачні ділянки – вже було зрозуміло, що в покупцях неоліку не буде – було підписано угоду між Товариством КМЗ та міською управою, яке офіційно поклато початок спорудження трамвайної лінії в Пущу-Водицю²³. Реально будівництво лінії від Петропавлівської площі на північ почалося в травні наступного року, незабаром після укладення контрактів з майбутніми власниками ділянок²⁴.

Вагома роль транспорту в плануванні ще раз проявилася при визначенні траси лінії всередині дачного селища. Спочатку передбачалося, що лінія буде йти по прямій, уздовж усієї Лермонтовської вулиці. Однак по ходу планування Товариство запропонувало змінити трасу, направивши лінію спочатку Гоголівською, а далі Лермонтовською вулицею, що давало можливість дачникам та іншим пасажиром під'їжджати ближче до розважального парку й купалень. Пропозицію було затверджено міською думою. Рейковий шлях, таким чином, мав іти від початку селища Гоголівською, повертати на 7-у лінію, й далі, ще раз повертаючи під прямим кутом, виходити на Лермонтовську. За дев'ять днів група власників дач подала на ім'я міського голови заяву про несправедливість, на їхню думку, такого рішення. Крім загальних аргументів, в тому плані, що Лермонтовська вулиця мала характер центральної (на момент подачі заяви на ній вже було влаштовано двадцять дві дачі, тоді як на Гоголівській – лише три; на Лермонтовській так само передбачалося побудувати більшість крамниць і магазинів), було висловлено конкретні претензії фінансового характеру. Під час торгів на ділянки по Лермонтовській вулиці, вказували заявники, представником міської управи неодноразово проголошувалося: "Ділянка хороша – конка буде мимо проходити". В наші дні багато мешканців бажають позбутися трамвая, що проходить по сусідству, тоді ж ставлення до рейкового транспорту було зовсім іншим, що мало конкретний матеріальний вираз: на повторних торгах,

які відбулися після прийняття рішення про проведення лінії Лермонтовською, ділянки вздовж цієї вулиці помітно піднялися в ціні (тоді як на інших вулицях багато ділянок, навпаки, подешевшали). Тепер власники цих дорожчих ділянок відчували себе обдуреними²⁵.

Протест, однак, не був задоволений. Так і з'явилася знайома нам сьогодні трамвайна лінія Пущею-Водицею, з двома поворотами під прямим кутом (тільки переїзд з Гоголівської (Червонофлотської) на Лермонтовську (Юнкерова) влаштовано по 5-й лінії, а не по 7-й). Рух поїздів в Пущу-Водицю було відкрито 29 (16) грудня 1900 року. Зважаючи на дуже малий пасажиропотік, виконувався лише один рейс на день: о 9:30 від Петропавлівської площі до початку дачного селища, о 15:00 назад. Поїзд складався з паровоза й одного вагона. Вартість проїзду складала 5 копійок від Петропавлівської площі до дачі Кульженка (площа Шевченка), 10 копійок від дачі Кульженка до початку дачного селища, 15 копійок по всій лінії (або 27 копійок туди і назад). Проїзд з Подолу, з пересадкою на Петропавлівській площі, обходився пасажиру в 23 копійки²⁶.

Проте вже 18 (5) січня нового, 1901 року рух поїздів припинився. Причиною тому стали снігові замети. Правління Товариства КМЗ повідомило міську управу, що рух буде відновлено тільки в тому випадку, якщо місто очистить лінію від снігу за свій рахунок. Міська управа запропонувала Товариству провести очистку своїми засобами, але за рахунок міста. Це і було зроблено, і 30 (17) січня рух відновився, причому тепер стали робити два рейси на день: 9:45 і 14:00 від Петропавлівської площі, 11:00 і 16:00 від дач²⁷. Але незабаром, після сильного снігопаду в лютому, рух закрився більш ніж на місяць²⁸. Питання про очищення лінії від снігу було постійним предметом сперечань між Товариством і містом протягом декількох наступних років. Так, в листопаді 1902 року Товариство попросило міську управу "озаботиться принятием мер к очистке пути дачной линии", вказавши, що в іншому випадку рух по ній буде припинено. Управа відповіла, що підтримка лінії в робочому стані – обов'язок Товариства; останнє, в свою чергу, нагадало, що, згідно з угодою, зобов'язано підтримувати рух по лінії лише в літній період (з 1 квітня по 1 жовтня за старим стилем). Коли управа відмовилася провести очищення дороги від снігу, Товариство оголосило, що рух в Пущу-Водицю з 15 грудня 1902 по 1 квітня 1903 року припиняється²⁹. Це викликало протести городян, які на той час уже обжилися в дачному селищі і розраховували на трамвай як на надійний засіб сполучення. Намір закрити рух "близко касается интересов моих и еще десяти семейств поселившихся на постоянное жительство в Пуще-Водице", – заявив надвірний радник, колишній член міської управи Олександр Соколов правлінню Товариства, вказавши, що якщо рух дійсно буде закрито, то жителі будуть змушені пред'явити позов як до міста (про відновлення руху), так і до Товариства (про стягнення збитків). Кризу було швидко розв'язано: місто уповноважило Товариство очищати дачну лінію своїми засобами, але за рахунок міського управління; рух перервано не було³⁰. Наступної зими домовились так само – лінія очищалася за рахунок міста³¹; коли ж Товариство звернулося до міста з аналогічною пропозицією в листопаді 1904 року, була отримана відповідь: "Присутствие Городской Управы в настоящее время не находит оснований, чтобы отнести на городские средства могущие быть расходы по очистке дачного пути от заноса снегом в текущую зиму". Товариство одразу ж оголосило про майбутнє закриття руху по лінії – і міська управа знову "здалася", скасувавши своє попереднє рішення і асигнувавши кошти на очистку³². Роком пізніше на вже традиційний запит Товариства місто відразу ж відповіло згодою³³.

В наступні роки після відкриття лінії пасажиропотік по ній постійно збільшувався: зростала кількість дачників (до початку 1902 року з 600 ділянок було орендовано 479, з яких 239 забудовано³⁴). У серпні 1902 року під головуванням вже згаданого Олександра Соколова відбулося засідання комісії з вироблення статуту товариства сприяння благоустрою дачного селища "Пуща-Водиця". Проект статуту був майже ідентичний статуту товариства дачників в Святошині, що тоді вже існувало; відмінною особливістю нового товариства було те, що його членами могли бути особи іудейського віросповідання³⁵. Крім власне дачників, в селище тепер з'їжджалися на відпочинок міські жителі. Влітку 1902 року в Пущі-Водиці було влаштовано вокзал (так тоді називався замський павільйон для концертів, танцювальних вечорів і розважальних заходів) і парк в англійському стилі. І те й інше було сплачено не містом, а Товариством Київської міської залізниці, яке, звісно, розраховувало окупити витрати за рахунок

залучення нових пасажирів на дачну лінію. Додатковий дохід Товариству приносили концерти та вечори танців, які воно ж влаштовувало в парку, а також відкритий при вокзалі буфет³⁶. Отже, знову транспортний чинник позитивно вплинув на розвиток міської інфраструктури. З іншого боку, робота залізниці час від часу коректувалася з урахуванням інтересів пасажирів. У 1903 році група власників дач, які жили поблизу від 1-ї лінії, звернулася в управу з проханням ввести зупинку міської залізниці дороги у цієї лінії, мотивувавши це тим, що "мы поставлены в необходимость при поездках в город и обратно ходитъ пешком большое пространство, что крайне неудобно, в особенности во время ненастной погоды". Прохання було задоволено³⁷.

Пасажиропотік на дачній лінії, природно, характеризувався величезними сезонними коливаннями. Основна маса пасажирів їздила влітку, але завдяки вирішенню питання з очищенням лінії від снігу рух по ній не переривався і взимку, підтримуючись у мінімальному обсязі. Так, у грудні 1902 року виконувалося два оборотних рейси на день (з міста в 7:00 і о 18:00, з Пущі-Водиці – на годину пізніше); у січні 1903 року було додано третій рейс (з міста в 10:00), з березня того ж року відправлялося п'ять рейсів на день, а з 14 (1) квітня поїзди ходили раз на годину, з 7:00 до 22:00³⁸. По неділях, святкових днях, а також "в будние, когда в Парке играет музыка", виконувалося п'ять додаткових рейсів – отже, всього від кожної з кінцевих відбувалося 21 відправлення на день³⁹. На початку вересня того ж року, вказавши в листі до міської управи, що "движение пассажиров с 1-го сентября сократилось по дачной линии до ничтожных размеров и поезда ходят почти совершенно пустыми", Товариство скоротило рух до шести оборотних рейсів на день, в грудні – спочатку до трьох рейсів, але потім на прохання управи ввело четвертий⁴⁰.

Наступним важливим етапом історії дачної лінії стала її електрифікація. У Пущі-Водиці, на південь від рогу Гоголівської вулиці і 5-ї лінії, Товариством спеціально з цією метою була побудована електростанція⁴¹. Електричний рух було відкрито 14 (1) червня 1904 року. Замість паровозів, що ходили в Пущу-Водицю від Петропавлівської площі, електричні вагони стали здійснювати безпересадочні рейси з Подолу, від Олександрівської (Контрактової) площі. Вагони проходили весь шлях за 1 годину 15 хвилин. Інтервал руху зменшився від години до 40 хвилин; перший вагон відходив від Олександрівської площі в 7:00, останній – в 21:00⁴². Уже за місяць інтервал було зменшено до 30 хвилин⁴³, а в кінці липня було вирішено в святкові дні скоротити інтервал до 15 хвилин. Для цього, однак, не вистачало пропускної здатності одноколіїної лінії; необхідно було побудувати додатковий роз'їзд неподалік від кінцевої станції в селищі, що й було швидко зроблено⁴⁴.

Товариство Київської міської залізниці й надалі продовжувало відігравати активну роль не тільки в забезпеченні транспортного зв'язку дачного селища з містом, а і в облаштуванні самого селища. У 1904 році Товариство сприяння благоустрою дачного селища вступило в переговори з Товариством КМЗ про влаштування в селищі водолікувального закладу, а також про освітлення вулиць і дач⁴⁵, і в тому ж році в селищі було відкрито перші санаторії⁴⁶. У 1907 році до будівлі вокзалу Товариством КМЗ була прибудована більярдна⁴⁷. Розважальні заходи різного роду стали традицією. "Каждое воскресенье, ранним утром, в наш дачный поселок Пущу-Водицу приезжал из Киева трамвай № 19 с открытым прицепным вагоном, – пригадував кінорежисер Олексій Каплер ("Воспоминания о Вере Холодной"). – На скамьях прицепа сидели музыканты духового оркестра и играли марш... Поднимая тучи пыли, мальчишки бежали вслед за трамваем, наперерез ему, и на ходу вскакивали на подножки, которые тянулись вдоль всего прицепного вагона. <...> Так начиналось в Пуще-Водице каждое воскресенье". Та й сама поїздка на трамваї через ліс, на великій швидкості, правила за своєїрідний атракціон. Написаний на початку 1910-х років вірш поета-сатирика Саші Чорного "Пуща-Водица" починався рядками: "Наш трамвай летел, как кот, // Напоенный жидкой лавой..."

Час від часу діяльність Товариства викликала незручності для жителів селища; того ж 1907 року помічник лісничого повідомляв в рапорті на ім'я лісничого, що Товариство ставить площадку з баком нафти для електричної станції на під'їзній колії безпосередньо на Гоголівській вулиці; "бак этот издает зловоние и кроме того служит соблазном для детей, которые, карабкаясь на площадку, пачкают платье". Після отримання відповідного запиту від міської управи, Товариство негайно переставило цистерну з нафтою на запасний шлях біля електростанції⁴⁸.

Тим часом попит на пасажироперевезення в Пущу-Водицю продовжував невпинно зростати. У квітні 1906 року, повідомляв газетний репортер, "в воскресенье, масса публики, прибывшей на Петро-Павловскую площадь, не могла в течение нескольких часов ожидания доехать до городского дачного поселка в Пуще-Водице, несмотря на то, что вагоны в этом направлении отправлялись не только совершенно переполненными, но с пассажирами даже на обоих наружных ступеньках"⁴⁹. На порядку денному стояло питання про прокладання другої колії. Місто пообіцяло це дачникам невдовзі після електрифікації лінії; роботи були розпочаті Товариством навесні 1906 року⁵⁰, проте незабаром загальмувалися. Оскільки збільшення пасажиропотоку означало збільшення прибутку Товариства, містом були поставлені додаткові умови, виконати які Товариство після переговорів відмовилося, і влітку 1907 року стало знімати вже укладені рейки (!). Гласні міської думи вказали на недалекоглядність позиції міста. "Положение, созданное думой, является, – заявил I.M.Новиков, – актом быстрого обесценивания городского дачного поселка, развитие которого зависит исключительно от удобств путей сообщения. Падение значения поселка особенно замечается в текущем году и объясняется тем, что публика перестала уже верить, что в дачный поселок будут проложены вторые пути <...>. При таком положении дачи будут обесцениваться больше и городская касса потеряет доходную арендную статью"⁵¹. Отже, в черговий раз становище самого селища опинилося в прямій залежності від ситуації з транспортом.

Прокладка других колій відновилася лише влітку 1908⁵² і була закінчена до весни 1909 року⁵³. Із закінченням цих робіт лінія набула завершеного вигляду, в якому, з точністю до змін траси на Подолі й Пріорці, існує й сьогодні, через більш ніж сто років (трамвайний маршрут № 12.) У липні 1911 року спеціальна комісія проводила огляд лінії з метою встановлення, чи вона знаходиться у справному стані. Комісія проїхала по всьому маршруту в спеціальному вагоні, який на лісовій ділянці траси розігнався до 45 верст на годину (48 км/год) і при цьому йшов плавно і без поштовхів. Було зроблено висновок про цілком справний стан лінії⁵⁴. Однак навесні 1913 року Товариство сприяння благоустрою дачного селища "Пуща-Водиця" звернулося до міського голови з клопотанням про утворення комісії з розробки розкладу руху трамвая по дачній лінії "в смысле более скорого и беспересадочного пассажирского сообщения. <...> Дачный поселок "Пуща-Водица", – стверджувалося в заяві, – имеющий полную возможность быстро развиваться и приносит крупный доход в гор. кассу, начал падать в своем развитии, вследствие того, что в минувшем году вагоны трамвая по дачной линии курсировали крайне медленно. Половина дач в "Пуще" в прошлом сезоне оказалась незанятой, почему владельцы их понесли крупные потери и в настоящее время большинство дач продается за бесценок. Урегулированием трамвайного сообщения удастся, быть может, остановить дальнейшее падение дачного поселка"⁵⁵.

На той час існувало два маршрути в Пущу-Водицю: № 19, від Олександрівської площі, і № 20, від міської думи через Лук'янівсько-Кирилівську лінію. За літнім розкладом 1914 року, інтервал їхнього руху становив, відповідно, 20 і 30 хвилин⁵⁶. Проте після серпня того року справи в трамвайному господарстві, як і в економіці в цілому, стали практично безперервно погіршуватися. У серпні 1916 року газетний репортер зазначав, що "вагоны <...> уходят чуть ли не через час. Скорость движения также сокращена. Вагоны ходят перегруженные; свободного места приходится ждать целыми часами"⁵⁷. Переповнення вагонів 20-го маршруту було особливо небезпечно, оскільки цей маршрут проходив по "швейцарській дорозі" – крутому відрізьку Лук'янівсько-Кирилівської лінії, в районі нинішнього Подільського узвозу. Зважаючи на це, пасажири іноді добровільно відмовлялися сідати у вагон, навіть коли поміститися в ньому ще було фізично можливо⁵⁸. До нас дійшли відомості про катастрофу на дачній лінії, що сталася, однак, не на крутому спуску, а в лісі, неподалік від дачі Кульженка. Пізно ввечері внаслідок несправності вагон, що йшов по трасі, зупинився, і в ньому згасло світло. Вагоновод наступного вагону, переповненого пасажирами, занадто пізно помітив перед собою темний вагон і не встиг уникнути зіткнення. На щастя, обійшлося без жертв⁵⁹.

У наступні роки, з поглибленням кризи, дачна трамвайна лінія як єдиний доступний засіб сполучення з Пущею-Водицею, населення якої на той час багаторазово зросло, отримала свого роду привілейований статус. Коли рух за браком палива для електростанцій та справного рухомого складу скорочувався або завмирав зовсім, маршрути по Хрещатику і в Пущу-Водицю

"здавалися" останніми. У вересні 1918 року через дефіцит пального було зупинено трамвайні електростанції в місті, а всі запаси палива відправлено на пушчеводицьку електростанцію, "работу которой надо было всячески поддерживать в виду безысходности положения, в котором очутилось бы 20-тысячное население Пущи-Водицы, будучи отрезанным от города"⁶⁰. Але через деякий час зупинилася й вона. В один із днів жовтня 1919 року міська електростанція (від якої, замість своїх станцій, тоді живився трамвай) струму не дала, і вагони на лінію не вийшли – але вдалося, скориставшись струмом пушчеводицької станції, випустити на дачну лінію три двовагонні поїзди⁶¹.

Будучи єдиною сполучною ланкою, лінія використовувалася не тільки для пасажирських перевезень і регулярного вантажного руху. У 1919 році з Пущі-Водиці щодня вивозилося близько двохсот відер молока. Молочниці з величезними бідонами захаращували вагони, створювали незручності іншим пасажиром – і часто відмовлялися платити за багаж. Було знайдено рішення: щоранку з дачного селища пускали вантажний молочний вагон, причому його пасажирки оплачували провезення свого багажу заздалегідь, за десять днів⁶². У тому ж 1919 році пушчеводицькі трамваї використовувалися для передачі пошти між ділянками будівництва лісовозних гілок і містом: одну поштову скриньку поставили на Царській (Європейській) площі, іншу – на лісовій просіці в Пущі, й зобов'язали кондукторів трамвая перевозити кореспонденцію⁶³.

Ще однією проблемою стало подорожчання проїзду в трамваї. Тариф на дачній лінії завжди був вище за міський, а інфляція воєнно-революційного часу відчутно вдарила по кишені небагатих, у більшості своїй, жителів передмість. У листопаді 1918 року жителі Пріорки звернулися в міську думу із заявою, в якому просили звернути увагу на своє "ненормально тяжелое положение <...>, вызванное непосильно высоким повышением трамвайного тарифа", і просили про зниження тарифу для себе. Дирекція трамвая відмовила їм у проханні, роз'яснивши, що тариф однаковий для всіх⁶⁴. Разом із тим, було зроблено послаблення учням Лісової гімназії в Пущі-Водиці, для яких у лютому 1919 року було розроблено особливі правила: учні могли користуватися пільговим тарифом, але тільки оплачуючи проїзд за допомогою заздалегідь придбаних купонних книжок і при наявності посвідчення з фотографією⁶⁵. У той самий час, дирекція трамвая розпорядилася виготовити спеціальні вивіски білого кольору, на яких чорними літерами написати "Дачный", і закріпити їх на вагонах пушчеводицької лінії – "т.к. публика не всегда знает, что садится в вагон Дачной линии и вступает в пререкания о тарифе"⁶⁶. Було зроблено спеціальне розпорядження стосовно трамвайних службовців – володарів посвідчень на безкоштовний проїзд: роз'яснювалося, що правом безкоштовного проїзду по маршрутах № 19 і 20 користуються лише ті, в чиїх посвідченнях є відмітка "Проїзд по дачних лініях дозволено", інші посвідчення на цих маршрутах недійсні⁶⁷. Подвійний тариф на проїзд в Пущу-Водицю залишився навіть після ліквідації системи тарифних дільниць в 1931 році; плата за проїзд по цій лінії була зрівняна з загальноміською лише в 1948 році⁶⁸.

У 1921 році пасажирського трамвайного руху в місті практично не було – за браком справних вагонів. Однак в один з вересневих днів адміністрація трамваю – так, принаймні, стверджувала анонімна "група робітників" – влаштувала пікнік на приватній квартирі, після чого, споживши неабияку кількість самогону, вирішила продовжити святкування на лоні природи. З цією метою нібито був узятий службовий трамвайний вагон (один з дуже небагатьох справних), на якому весела компанія і прокотилася в Пущу-Водицю. Опублікована замітка про це в газеті загрожувала великими неприємностями начальству. Керуючий комунальним трамваєм у відповіді вказав, що поїздка, мовляв, носила виключно технічний характер, за участю лише завідувачів службами і ще двох-трьох осіб. Більш того, повідомляв керуючий, службовий вагон управління тепер зроблено робочим вагоном, а ним, керуючим, віддано наказ по можливості брати у службові вагони пасажирів, йдучи таким чином назустріч населенню⁶⁹. Важко тепер сказати, яка зі сторін була ближче до істини.

У наступні роки ситуація на пушчеводицькій лінії поліпшувалася по мірі відродження трамвайного господарства міста. Навесні 1926 року за маршрутом Поділ – Пуща-Водиця ходило 4 вагони, що давало інтервал в 45 хвилин; влітку випуск було збільшено до 6 вагонів по будніх днях і 8 по вихідних⁷⁰. Хоч управління трамвая більше не мало відношення до розвитку самого селища, як це було до революції, – статус Пущі-Водиці як зони відпочинку був збережений і

підтримувався. Тому тривала й практика призначення додаткових рейсів у вихідні дні⁷¹. Разом з тим, 25 грудня 1925 року на дачній лінії замість чотирьох вагонів ходило два, а 25 грудня 1926 – руху по ній не було зовсім. Тоді вже не можна було офіційно оголошувати, що цей день – Різдво, але фактично його ще відзначали, причому саме за григоріанським календарем⁷².

Ще й у середині 1930-х років на регулярність і швидкість руху негативно впливали проблеми того ж характеру, що й раніше. Лінія погано забезпечувалася електроенергією⁷³; на диспетчерській станції в Пущі-Водиці не було телефону – тому у разі аварії повідомити про неї диспетчеру можна було лише за допомогою записки (!)⁷⁴. Трамваї продовжували ходити переповненими; при цьому на пушчеводицькій маршрут випускали вагони, в яких не було передбачено вентиляції, і влітку вони перетворювалися на справжню "лазню"⁷⁵. Восени 1935 року, в порядку поліпшення ситуації з переповненням вагонів, на 12-й маршрут випустили тривагонні поїзди⁷⁶.

Трамваї ходили в Пущу-Водицю й під час німецької окупації 1941 – 1943 років. Пасажирський рух було відновлено через місяць після зайняття міста німецькими військами, 18 жовтня 1941 року, а рух по пушчеводицькій лінії – 12 грудня того ж року. Наступні півтора року пасажирський рух то припинявся, то знову відкривався; пріоритет віддавався вантажному руху, а, оскільки йти пішки від міста до Пущі-Водиці було занадто далеко, на цій лінії процвітали "приватні перевезення": вагоноводи вантажних трамваїв підвозили пасажирів за гроші (хоча це було категорично заборонено). Наприкінці літа 1943 року було офіційно дозволено проїзд цивільних осіб в трамвайних поїздах, які перевозили лісоматеріали для німецької будівельної організації⁷⁷.

Для повноти перерахуємо маршрути, що ходили пушчеводицькою лінією в різні часи. Маршрут № 20 від міської думи, закритий, імовірно, 1918 або 1919 року (восени 1919 року на Лук'янівсько-Кирилівській лінії залишалася в робочому стані лише одна колія з двох⁷⁸), більше не поновлювався. Маршрут від Контрактової площі отримав номер, під яким ми знаємо його і сьогодні, з 1 січня 1927 року, як результат усунення пробілів у нумерації: номери маршрутів, що їх не було відновлено після революції та громадянської війни, віддали існуючим маршрутам, і таким чином 19-й маршрут став 12-м⁷⁹. Його вкорочений варіант, під старим номером 19, у 1930-х роках ходив від Контрактової площі до 5-ї лінії Пущі-Водиці, а після війни й по нинішній час – до площі Шевченка. На початку 1950-х років недовгий час знову існував маршрут Контрактова площа – 5-а лінія, що працював у вихідні дні, під номером 22⁸⁰. У вересні 1954 року було відкрито найдовший в Києві трамвайний маршрут, протяжністю майже 25 кілометрів: Вокзал – Пуща-Водиця. Будучи "сумою" двох існуючих маршрутів: № 13 Вокзал – Контрактова площа і № 12 Контрактова площа – Пуща-Водиця, можливо, саме тому він отримав номер 25⁸¹. Цей маршрут ніколи не користувався помітною популярністю, і в кінцевому підсумку на ньому залишився один вагон, що ходив, відповідно, з інтервалом близько трьох годин (!); маршрут було закрито 1983 року. Нарешті, в липні 1997 року з'явився маршрут № 7, що зв'язав Пущу-Водицю з площею Шевченка й існує по сьогоднішній день⁸².

У післявоєнний період пушчеводицький трамвай втратив своє монопольне становище. Було проведено автобусний маршрут № 30 Нивки – Пуща-Водиця (який, втім, дійшов тільки до середини селища); крім нього, конкуренцію трамваю складають, природно, приватні автомобілі, а в останні роки – й маршрутні таксі. У ХХІ столітті трамвай більш не сприймається як невід'ємна частина Пущі-Водиці. Наприкінці 2004 року було навіть озвучено план ліквідації трамвайної лінії на території селища, з такою мотивацією: "шумный трамвай не только омрачает отдых дачников-огородников этого курортного массива, но и затрудняет движение транспорта по Пуще"⁸³. (Яким чином трамвай на відокремленому полотні може ускладнювати рух транспорту, який, до того ж, там ніколи не був і не є інтенсивним – зрозуміти важко.) Лінію пропонувалося обрізати перед самим в'їздом до Пущі-Водиці, що зробило б її дуже незручною для жителів (втратилося б безпересадкове сполучення) і, досить імовірно, за деякий час дозволило б поставити питання про ліквідацію так само й лісової ділянки лінії "через відсутність попиту": подібна технологія поетапного знищення популярних трамвайних ліній була відпрацьована тодішньою міською владою, що не приховувала своєї антитрамвайної позиції. На щастя для городян, цього не сталося. Унікальна трамвайна лінія в Пущу-Водицю й сьогодні є не тільки частиною транспортної системи, а й свого роду "візитною карткою" міста.

Отже, історія пушчеводицької трамвайної лінії в Києві являє собою приклад тісної ув'язки транспортного планування з міським. З'явившись як невід'ємна частина дачного селища Пушча-Водиця під Києвом, ця лінія довгий час залишалася єдиним засобом сполучення селища з містом; розвиток самого селища був тісно пов'язаний з розвитком трамвайного сполучення, а частину інфраструктури селища було створено Товариством Київської міської залізниці в інтересах отримання додаткового доходу від перевезення пасажирів. Згодом, унікальне значення цієї трамвайної лінії сприяло продовженню її експлуатації навіть у кризові часи; з тієї ж причини вона є найстарішою київською трамвайною лінією, що збереглася донині (та однією з небагатьох, що залишилися на правому березі Дніпра).

Автор висловлює щире подяку Костю Козлову за допомогу і корисні дискусії.

¹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45. – Арк. 162 зв.

² Киевлянин. – 25 октября 1891.

³ Там само. – 29 июля, 10, 14 августа 1893.

⁴ Там само. – 1 января 1894.

⁵ Там само. – 5, 23 ноября 1893.

⁶ Там само. – 27 апреля 1894.

⁷ Там само. – 14 мая 1894.

⁸ Там само. – 31 мая 1894.

⁹ Там само. – 3, 12, 14 июня 1894.

¹⁰ Там само. – 25 июня, 7 июля 1894.

¹¹ Там само. – 14, 29 июля 1894.

¹² Там само. – 10 сентября 1894.

¹³ Там само. – 11 марта 1895.

¹⁴ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 333.

¹⁵ Там само. – Арк. 332.

¹⁶ Киевлянин. – 21 декабря 1896.

¹⁷ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 336.

¹⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 246. – Спр. 45. – Арк. 162б зв.

¹⁹ Киевлянин. – 17 мая 1897.

²⁰ Киевский трамвай за 40 лет. – К., 1933. – С. 26.

²¹ Киевлянин. – 23 октября 1898.

²² Там само. – 13, 14 октября 1899.

²³ Там само. – 5, 7, 10 октября 1899.

²⁴ Там само. – 30 апреля 1900.

²⁵ Там само. – 3 сентября 1900.

²⁶ Там само. – 16 декабря 1900, 28 сентября 1903; Киевская газета. – 23 апреля 1901.

²⁷ Киевская газета. – 6, 13, 18 января 1901.

²⁸ Киевлянин. – 3 февраля 1901; Киевская газета. – 8 марта 1901.

²⁹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1562. – Арк. 31–35; Киевлянин. – 13 декабря 1902.

³⁰ Там само. – Арк. 36, 39; Киевлянин. – 14 декабря 1902.

³¹ Там само. – Арк. 86.

³² Там само. – Арк. 133 – 136.

³³ Там само. – Арк. 174.

³⁴ Киевская газета. – 27 февраля 1902.

³⁵ Киевлянин. – 13 августа 1902.

³⁶ Там само. – 25 июля 1902.

³⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1562. – Арк. 72, 76 зв, 77.

- ³⁸ Там само. – Арк. 43, 49, 52, 55.
- ³⁹ Там само. – Арк. 66.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 81, 83, 91, 92; Киевлянин. – 11 декабря 1903.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 190 – 191.
- ⁴² Киевлянин. – 2, 8 июня 1904.
- ⁴³ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1562. – Арк. 111 –113.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 114, 116; Киевлянин. – 27 июля 1904.
- ⁴⁵ Киевлянин. – 21 июля, 14 августа 1904.
- ⁴⁶ Киев: Энциклопедический справочник. 2-е изд. – К., 1985. – С. 516.
- ⁴⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 7. – Спр. 1562. – Арк. 194.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 198 – 200.
- ⁴⁹ Киевлянин. – 18 апреля 1906.
- ⁵⁰ Там само. – 6 января, 15 апреля 1906.
- ⁵¹ Там само. – 23 июня 1907.
- ⁵² Там само. – 5 июля 1908.
- ⁵³ Там само. – 8 апреля 1909.
- ⁵⁴ Там само. – 15 июля 1911.
- ⁵⁵ Киевская мысль. – 8 марта 1913.
- ⁵⁶ Там само. – 20 апреля 1914.
- ⁵⁷ Там само. – 9 августа 1916.
- ⁵⁸ Южная газета. – 21 июня 1917.
- ⁵⁹ Киевлянин. – 1 августа 1917.
- ⁶⁰ Голос Киева. – 29 (16) сентября 1918.
- ⁶¹ ДАК. – Ф. 209. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 527.
- ⁶² Там само. – Арк. 47, 114.
- ⁶³ Там само. – Арк. 368.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 46 – 47.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 82.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 119.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 311.
- ⁶⁸ Машкевич С. Трамвайные копейки. – К., 2004. – С. 24, 28.
- ⁶⁹ Пролетарская правда. – 18, 30 сентября 1921.
- ⁷⁰ Пролетарська правда. – 23 травня 1926.
- ⁷¹ Більшовик. – 10 червня 1937; Пролетарська правда. – 14 квітня 1939.
- ⁷² Киевский пролетарий. – 25 декабря 1925; Пролетарська правда. – 24 грудня 1926.
- ⁷³ Більшовик. – 19 березня 1936.
- ⁷⁴ Там само. – 2 січня 1935.
- ⁷⁵ Там само. – 3 липня 1935.
- ⁷⁶ Там само. – 15 вересня 1935.
- ⁷⁷ Машкевич С. Громадський транспорт Києва за часів німецької окупації (1941–1943) // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 33. – С. 127 – 135.
- ⁷⁸ ДАК. – Ф. 209. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 496.
- ⁷⁹ Пролетарська правда. – 23 грудня 1926.
- ⁸⁰ Київська правда. – 25 травня 1951.
- ⁸¹ Вечірній Київ. – 11 вересня 1954.
- ⁸² База данных "История киевского транспорта", <http://www.mashke.org/kievtram/history>
- ⁸³ Деловая столица. – 15 ноября 2004.

Статья посвящена истории трамвайной линии Киев – Пуща-Водица как части истории дачного поселка Пуща-Водица под Киевом. Показано, что, вплоть до середины прошлого века, развитие трамвайного сообщения и развитие самого поселка были тесно взаимосвязаны и, таким образом, должны рассматриваться в едином контексте.

Ключевые слова: транспорт, трамвай, Киев, Пуща-Водица, планирование

This article deals with the history of the tram line from Kyiv to Pushcha-Voditsa as a constituent of the history of the suburban "dacha" settlement of Pushcha-Voditsa near Kiev. It is demonstrated that, up until mid-XX century, the tram line and the settlement itself were closely connected in their development; therefore, these two subjects should be treated in a unified context.

Keywords: public transportation, tram, Kiev, Pushcha-Voditsa, planning.

КЕЛЬТСЬКІ ЕТИМОЛОГІЇ ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ В ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЯХ

Проаналізовані кельтські етимології сучасних географічних назв, які багатьма дослідниками розглядаються як сліди перебування на території України давніх кельтів. Автор ставить під сумнів надійність цих даних, але доходить висновку, щодо можливості їх використання як допоміжного джерела в етнологічних реконструкціях. Підставою для цього є розміщення найбільш ймовірних кельтомовних топонімів на Закарпатті та у Верхньому Подністрів'ї, де присутність кельтів підтверджена археологічними та античними писемними джерелами.

Ключові слова: кельти, кельтські мови, топонімія, етимологічний аналіз, етногенез.

Дані топонімії активно використовуються історичною наукою для з'ясування особливостей етногенезу та міграційних рухів, адже вони дозволяють окреслити ареали розміщення тих або інших етнічних груп у віддалені історичні епохи. В етнічних реконструкціях ці дані, як правило, доповнюють картину, сформовану писемними та археологічними джерелами. Вони можуть використовуватися й окремо, оскільки виникнення географічних назв може бути результатом переселення невеликого контингенту жителів певного населеного пункту або місцевості¹, яке далеко не завжди відбивалося у писемних документах та матеріальній культурі. На території сучасної України, основний масив топонімії якої сформований слов'янськими мовами, зафіксовані назви місцевостей тюркського, іранського, романського, іллірійського, грецького походження. У даній розвідці хотілося б звернутися до проблеми топонімів ймовірно кельтського походження, адже вона є суттєвою для з'ясування контактів між кельтами й слов'янами, а отже й ролі кельтського чинника в етногенетичних процесах на території України.

Поширення кельтомовних топонімів у Європі було спричинене міграційними рухами кельтських племен у IV – I ст. до н. е., їхньою торгівельною та військово-політичною активністю. Воно охопило значну частину території Західної та Центральної Європи, а також Малу Азію, де ще в епоху античності було зафіксовано близько 20 тисяч назв місцевостей, утворених від кельтських топооснов: *dun* 'укріплене місто, притулок', *dur* 'фортеця з воротами, майдан', *briga* 'фортеця на пагорбі', *magos* 'поле', *briva* 'міст', *nemeto* 'священне місце', *ritu* 'брід', *teut/tout* 'народ, плем'я' тощо². Ці назви є найбільш надійними свідченнями перебування кельтів, адже період їхньої фіксації приблизно збігається з періодом існування кельтської етнокультурної спільності у Європі. На території сучасної України грецький географ Клавдій Птолемей зафіксував ойконіми *Καρρόδουνον*, *Μαιτώνιον*, *Ήρακτων* у Верхньому Подністрів'ї та *Αλιόβριξ* у Нижньому Подунав'ї (Claud. Ptol. III. 5. 15; III. 10. 7). Сучасними лінгвістами ці назви розглядаються як безумовно кельтські³. Незначна кількість кельтизмів на карті Давньої України може пояснюватися недостатньою обізнаністю греко-римських географів з цією частиною Східної Європи. З огляду на це у науковій літературі неодноразово здійснювалися спроби розширити коло пошуків ймовірних кельтських топонімів за рахунок назв місцевостей, зафіксованих в епоху середньовіччя та нового часу. Можливість такого розширення обґрунтовується тим, що кельтське походження численних топонімів сучасної Центральної та Західної Європи є надійно встановленим. Це стосується, зокрема, ойконімів *Відень* (кельт. *Vindobona*), *Мілан* (кельт. *Mediolanum*), гідроніму *Сена* (кельт. *Sequana*) тощо.

Гіпотези щодо кельтського походження деяких географічних назв України вперше почали висловлюватися ще у середині XIX століття⁴. Вони ґрунтувалися здебільшого на фонетичних

збігах у сучасних українських та давніх кельтських топонімах й з цієї причини на сьогоднішній день вони позбавлені наукової актуальності. Серед дослідників новітнього часу, які у пошуках кельтизмів пішли шляхом етимологічного аналізу сучасних топонімів, слід згадати О.М.Трубачова⁵ та О.С.Стрижака⁶. Найбільш сміливий пошук у цьому напрямку здійснив К.М.Тищенко, який запропонував кельтські етимології для 54 лексичних основ 230 назв селищ на витоках річок України⁷. Простеження поширеності цих лексичних основ у загальному масиві назв населених пунктів України дало К.Тищенку можливість припустити кельтське коріння 1800 з них, або близько 6% усіх ойконімів України. "Нас не мусять дивувати ані підозріло добра збереженість топонімічних основ, ані впізнаваність у них кельтських етимонів, ані масовість самих назв кельтського походження. До аналогічних характеристик кельтської топоніміки на західніших землях Європи кельтологи вже встигли звикнути ... Кельтська топонімія України не просто продовжує західний ареал. Вже тепер помітно, що вона, як периферійна, на порядок багатша семантично й фонетично, адже включає дорогоцінні архаїзми, цілком відповідні давньокельтським лексичним реконструкціям" – робить висновок дослідник⁸. У пізнішій підсумовуючій публікації К.М.Тищенко наводить 120 кельтських етимологій для сучасних топонімів України⁹.

Визначення такого широкого кола ймовірних кельтизмів серед топонімів сучасної України дозволяє у новому світлі розглянути картину перебування кельтів на теренах Східної Європи. Водночас, необхідно мати на увазі, що переважна більшість зазначених топонімів вперше зафіксована не раніше XI – XII ст., тоді як останні достовірні свідчення функціонування у континентальній Європі та Малій Азії кельтських мов належать до епохи пізньої античності (IV ст. н. е.). Крім того, переважна більшість сучасних топонімів Східної Європи, щодо яких у різні часи пропонувалися кельтські етимології, можуть бути етимологізовані на ґрунті мов етнічних груп, які населяють ці терени сьогодні. Враховуючи вказані вище обставини, сучасні топонімічні дані у дослідженнях з давньокельтської ономастики не розглядаються взагалі¹⁰. На мій погляд, цей підхід є надто категоричним й кельтські етимології сучасних топонімів можуть використовуватися в історико-етнологічних реконструкціях принаймні як допоміжне джерело. Для обґрунтування цієї тези звернемося до аналізу деяких кельтських етимологій сучасних географічних назв, зокрема, гідронімів та оронімів, адже від назв гір та водних об'єктів, з огляду на їхню консервативність, можна більшою мірою очікувати збереження слідів давніх мов.

Очевидно, найважливішим критерієм достовірності кельтської етимології сучасної східно-європейської географічної назви є її місце в системі кельтомовного топонімікону Давньої Європи. Вище вже зазначалося, що переважна більшість кельтомовних назв місцевостей утворена від найпоширеніших топонімічних основ, яких виділяють близько п'ятидесяти. Доводиться констатувати, що переважна більшість запропонованих для топонімів України кельтських етимологій з цими основами не пов'язані. Так, К.М.Тищенко виводить походження гідроніму *Радоробель* (Житомирська обл.) від валлійського *rhaedrawl* 'порожиста, каскадна; гучна, як водоспад'. Під час відрядження ученим було підтверджено, а згодом завірено відповідним науково-дослідним актом, що біля гирла висохлої річки Радоробель характер течії р. Уборть свідчить про наявність порогу, бо вода вирує і гучно тече¹¹. Водночас, серед кельтських топонімів Давньої Європи аналогічних назв не зафіксовано, що ставить під питання достовірність даної етимології. Це ж стосується й більшості інших етимологій, утворених від лексем середньовічних або сучасних кельтських мов.

Інший характерний приклад невідповідності ймовірного кельтизму давній кельтській топонімії становить питання походження назви річки Мики (приток Тетерева, притоку Дніпра; Черняхівський, Коростишівський, Радомишльський р-ни Житомирської обл.), яка у 1593 р. згадується як *Мука*, а у XIX ст. як *Свинолушка*. Цю ж назву носить сьогодні один з притоків р. Мики. У Середньому Подніпров'ї є ще одна річка під назвою *Мика* (приток Гопчиці, притоку Росі, притоку Дніпра). Найдавнішою формою назви обох річок, на думку О. Стрижака, є **Мукъ*. Дослідник зазначає, що ці гідроніми є старими індоєвропеїзмами, похідними від і.-є. кореня **mu-* й серед аналогій наводить, зокрема, кельт. *Moccus*¹². Дане слово, яке зустрічається як епітет галло-римського божества *Mercurio Mocco* є спорідненим з кельт. **mokku-* 'свиня, кабан', д.-ірл. *mucc* та валл. *moch* (у тому ж значенні)¹³. Свого часу автором цих рядків було висловлене

припущення, за яким гідронім *Мукь походить саме від кельт. **tokku-*, адже назва *Свинолушка*, під якою річка також згадується у 1852 р., є його правильним смисловим відповідником (сьогодні цю назву зберігає один з притоків Мики). Однак, як і у випадку з гідронімом *Радоробель*, назва *Мика* не знаходить паралелей у власне кельтській топонімії. Більше того, кельт. **tokku-* на сьогоднішній день вважається одним із неіндоєвропейських елементів у кельтських мовах¹⁴. Ю.Л.Мосенкіс припускає зв'язок даної форми з прапівнічнокавказьким *mohwV 'сало, жир'¹⁵.

Слід зазначити, що й наявність надійних кельтських аналогій автоматично не гарантує достовірність етимології певного сучасного топоніму. Так, наприклад, О.М.Трубачев вказав на можливість кельтського походження гідронімів *Отавін* і *Тня* (*Туня*), які становлять назви притоків р. Случ у басейні Горині¹⁶. Це припущення, висловлене у дуже обережній формі, витримало перевірку часом й було підтверджено у працях А.Фалілеєва. Дослідник зіставляє українські гідроніми *Отавін* – *Туня* – *Тня* з групою гідронімів на території Франції, що походять від кельтського *tauo-* < *tauso-* 'тихий, спокійний'¹⁷. Водночас, А.Фалілеєв (з посиланням на Ю.Удольфа) звертає увагу на наявність слов'янської етимології цих гідронімів від *tyнь, *tynja. Враховуючи здебільшого слов'янський характер гідронімії Полісся¹⁸ дана етимологія виглядає більш ймовірною¹⁹. Оманливою може видаватися подібність до кельтських основ деяких топонімів, які насправді сягають індоєвропейської давнини. Так, наприклад, у літературі можна зустріти кельтську етимологію назв з основою *Нор-/Нур-* (наприклад, гідронім *Норин* на Поліссі або топонім *Ziemia Nurska* у Польщі)²⁰. Ці назви справді знаходять паралелі у кельтському ономастичному матеріалі, однак схожі топоніми наявні й в інших мовах. "Всі ці назви, в яких би мовних групах вони не зберігалися: кельтській чи іллірійській, слов'янській чи балтській, є лише успадкованими від субстратної для кожної з них – індоєвропейської гідронімії" - зазначає О.П.Карпенко²¹. Сама дослідниця схиляється до слов'янського походження гідронімів *Норинь*, *Норин* тощо²².

Небездоганною з точки зору кельтської філології виглядає етимологія назви оз. *Конча* під Києвом. Цей водний об'єкт в епоху середньовіччя був рукавом Дніпра й носив назву *Конта*, яку пов'язують з кельт. *conta* "притока"²³. Кельт. *con-dat-e 'злиття, притока' дійсно є однією з поширених кельтських основ, що засвідчує назва *Condatomagus* й десяток *Condate* у Давній Галлії, не кажучи вже про сучасні топоніми з цією основою на території Франції та в альпійському регіоні (наприклад, оз. *Конта* у Словенії). Водночас, А.Фалілеєв у розмові з автором зазначив, що усі назви, які походять від кельт. *con-date є топонімами, а не гідронімами, до того ж фонетично не можна пояснити відповідність назви *Конта* й вказаної кельтської основи.

Доволі поширеною є ситуація, коли сумніви у достовірності кельтської етимології певного топоніму породжує наявність схожих географічних назв у тих регіонах, де присутність давніх кельтів була мало ймовірною. Прикладом є запропонована О.С.Стрижаком кельтська етимологія гідронімів *Дуброва* (лівий приток Стугни, притоку Дніпра), *Дібрівка* (приток Роськи, притоку Росі, притоку Дніпра; с. *Дібрівка*, Тетіївського р-н, Київська обл.), *Дубравка* (приток Свічі, приток Дністра), *Дубровка* (1. приток Дністра, 2. приток Міуса). На думку дослідника, етимологія цих назв від слов'янського *dQbrova суперечить семантичній типології гідронімії й становить зовнішній збіг цих гідронімів та слов'янського апелятиву. Водночас, кельтські мови дають "значний та надійний матеріал" для їх пояснення. Вказані назви О.С.Стрижак пов'язує з кельт. *dubra-* 'вода', яке зустрічається у назвах річок на землях, свого часу заселених давніми кельтами²⁴. Це, зокрема, гідронім *Dubra* – нині р. Таубер у Німеччині, м. Дувр у сучасній Франції, яке за античних часів носило назву *Dubris*, а також р. *Vernodubrum* й оз. *Pons Dubris* у Південній Галлії. "Якщо на основі слов'янських мов, зокрема семантичної й словотворчої типології, гідроніми не можуть мати надійного пояснення, а кельтські мови дають значний і надійний матеріал (пор., зокрема, р. *Dubra*), видається можливим припущення про кельтську природу досліджуваних гідронімів" – підсумовує О.С.Стрижак²⁵. Слід, однак, дослухатися до думки В.П.Шульгача, який відносить зазначені гідроніми до праслов'янського фонду й наводить численні паралелі на території Білорусії (гелоніми у Брестській, Вітебській, Могильовській обл.) та Росії (назва яру *Дуброва* у басейні Оки)²⁶.

Дискусійним залишається на сьогоднішній день питання походження ойконіма *Галич*, похідних від нього назв *Галицька земля*, *Галичина*, а також численних сіл з назвами типу

Галіки, Галатівка тощо²⁷. Свого часу походження назви Галичина та Галич пов'язували з кельт. *hal* 'сінь', однак вже Ф.Браун аргументовано спростував можливість такого зв'язку²⁸. Дослідник схилився до пояснення зазначених назв за допомогою етнонімів *галли/галати*, кельтське походження яких безсумнівне. На користь даної гіпотези, на думку Ф.Брауна, свідчило літописне найменування мешканців Галлії (Франції) *галичанами*, а також схожі історичні назви – *Галатія* у Малій Азії, *Галісія* на Іберійському півострові й, особливо, ойконім Галац на Нижньому Дунаї²⁹. Додамо, що у Верхньому Потиссі найбільше поселення латенської культури знаходилося на горі *Галіш* (біля Мукачева, Закарпатська обл.). Тут кельти проживали в оточенні чисельно переважаючого підкореного фракійського населення, тож цілком логічно було б припустити, що головне поселення завойовників отримало назву від їхнього етноніму. Ця ж закономірність простежується й у Європі, де назви з аналогічною основою поширені передовсім на пограниччі кельтського світу. Це, зокрема, стосується *Галісії* в Іспанії, де серед аборигенних некельтських племен проживали групи кельтберів, й *Галатії* у Малій Азії, де століттями кельти були оточенні іншомовними сусідами. На цьому тлі українська *Галичина*, яка була місцем проникнення невеликих груп кельтів, цілком добре вписується до окресленої вище групи схожих географічних назв.

У тій або іншій формі ідею походження назв Галич та Галичина підтримали С.Шелухин, Д.Мачинський, О.С.Стрижак³⁰, К.М.Тищенко. Але серед кельтологів ця точка зору не зустріла позитивного сприйняття. Зокрема, А.Фалієєв вказав на безпідставність кельтської етимології румунського ойконіму Галац, який насправді має пізнє тюркське походження³¹. На думку дослідника, мають рацію прихильники слов'янської етимології назви Галич, які пов'язують її з псл. основою **galъ > *golъ* у значенні 'гола, відкрита місцевість, прогалина' тощо. До цієї точки зору приєднується й П.Сімс-Уільямс³². Як аргумент на користь слов'янської версії походження назви Наддністрянського Галича наводиться приклад Галича Мерського у Костромській області Росії й численних російських та білоруських топонімів типу *Галки, Гали* тощо³³. Варто, однак, зауважити, що виникнення назви *Галич Мерський*, російських й білоруських назв з основою *Гал-* може бути пов'язане із впливом угро-фінських мов, на що раніше вже звернув увагу Ф.Браун³⁴. Цей же дослідник наводить оронім *Галич* у Верхньому Подністров'ї, а також ойконіми *Halič* та *Wielka Halič* у Рудних горах (Банськобистрицький край Словаччини), зазначаючи, що на території фіксації останніх відоме перебування кельтського племені котинів. Не відкидаючи остаточно можливості кельтського походження назви *Галич*, все ж таки доводиться констатувати, що у західнокельтському ареалі аналогічні ойконіми та ороніми невідомі.

Серед сучасних топонімів Галичини на кельтське походження, очевидно, найбільшою мірою може претендувати оронім Камула, який належить найвищій точці на великій території від Карпатських до Уральських гір (471 м), розташованій у масиві Гологори Подільської височини. Як зазначає М.П. Янко, "походження назви остаточно не з'ясоване. Її виводять з кельт. *kamb* "долина". Ймовірнішим є її походження від слов. *камы* "камінь" + *-ула* – формант"³⁵. Додатковим аргументом на користь слов'янського походження даної назви може бути пол. *kamulec* 'wielki kamień'³⁶. Водночас, К.М.Тищенко пов'язує цю назву з валл. *swmwl*, брет. *commouill* "хмара", *сумулайдд* "хмарний" і порівнює її з давнім Камулодуном у Британії (суч. м. Кольчестер)³⁷. Ця етимологія потребує певного уточнення.

Основа *Camul-* надзвичайно продуктивна у кельтській ономастиці. Він широко представлений серед топонімів, зокрема у Британії (*Camulodunum, Camulossesa*), а також у Малій Азії (*Kamoulianaï*)³⁸. У Галлії відомі численні антропоніми *Camulorix* (CIL, 13, 11216), *Camulogenos* (CIL 13, 01465), *Camulus* (CIL, 3, 4893), *Camulatia* (CIL, 12, 3645) та ін.³⁹. Імена *Camala/-us* відомі також на території Іспанії⁴⁰. Неповдалі від Генуї на півночі Італії, в області яку упродовж тривалого часу заселяли кельто-лігурійські племена, знаходиться гора *Bris Camula*, назва якої також, очевидно, пов'язана зі згаданою кельтською основою. Етимологія *Camul-* досі остаточно не з'ясована. Д.Еванс вважає, що найімовірніше він пов'язаний з д.-ірл. *cam* "fight, quarrel, duel"⁴¹. Вважається, що топоніми з основою *Camulo-* походять від кельтського теоніма *Camulos*, відомого за епіграфічними пам'ятками⁴². На жаль, жодної інформації щодо місця даного божества у релігійно-міфологічних уявленнях кельтів немає, хоча, з огляду на етимологію основи припускають, що це був один з богів війни. На мою думку,

саме теофорне походження назви гори Камула від кельт. *Samulos* слід визнати ймовірним, з огляду на широке розповсюдження у Європі та Малій Азії назв гір, пов'язаних з божествами та їхніми святилищами⁴³.

Археологічних пам'яток латенської культури, яку безпосередньо пов'язують з кельтами, на прилеглий до г. Камула території не виявлено, хоча у суміжні регіони невеликі групи кельтського населення проникали. У пізньолатенський та ранньоримський час (друга половина I ст. до н. е. – перша половина I ст. н. е.) у регіоні, умовним центром якого є гора Камула, з'являються численні поховальні пам'ятки культур, які зазнали значного кельтського впливу – липицької та пшеворської. У безпосередній близькості до гори Камула розташовувався важливий могильник Гринів, де виявлено багате вождівське поховання з латенськими імпортами. Не виключено, що й сама гора, з огляду на її розміри та розташування, відігравала роль культового центру місцевого населення.

З точки зору пошуку кельтизмів серед сучасних географічних назв України найбільш перспективною виглядає топонімія Закарпаття. Цей регіон упродовж III – II ст. до н. е. входила до ареалу поширення латенської культури й участь кельтського компонента у місцевих етнічних процесах сумнівів наразі не викликає. Гідроніми Верхнього Потисся, щодо яких припускається кельтське походження, не мають переконливих слов'янських етимологій, паралелей вглибині слов'янського ареалу, натомість їхні аналоги надійно засвідчені у кельтському топонімічному фонді. Йдеться, зокрема, про гідронім *Латориця* (вперше зафіксований у 1248 р.), який може бути пов'язаний з кельт. *lato-* 'воїн'. Дана основа є поширеною серед кельтських топонімів Європи (наприклад, гідронім *Lattara* в Іспанії, етноніми *Latobici/Latovici* у Паннонії на Дунаї)⁴⁴. Доволі надійною виглядає етимологія гідроніму *Лаборець* (п. Латориці) від кельт. **labara* 'та, що говорить, шумить', **(p)labro* 'дзюрчати, бурмотіти'. В Ірландії Клавдієм Птолемеєм зафіксований гідронім *Labrona* й похідний від нього топонім *Labarus*⁴⁵. Гідроніми *Шварцлабер*, *Гросслабер* і *Кляйнлабер*, утворені від цієї ж основи, вважаються найдавнішими слідами перебування кельтів у Центральній Європі⁴⁶. Не виключена кельтська етимологія назви річки *Олька*, яка знаходить точний відповідник у кельтіберійських топонімах *Olca* у Галісії та *Olkairun* у долині р. Ербо (від кельт. **(p)olca* 'поле'⁴⁷; пор. також гідронім *Olina* у Галлії від кельт. *olina-* 'річковий закрут, лікоть'⁴⁸).

Досить симптоматичним є той факт, що сучасні гідроніми *Латориця*, *Лаборець*, *Олька*, які демонструють найбільшу близькість до стародавніх кельтських, зосереджуються в ареалі поширення латенських археологічних пам'яток, тоді як оронім *Камула* розміщується в ареалі проживання кельтизованого населення й поблизу зафіксованих Клавдієм Птолемеєм достовірних кельтських топонімів *Карродун*, *Метоній* та *Еракт*. Дані сучасної топонімії, таким чином, узгоджуються з археологічною картиною та інформацією писемних джерел. Автор не відкидає можливості кельтського походження тих або інших топонімів, які розташовані у глибині слов'янського ареалу й можуть бути етимологізовані на слов'янському ґрунті. Але пізній час фіксації цих даних суттєво знижує їхню цінність для історичної науки. В цілому ж, використання даних сучасної топонімії в реконструкціях етнокультурних процесів дописемної епохи є виправданим лише для підтвердження інформації, отриманої з інших джерел – писемних та археологічних.

¹ Железняк І.М. До проблеми іллірійської топонімії на Україні // Мовознавство. 1990. № 6. – С. 34.

² Sims-Williams P. Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor. Oxford, Boston, 2006. P. 38 – 140; Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 319 – 320.

³ Sims-Williams Op. cit. – P. 218 – 19; Falileyev A. Celtic Dacia: Place-Names and Ethnic Names of Celtic Origin in Dacia and Scythia Minor. Aberystwyth: CMCS, 2007. – P. 4 – 9

⁴ Див.: Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича: Автореф. дис... канд. і. наук. Чернівці, 2002. – С. 14; Наулко В. Історико-етнографічне районування та етнографічні групи українського народу // Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 28.

⁵ Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 210 – 211.

⁶ Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щорічник. 1989. Вип. 23. – С. 266 – 277.

⁷ Тищенко К. Кельтські назви селищ на витоках річок України // Народна творчість та етнографія. – К.,

2003. № 5 – 6. – С. 68 – 69.

⁸ Там само. – С. 95.

⁹ Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С. 64 – 79.

¹⁰ Див.: Falileyev A. Op. cit. – P. 1.

¹¹ Тищенко К. Мова про довге співжиття з кельтами // Урок української. 2004. – № 5 – 6. – С. 18.

¹² Там само. – С. 34 – 35 (з посиланням на Нерознак В. Палеобалканские и кельтские ономастические параллели // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 49.

¹³ Калыгин В. Этимологический словарь кельтских теонимов. – М., 2006. – С. 115.

¹⁴ Matasovič R. Etymological Dictionary of Proto-Celtic. Boston, Leiden: Brill, 2009. – P. 442.

¹⁵ Болобан М.А., Бура Х.В., Мосенкіс Ю.Л., Переверзєв Д.І., Синишин Р.І. Актуальні питання германістики та кельтології: Походження англійської та німецької мов; Генеза англійської календарної лексики в контексті еволюції культури Великої Британії; Стоунхендж як матеріальне втілення календарно-астрономічної традиції. – К.; Умань, 2012. – Видання 2. – С. 149.

¹⁶ Трубочев О. Вказ. праця. – С. 210 – 211.

¹⁷ Falileyev A. Alt-celtischer Sprachschatz: Ukrainian Contribution // Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica 1. Coleraine, 2005. – P. 71 – 74; Фалилеев А. Кельты на Украине: данные языка // Науковий вісник Чернівецького університету. 2007. Вип. 354 – 355. Слов'янська філологія. – С. 67

¹⁸ Карпенко О.П. Старожитня гідронімія Центрального Полісся в загальнослов'янському аспекті // Мовознавство. 2008. № 2 – 3. – С. 89.

¹⁹ Пор. назви *Тіньніса (укр. Тинниця): 1. ріка в бас. Стиру п. Прип'яті. 2. гелонім (с. Полонне Володимирецьк. р-ну Рівн. обл.), рос. Тинницы – ойконім у колиш. Тверській губ., які В.П.Шульгач вважає похідним від апелятива *tinьnica або суфіксальним дериватом від **Tina/*tina* (болг. Тинята, рос. *тина* "водяной мох", болг. *тиня* "грязь", ст.-чеськ. *tina* "трясовина, грязь"), а також назви боліт Тоня, Тоні на Рівненщині, похідні від псл. **tonь/*ton'a* > укр. діал. *тоń* "місце, в якому можна втопитись": Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції) / Інститут української мови НАН України. К.: Б.в., 1998. – С. 295.

²⁰ Трубочев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 1991. – С. 43 – 45; Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України... С. 73.

²¹ Карпенко О.П. Гідронімікон Центрального Полісся. – К., 2003. – С. 145.

²² Від апелятива норина < **nora-* + *-ina* "западина, яма, водоверть", який, у свою чергу, сягає іє. кореня **ner-/*nog-*, або віддієслівного апелятивного утворення від нарина < *narina < *narinqti se < *rinQti "тексти": Там само. – С. 149.

²³ Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 199 – 200; див. також: Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – С. 37 – 38.

²⁴ Гідронімія України... С. 44 – 45.

²⁵ Там само. – С. 46.

²⁶ Шульгач В.П. Вказ. праця. – С. 76.

²⁷ Див. огляд гіпотез щодо походження назв Галич та Галичина у: Желєзняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 42.

²⁸ Браун Ф. Разыскания в области гото-славянских отношений. Т.І. Готы и их соседи до V века. – СПб., 1899. – С. 167 – 168.

²⁹ Там само. – С. 166, 172 – 173.

³⁰ Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – С. 78 – 80.

³¹ Falileyev A. Celtic Dacia... P. 1.

³² Sims-Williams P. Op. cit. – P. 195.

³³ Смолицкая Г.П. Топонимический словарь Центральной России. – М., 2002. – С. 70.

³⁴ Браун Ф. Вказ. праця. – С. 167, прим. 1.

³⁵ Янко М.П. Топонімічний словник України. Словник-довідник. – К., 1998. – С. 162.

³⁶ Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sjp.pl/kamulec>

³⁷ Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 220.

- ³⁸ Sims-Williams P. Op. cit. – P. 59.
- ³⁹ Evans D. E. Gaulish personal names. A study of some continental Celtic formations. Oxford, 1967. – P. 160 – 161.
- ⁴⁰ Lorrio A. J., Zapatero G.R. The Celts in Iberia: an overview // e-Keltoi. 2005. Vol. 6. – P. 189.
- ⁴¹ Evans D. E. Op. cit. – P. 161.
- ⁴² Koch J.T., Busse P.E. Camulodúnon // Celtic Núlture. A Historical Encyclopedia. Vol. I. Santa Barbara; Denver; Oxford, 2006. – P. 337.
- ⁴³ Див., напр.: Васильева М. Гора, бог и имя: о некоторых фрако-фригийских параллелях // Вестник древней истории. – 1990. – № 3. С. – 95.
- ⁴⁴ Sims-Williams P. Op. cit. – P. 170, 205, 240;
- ⁴⁵ Curchin L. A. Place-Names of the Erbo valley: their linguistic origins // Palaeohispanica. 2008. 8. – P. 22.
- ⁴⁶ Широкова Н. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб., 2000. – С. 76; Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скіфії. – С. 81.
- ⁴⁷ Curchin L.A. Op. cit. – P. 23.
- ⁴⁸ Sims-Williams P. Op. cit. – P. 97.

Проанализированы кельтские этимологии современных географических названий, которые многими исследователями рассматриваются как следы пребывания на территории Украины древних кельтов. Автор ставит по сомнению надежность этих данных, но приходит к выводу о возможности их использования в качестве вспомогательного источника в этнологических реконструкциях. Основанием для этого вывода служит размещение наиболее вероятных кельтоязычных топонимов на Закарпатье и в Верхнем Поднестровье, где присутствие кельтов подтверждается археологическими и письменными источниками.

Ключевые слова: кельты, кельтские языки, топонимия, этимологический анализ, этногенез.

The modern place-names which are derived from Celtic languages and considered by some scholars to be a trace of the Celtic presence in Ukraine are analyzed in the article. The author puts in doubt the reliability of such data thus he comes to conclusion that the modern place-names could be used as a secondary source in the ethnological reconstructions. The conclusion is based on the fact that the modern toponyms which Celticity looks most probable are located in the Transcarpathian and Upper Dniester areas, where the Celtic presence is attested by archaeological and narrative sources.

Keywords: The Celts, the Celtic languages, toponymy, etymological analyzes, ethnogenesis.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПО ВПРОВАДЖЕННЮ РАДЯНСЬКОЇ ОБРЯДОВОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

*У статті проаналізовано етапи формування радянської обрядовості в Українській РСР.
Ключові слова: радянська обрядовість, ідеологія, радянська людина.*

З утворенням СРСР починається новий етап у соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті українського народу. Відбувається процес формування традицій суспільства, які міцно увійшли в арсенал форм і методів виховання радянської людини. Ідейною основою формування нової обрядовості стало марксистсько-ленінське вчення про розвиток соціалістичної культури, зокрема з приходом більшовиків до влади в Україні поширилася дія Декрету від 29 грудня 1917 р. – "Декрет про необхідність впровадження нових свят і про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ"¹.

Радянська обрядовість створювалася не на порожньому місці. Спочатку вона формувалася на ґрунті історично складених матеріальних і духовних цінностей, сприймаючи демократичні і прогресивні національні традиції, оскільки, виходячи з політичної необхідності радянська влада стала на шлях національно-культурної лібералізації.

У 1919 р. при Народному комісаріаті освіти було створено секцію масових вистав і видовищ, на яку було покладено завдання відбору, класифікації, організації та проведення свят, які мали відзначатися в країні. Вона повинна була налагодити роботу по створенню сценаріїв спершу найголовніших революційних, а потім і трудових свят. Вже через рік нарком освіти Анатолій Луначарський зазначав, що головним художнім породженням революції були і будуть народні свята. На його думку, революційно-агітаційні інсценізації, мітинги, спектаклі, концерти, політкарнавали були зумовлені новим способом життя, що народжувався².

Революційна святковість перших років радянської влади відзначалась політичною загостреністю, що знайшла свій найефективніший вияв у політкарнавалах, тематичних процесіях, агітсудах тощо. Характерною рисою святковості цього часу було використання театралізації, завдяки якій часто все перетворювалося на монументальну виставу, в якій брали участь різні верстви населення, представники армії та флоту. В цих масових дійствах відтворювалися певні події Жовтневої революції і громадянської війни, демонструвалося міжнародне братерство трудящих, перемога праці над капіталом, прагнення радянського народу до миру і соціалізму. Серед них – "Визволення праці" та "Інтернаціонал", що відбулися 1 травня 1919 і 1920 рр. у Києві, "Уславлення свободи" – в Луганську, "РРФСР та єдність миру" – в Олександрії, а також жовтневі інсценізації у Києві – "Політична карусель" та "Повстання арсенальців"³. Масові видовища під час революційних свят влаштовувалися також і у військових частинах. Так, протягом 1922 – 23 рр. було проведено до десяти заходів на різні теми. Це, зокрема, такі, як "Робітничий Травень", "Жовтень – РКП – Комінтерн", "Червона Армія", "Останній бій" та інші⁴.

Необхідність формування в свідомості трудящих мас комуністичної моралі передбачала нові взаємини в побуті людей, тому було поставлено питання про створення нової сімейно-побутової обрядовості, яка згодом дістала назву "червоної". Перші сімейно-громадські обряди революціонізували побут, сміливо вносили в нього нове. Весілля без вінчання, весільний комсомольсько-молодіжний поїзд під червоним прапором, прилюдна присяга молодих на вірність, громадське ствердження шлюбу – усе це сприяло формуванню нових поглядів на сім'ю та взаємовідносин в ній. Колективне надання імені дитині, прийняття новонародженого

на громадське виховання, вручення "заповітного листа", "червоне крижмо" стали основними елементами нового обряду, яким на Україні урочисто відзначали народження нового громадянина.

Обряди весільні і пов'язані з народженням дитини почали відображати ідеали нового суспільства, а сімейні торжества набували ідеологічного забарвлення. Нові обряди по-новому почали називатися: "червоні весілля", "червоні хрестини", "звіздини". Велика кількість учасників, церемонія внесення і винесення прапора, спів "Інтернаціоналу", обрання президії, виступи гостей мало піднести сімейні торжества до явищ суспільних і наповнювати їх громадським змістом⁵.

Радянська звичаєвість та обрядовість перших пореволюційних років відбивала новий зміст життя та стала дієвим засобом боротьби з релігійними обрядами. Термін "атеїзм", "безвірники", "безбожники" набули у суспільстві позитивного забарвлення. Акцент з головних річних свят, традиційних для народу і підтримуваних церквою (Різдво, Великдень), цілеспрямовано переносилися на більш світські радянські свята (Новий рік, День міжнародної солідарності трудящих)⁶.

Революційні ідеали були закладені в основу радянського обряду поховання, характерною особливістю якого був атеїстичний характер, що супроводжувався траурною процесією, співанням революційних пісень, виголошуванням промов, урочистою присягою продовжувати славні справи небіжчика, встановленням на могилі червоної зірки⁷.

У 1930-х роках на основі модернізації економіки формуються нові колективні взаємини. В процесі творення цієї святковості й звичаєвості поступово складається церемоніал, народжується нова символіка, атрибути якої входять у побут українського народу і стають традиційними. Торжества, які відбувалися з приводу трудових звершень українського народу, пізніше лягли в основу трудових свят. Вони, як правило, включали в себе урочистий мітинг, підняття червоного прапора, перерізування червоної стрічки біля входу до нового підприємства, вручення символічних ключів від новобудови, запалювання над нею червоної зірки, урочисте присвоєння підприємству почесного імені, колективне гуляння, маївки, концерти.

Традиційними ставали у кожному трудовому колективі торжества на честь виготовлення першої продукції. З гордістю і любов'ю прикрашались квітами, зеленню, стрічками і прапорцями перший трактор, пароплав, верстат, урочисто оголошувались кращі з кращих трудівники, яким колектив виявив високу довіру – взяти участь у першому випробуванні.

Наступним етапом, який сформував нові традиції стали роки Великої Вітчизняної війни. До таких традицій, що частково збереглися дотепер, належать урочистий хід до могили Невідомого солдата, почесні варти, встановлення обелісків та пам'ятників героям і жертвам війни, відкриття музеїв слави й оборони, нагородження і вшанування міст-героїв та інше.

У післявоєнний період свята і обряди стали однією з масових форм культури, що було обумовлено лібералізацією суспільства. Вони були тісно пов'язані з народним мистецтвом. Органічно включаючи в себе пісні, танці, музику, художнє слово і інші форми мистецтва, вони сприяли розвитку народної творчості. Процес формування нової обрядовості в Україні почав набирати масового характеру. В ньому чітко вималювалися два шляхи. Перший – це формування і утвердження цілком нових як за формою, так і за змістом радянських свят і обрядів, а другий – творче відображення, критичне переосмислення всього кращого і ціннішого з того, що було створене колективною творчістю трудового народу. Обидва ці шляхи взаємопов'язані між собою і органічно доповнювали один одного⁸.

Становлення і розвиток свят і обрядів розглядалися в єдності з рішенням основних завдань культурних перетворень в країні. У грудні 1961 р. в Києві за ініціатииви ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР була проведена Перша загальнореспубліканська конференція з питань нової радянської святковості та обрядовості. Скликана Академією наук та Міністерством культури УРСР, ця конференція розглянула низку загальнотеоретичних питань, а також висвітила стан справи на місцях та намітила конкретні заходи щодо розгортання подальшої роботи серед населення⁹.

У 1964 р. при безпосередній участі ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР відбулася розширена нарада партійного і громадського активу, на якій були підведені підсумки роботи державних та громадських організацій по вивченню, узагальненню, пропаганді й утвердженню нової святковості та обрядовості в містах і селах республіки. Вже на кінець року в переважній більшості областей УРСР були створені спеціальні комісії, які почали розробляти заходи по проведенню і популяризації нових свят і обрядів.

У 1964 р. при Міністерстві культури УРСР була створена республіканська художня рада, яка мала організувати допомогу громадськості у високохудожньому оформленні нових свят та обрядів, що виникають на місцях. Фактично рада не змогла знайти шляхів для реалізації поставленого перед нею завдання, вона перетворилася на суто адміністративний орган, на засідання якого почали виносити звіти областей про стан формування нової святковості й обрядовості на місцях.

Святкова культура регулювалася постановами Політбюро, конференцій з питань радянської святковості та обрядовості. Одночасно до розробки нової соціалістичної обрядовості почали залучати вчених науково-дослідних установ, письменників, діячів культури і мистецтва, зокрема В.Келембетову, В.Куєвду, В.Борисенко, О.Курочкіна та інших¹⁰.

Особливістю соціалістичних свят була чітка організація, яку здійснювали апаратні структури КПРС. Підготовкою до святкувань займалися комісії, які створювалися на всіх щаблях партійної вертикалі. Наприклад, бюро Ворошиловградського обкому КПУ в 1963 р. у постанові "Про затвердження обласної комісії з підготовки й проведення святкування 46-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції" зобов'язало комісію у складі 15 осіб розробити заходи по підготовці й проведенню свята¹¹. Подібні рішення приймалися щорічно усіма обласними, районними та міськими комітетами заздалегідь. Так, постановою бюро Харківського обкому КПУ в 1960 р. "Про підготовку й проведення святкування 1 Травня" передбачалося: "1. Створити комісію у складі 16 осіб; 2. Провести масово-політичну роботу: збори трудових колективів, підведення підсумків соціалістичного змагання; 3. У школах, дитячих садках напередодні 1 Травня провести святкові ранки; 5. Події й заходи, присвячені Першотравню, висвітлювати у засобах масової інформації"¹².

Для контролю за ідеологічною спрямованістю державних свят 24 грудня 1969 р. при Президії Верховної Ради Української РСР було створено Республіканську комісію по вивченню і впровадженню в побут нових громадянських свят і обрядів (з 1978 р. Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР). Відповідні комісії були створені при місцевих Радах народних депутатів у містах і селах республіки. Роботу по організації святкувань проводили також Ради народних депутатів та виконавчі комітети від республіканського до районного рівнів¹³. Для кращого залучення всіх верств населення до державних святкувань дуже ефективно використовувались профспілкові організації¹⁴. Велика відповідальність покладалась на комсомольську організацію, яка головну ставку на місцях робила на молоде покоління¹⁵. ЦК КПРС у постанові "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах" відзначив, що недооцінка ролі святковості в побуті радянських людей повинна розглядатися в роботі партійних, комсомольських і громадських організацій як відрив від життя¹⁶.

У цей час починає масово видаватися література присвячена питанням радянської обрядовості та сценарії-рекомендації проведення свят. В їх основу були покладені польові матеріали, зібрані під час багаторічних експедицій в різні райони України, матеріали республіканських обласних та районних нарад, конференцій, семінарів з питань формування та впровадження в побут трудящих соціалістичної обрядовості, особисті спостереження авторів під час проведення урочистих подій¹⁷.

Одним зі засобів пропаганди та розвитку обрядовості в республіці із 1960-х років стало проведення оглядів-конкурсів на кращий район чи село щодо організації свят; влаштовувалися своєрідні змагання-суперництво на кращу організацію та проведення вечорниць, новорічних щедрівок, святкування Дня врожаю тощо. Для повнішого впровадження в побут нових обрядів проводили показові народні свята, названі за місцем їх проведення: "Мануїльські гуляночки", "Соколівські колгоспні обжинки", "Великобубнівські колгоспні обжинки", "Ярмолинецьк і вечорниці", практикувалося проведення свят, на які запрошувалися культпросвітні працівники та представники обласного управління культури¹⁸.

Для підвищення якості роботи й культури обслуговування населення в окремих великих містах установи обрядової служби було об'єднано в обрядові фірми "Свято". Для підвищення кваліфікації працівників служби на базі методичних кабінетів з обрядовості проводилися семінари-практикуми. Так, у жовтні 1978 р. в Києві відбулася II Всесоюзна нарада-семінар з питань соціалістичної обрядовості, на якому його учасники ознайомилися з досвідом роботи

Комісії з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів Української РСР та рекомендували його для використання в усіх братніх республіках.

1 жовтня 1980 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР зафіксував 8 всенародних свят: 7 листопада – Річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції; 22 квітня – День народження В.І.Леніна; 1 травня – День міжнародної солідарності трудящих; 9 травня – Свято Перемоги; 7 жовтня – День Конституції СРСР; 30 грудня – День створення СРСР; 23 лютого – День Радянської Армії та Військово-Морського Флоту; 8 березня – Міжнародний жіночий день. В червні 1984 р. до них додалося ще й дев'яте свято – День знань (1 вересня)¹⁹.

Також були сформовані основні групи свят та обрядів, які побутували на території України: загальнодержавні революційні, трудові (дні професій, посвячення в робітники і колгоспники, перша зарплата, свято серпа і молота, свято трудової слави), традиційні календарно-побутові (Новий рік, свято весни, традиційний Купала, Всесоюзний день радянської молоді, Свято золотої осені) та сімейно-громадські (весільні, обряд надання імені, іменини, день першого паспорта, новосілля, дитячі та юнацькі свята)²⁰.

Таким чином, обрядовість в структурі радянського способу життя була одним із специфічних способів вираження, закріплення та відтворення відповідних соціальних і духовних цінностей. Свята, ювілеї, обряди, ритуали, церемоніали становили невід'ємну частину, характерну рису, соціально-культурну форму спілкування членів радянського суспільства. Радянська обрядовість займала важливе місце в системі виховання трудящих і була важливим регулятором соціальної поведінки людей, сприяла зміцненню зв'язків особистості і суспільства, виступала як одна з форм соціального спілкування. Впроваджені радянською владою свята й обряди в УРСР стали невід'ємним елементом радянського способу життя.

¹ Декреты Советской власти. – Т.1. – М., 1957. – С. 404 – 405.

² Кулембетова В., Куєвда В. Краса нових обрядів: фотоальбом. – К., 1983. – С. 6 – 7.

³ Свята та обряди трудящих Києва. – К., 1982. – 228 с.

⁴ Свята та обряди Радянської України. – К., 1971. – С. 8 – 9.

⁵ Рекомендації до обрядів "Одруження" і "Народини". – К.: Комісія по вивченню і впровадженню нових громадських свят і обрядів Української РСР, 1976.

⁶ Громова Н. Радянська історіографія календарної обрядовості українців // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 32. – К., 2010. – С. 135.

⁷ Обряд "Похорон". – К.: Республіканська Комісія по вивченню і впровадженню в побут нових громадян свят і обрядів при Президії Верховної Ради УРСР, 1972. – 23 с.; Рекомендації до обряду "Похорон". – К.: Комісія по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів УРСР, 1975. – 53 с.

⁸ Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 264 арк.

⁹ Котлярова Л. Діяльність радянської влади по знищенню традиційної обрядовості на Переяславщині у другій половині ХХ століття // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль, 2007. – С. 104.

¹⁰ Борисенко В. Нова весільна обрядовість в сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України). – К., 1979; Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1988; Борисенко В., Келембетова В., Обертинська А. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. – К., 1978; Келембетова В. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967; Келембетова В. Побут і релігійні пережитки. – К., 1974; Свято в нашому домі. (Упорядник Келембетова В.). – К., 1981; Келембетова В. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984; Келембетова В., Куєвда В. Краса нових обрядів: фотоальбом. – К., 1983; Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. – К., 1979; Советские традиции, праздники и обряды: Словарь-справочник. / Гаврилюк Н.К., Курочкин А.В., Конвай В.Д. и др.; Сост. Попов Б.В. – К., 1988.

¹¹ Державний архів Луганської області. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 15.

¹² Державний архів Харківської області. – Ф. 2. – Оп. 107. – Спр. 45. – Арк. 12 – 13.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3139. – Арк. 4 – 95.

- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5173. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.17-28.
- ¹⁵ Державний архів Донецької області. – Ф. 176. – Оп. 19. – Спр. 21. – Арк. 3 – 7.
- ¹⁶ Закович Н. Советская обрядность и духовная культура. – К., 1980. – С. 51.
- ¹⁷ Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР. Рекомендації до обряду "Урочисте вручення паспорта громадянина Союзу РСР". – К., 1978; Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР. Рекомендації до обряду "Проводи в Збройні Сили Союзу РСР". – К., 1979; Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР. Рекомендації по проведенню Свята першого дзвінка у загальноосвітніх школах. – К., 1981; Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР. Рекомендація до обряду "Урочисте посвячення в робітники" – К., 1982.
- ¹⁸ Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 6.
- ¹⁹ Ведомости СНД и ВС СССР. – 1989. – № 25. – С. 483.
- ²⁰ Стеценко С. Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів // Народна творчість та етнографія. – 1976. – Вип. 5. – С. 4 – 5.

В статье проанализированы этапы формирования советской обрядности в Украинской ССР. Ключевые слова: советская обрядность, идеология, советский человек.

The stages of formation of Soviet rites in Ukrainian SSR are analyzed in the article. Keywords: Soviet rites, ideology, soviet man.

ТРАДИЦІЙНА РОСЛИННА СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКИХ СВЯТ ОСЕНІ ТА ПОЧАТКУ ЗИМИ

В статті розглядається використання рослин у осінній та ранньозимовій обрядовості українців на польових матеріалах з Поділля та Бойківщини. Основна увага приділена ролі конопель та льону у дівочих ворожіннях про шлюб на свято Андрія.

Ключові слова: рослини, символ, осіння календарна обрядовість, зимова календарна обрядовість, дівочі ворожіння про шлюб, свято Андрія, коноплі, льон.

Осінній цикл календарних свят не становить цілісної системи, а вибирає окремі, часом розрізнені звичаї та прикмети. Втім їхній загальний характер визначається станом засинання природи та підготовкою до зими. Обрядові дії переважно переносяться у приміщення, набуваючи форми вечорниць.

Розпочинається осінній цикл із свята Семена (14 вересня), котре колись збігалось з новим церковним роком. Увесь цикл включає такі свята та обряди: Івана Головосіки (11.09), Семена Стопника (14.09), Неопалимої купини (17.09), Введення (21.09), Воздвиження (27.09), Івана Богослова (9.10), Покрова (14.10), Сергія Капустника (20.10), Параскеви-П'ятниці (27.10), Казанської Божої Матері (4.11), Дмитра (8.11), Кузьми та Дем'яна (14.11), Михайла (21.11), Пилипівські запусти (27.11).

Обряди осіннього циклу були переважно спрямовані на родинне життя, а також на збереженням вже зібраного врожаю і забезпеченням нового. Низка трудових обмежень пов'язана була зі страхом розгнівити святих та покровителів, а також з прагненням забезпечити спокійне зимування родини і господарства. В усі осінні свята жінкам заборонялося прясти і снувати нитки, бо робота пропала б марно, крім того вірили, що святі покарають "порушниць" традиційного правопорядку тілесними недугами. Але, наприклад, на свято Сергія Капустника потрібно було сікти капусту на кваснину, вона стоятиме довго і буде смачною. Ця традиція до цих пір збереглася на Крижопільщині на Вінниччині.

Весільний сезон розпочинався з Другої Пречистої (21.09), після нього можна було засилати старостів. Свято Покрови Божої Матері (Покрови, 14.10), відкривало сам період весіль. Щодо походження цього свята, то переказують: "Це Матір Божа освячення на Покрову і її омофор святився на Покрову і так це свято називається"¹. Для народної культури вона мала своє особливе значення, дещо відмінне від церковного. Це час, коли готувалися до зими та до створення нових сімей. "З Покровою починалися весілля. То ж були Спаси, була Спасівка – не можна було. А тепер до Михайла аж – це був період весіль осінніх"². І це свято також було пов'язане з квітами, хоча це вже були останні відгомони літа, проте сили своєї, як вірили в народі, вони ще не втратили. "Покрова – це третій оберіг. Кожна дівчина повинна зібрати букет, яких вже були лишилися квіти. Тоді вже в основном горгіни збирали. Повинна встати раненько, іти до кирниці, сказати молитву коло кирниці "Отче наш", сказала, витягла відерце водички, вмочила туди свій букет побризкала ним по собі приказуючи:

Присвята Покровонько,
Покрий мою головоньку.
Сякою-такою ганчіркою,
Аби не лишитися дівкою.

Це вона просто приворожувала. Брала гиргіни обкладала покровом – це тоже був оберіг, він не святився, просто для дівчат"³. Подібні примовки відомі по всій Україні. Починаючи від Покрови в усіх обрядах чітко простежується прагнення дівчат вийти заміж.

Цей сезон тривав до Пилипівки (28 листопада), після чого не можна було вже вінчатися: "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч чобіт витри"⁴. Те, що весілля припадали саме на перші місяці осені, не є випадковим: вони збігалися зі шлюбними сезонами давнини, і недарма день покровителів шлюбу Козьми та Дем'яна відзначався саме у цей період. Інші свята осіннього циклу також пов'язані з одруженням чи ворожінням про обранців. Ворожили і на Введення, і на Катерини, і на Андрія, причому "арсенал" цих ворожінь був надзвичайно різноманітний.

На нашу думку, безпідставним є твердження про те, що "рослинистість входила у землеробські обряди, як тільки розпускалися бруньки і з'являлися перші сходи"⁵ – культ рослинності мав свої прояви в українській календарній обрядовості протягом усього господарського року. Як вербальні символи рослини найчастіше співвідносяться з певними особами, реаліями, є їх своєрідними символами. Так, у колядках до дівчат яблуня або вишня можуть розглядатися як образні позначення дівчини на виданні. Проте у багатьох випадках обрядові тексти, у яких фігурують рослинні образи, допомагають глибше зрозуміти сенс вживання рослинного символу як магічного засобу у тому чи іншому обряді.

Прикметним з цієї точки зору може бути аналіз семантики і функцій одного з рослинних символів у складі зимової календарної обрядовості – конопель (льону) у ворожінні, відомому як "засівання конопель". Воно було одним з найпопулярніших ворожінь на свято Андрія, 13 грудня. Найчастіше воно відбувалося так: рано-вранці або пізно ввечері, щоб ніхто не бачив, дівчина у віддаленому куті подвір'я засівала у землю або розсипала по снігу жменю конопляного (або лляного чи макового) насіння. Часто для більшого ефекту ворожіння дівчата скидали з себе одяг (оскільки частково або повністю оголене людське тіло "відкрите" для контакту з потойбічними силами). Після того дівчина згиналася так, що край її спідниці або фартух торкалися землі (або ж у випадку, коли дівчина скидала з себе одяг, вона тягнула за собою сорочку чи фартух), і так обходила засіяне місце, примовляючи:

Андрію, Андрію!
На тебе коноплю сію,
Димкою (чи спідницею) волочу,
Бо дуже заміж хочу⁶.

Коли насіння проростало, дівчина за характером сходів визначала, чи вдалий у неї буде шлюб і чи відбудеться він взагалі протягом року. Якщо дівчина не сіяла, а просто сипала насіння на сніг, то після такого "засівання" вона набирала жменю снігу разом з насінням, ішла додому і після того, як розтавав сніг, рахувала насіння: "до пари" чи ні⁷.

Іноколи для того, щоб насіння було відповідним чином "підготовлене" для такої важливої акції, якою було ворожіння, рекомендували носити його за пазухою, починаючи від дня Катерини. Важливим у цьому випадку було те, що насіння торкалося прокреативної частини жіночого тіла і, таким чином, з одного боку, "просякало" фертильною енергією жінки, а, з іншого, саме насіння як ембріональний продукт, доторкаючись до жіночого тіла, магічно передавало йому свою продуктивну силу.

Аналогічний обрядовий сеанс – передачу енергії "прокреативного низу" жінки конопляному насінню з метою посилення дієвості ворожіння мало заволочування насіння предметами жіночого одягу, що контактували безпосередньо з животом і стегнами (сорочка, запаска, фартух). Втім, не тільки жіночий одяг мав таку здатність. За повідомленням М.Зубрицького, на поч. ХХ ст. в с. Мшанець Старосамбірського повіту (Бойківщина) "дівки сіють лен по хижі і приговорюють: "Андрію, Андрію! Лен на тя сію, дай ми знати, з ким тя буду брати". Заволочують портками (ногавицями) і кладуть їх на піч під голову. Хто присниться дівці, за того вона віддається. Також сіють лен і коноплі по хижі, щоб були великі"⁸. Заволочування конопель за допомогою чоловічої нижньої білизни відоме на Бойківщині і в наш час. В с. Тисові Болехівської міськради Івано-Франківської області дівчата-перестарки, які з якихось причин не вийшли заміж

вчасно, брали батькові чи братові кальсони (рідше – майку) за втягнути в них резинку зубами, і так обходили навколо хати, промовляючи: "Андрію, Андрію, я на тебе коноплі сію. Портками (або кальсонами) волочу, бо віддаватися хочу"⁹.

На особливу увагу заслуговують у цьому способі дівочого ворожіння про шлюб аграрні елементи. У деяких описах "засівання конопель" згадано магичні дії, які в цілому імітують увесь комплекс дійсних рільницьких робіт, пов'язаних із вирощуванням рослин (копання землі, сіяння, загортання, поливання). Отже, як слушно зазначив О.В.Курочкін, "аграрний момент ворожіння надто очевидний, хоча він і підпорядкований шлюбній магії. Можна припустити, що найдавніше аграрне значення цього ворожіння, покликаного забезпечити високий урожай конопель, льону тощо"¹⁰. Інтерпретована з точки зору землеробства магична практика "засівання конопель" має багато спільного з новорічними звичаями посівання і імітативної оранки плугом. Таким чином, схиляємось до думки про контамінацію у розглянутому прийомі ворожіння найдавніших аграрних елементів і більш пізніх шлюбних мотивів"¹¹.

Наприкінці XIX ст. на Волині побутувало уявлення про "засівання конопель" як про дуже небезпечну дію, проведення якої вимагає від виконавиці неабиякої хоробрості. Ще небезпечнішим і страшнішим є ворожіння, яке відбувається у відлюдному місці саме опівночі: "дівка сіє насіння конопель в оборі або в столі, потім знімає з себе сорочку і, волочачи її по цьому засіву, говорить: "Сію, сію, не знаю, з ким буду собирати." На ці слова злий дух часом відповідає: "Ізо мною", і навіть показується у подобі майбутнього чоловіка"¹². Віра дівчат у надзвичайну дієвість цього ворожіння, якому приписували властивість безпосередньо викликати інфернальних істот, пов'язана не тільки з місцем, часом і способом проведення цієї акції, але й з магичними властивостями конопель.

Коноплі, котрі за народними віруваннями могли впливати на "нечисту силу" чи пов'язаних з нею людей, мають амбівалентну семантику. З одного боку, конопляними стеблами підперезувалися під час Купала для того, щоб відьма не зашкодила; конопляним цвітом, як вірили, навіть можна зачарувати відьмину корову; за допомогою полотна, витканого з конопель, можна побачити біса у вихорі. Проте та ж відьма могла відбирати молоко у чужих корів за допомогою сплетеної з конопель нитки; на жменьку конопель, за оповіддю, наведеною в одній із збірок В.Гнатюка¹³, перетворилася "висельничка". Цікаво, що з коноплями як сільськогосподарською рослиною, що нею опікувалися жінки, могли в певних контекстах пов'язуватися еротичні алузії. Так, за свідченням М.Дикарева, після виводу молодої з комори співали:

Внадився журавель
До бабиних конопель,
Такий-сякий цибатий...¹⁴

Вегетативна сила рослини з подібною семантикою, символічно активізована під час виконання певних обрядових дій, повинна була надавати їм надзвичайної дієвості, отже, поява конопляного насіння у ворожінні про заміжжя не випадкова.

У зв'язку з цим закономірно, на нашу думку, наділення магичними властивостями і лляного насіння у ворожіннях на Андрія. Таким чином, особливості семантики конопель і льону дозволяють цим рослинам виконувати під час андріївських ворожінь роль карпогонічних, мантичних і медіативних засобів.

Крім суто родинного спрямування, свята осіннього циклу позначали і стадіальність природи, так би мовити, "колесо часу". Найбільш виразно це проявлялося у святі Дмитра. Символічно, але саме св. Дмитро, згідно з народними уявленнями, тримає у себе ключі, якими "замикає землю аж до приходу св. Юрія (6.05), який приїхавши на білому коні, відмикав тими ключами землю на весну"¹⁵.

В цілому осінній цикл свят не є обмеженим рамками календарної осені, а органічно переплітається з літньою та зимовою обрядовістю, що зумовлює безперервність та циклічність не лише природи, а й діяльності людини в ній.

¹ Записано 27.07.2012 р. Краснянською Н.О. в смт Крижопіль Вінницької області від Тельвах Серафими Клімівни, 1945 р.н.

- ² Записано 27.07.2012 р. Краснянською Н.О. в с. Голубече, Крижопільського району Вінницької області від Кущик Євгенії Іванівни, 1943 р.н.
- ³ Записано Краснянською Н.О від Кущик Євгенії Іванівни.
- ⁴ Українська етнологія. Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 304.
- ⁵ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М., 1979. – С. 266.
- ⁶ Беньковський І. Девичий празник святого Андрея // Киевская старина. – 1905, апрель. – С. 101.
- ⁷ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: В 2-х тт. – К., 1991. – Т. 1. – С. 25 – 26.
- ⁸ Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т.3. – С. 51 – 52.
- ⁹ Записано Громовою Н.О. 28 червня 2004 року в с. Тисові Болехівського району Івано-Франківської обл. від Пилипів-Прокінчин Ірини Іванівни, 1958 р.н.
- ¹⁰ Курочкін О. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К., 1978. – С. 36.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Записано Краснянською Н.О. від Тельвах Серафими Климівни.
- ¹³ Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник. – Львів, 1904. – Т. 15. – С. 150.
- ¹⁴ Посмертні писання М.Дикарева з поля фольклору й міфології // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Збірник філологічної секції. – Львів, 1903. – Т.6. – С. 14.
- ¹⁵ Записано 12.06.2012 р. Краснянською Н.О. в смт Крижопіль Вінницької обл. від Войціцької Марії Пилипівни, 1942 р.н.

В статтє рассматриваетсє использование растений в осенней и зимней обрядности украинцев на полевых материалах из Подолья и Бойковщины. Пристальное внимание уделено значению конопли и льна в девичьих андреевских гаданиях о будущем браке.

Ключевые слова: растения, символ, осенняя календарная обрядность, зимняя календарная обрядность, девичьи гадания о браке, праздник Андрея, конопля, лён.

The article is concerned with use of plants in the autumn and early winter Ukrainian calendar rites based on the field materials from Podillia and Boikivshchyna regions. The article includes information about the role of hemp and flax in the girlish marriage-tellings on the Saint Andrew day.

Keywords: plants, symbol, autumn calendar rites, winter calendar rites, girlish marriage-tellings, Saint Andrew day, hemp, flax.

ВОСКОВА СВІЧКА ЯК ЕЛЕМЕНТ СИМВОЛІЧНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНЦІВ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

У статті розглянуто функції, типологію і семантику воскової свічки, яка є одним з основних елементів захисту православних українців. Стаття базується на польових етнографічних матеріалах, зібраних автором на Слобожанщині, Поліссі та Поділлі протягом 2006 – 2012 рр.

Ключові слова: апотропей, воскова свічка, типологія, символічний захист, семантика.

Для багатьох українців важливим є створення символічного захисту навколо себе і свого особистого простору. З цією метою використовуються як народні, так і церковні методи, що застосовуються священнослужителями та безпосередньо самим індивідом.

Так, захист будинку, наприклад, починається ще з його закладення¹: "копійки то кладуть, як начінають робити"², "а в нас ще таке є повір'я класти рубля або шось срібне. Вже в нас то таке завжди є. Та й хто під усі угли ложить, як уже попаде, мовляв, на добро таке ложать"³, "копійки клали ці майстри, щоб гроші водились"⁴, "гроші кладуть на вуглі, щоб гроші велісь"⁵. Зважаючи на те, що гроші завжди символізують достаток і багатство, їх підкладання під фундамент має на меті забезпечення мешканцям цього будинку заможного життя.

В ХІХ столітті під час закладення будинку, а також при переході на нове місце, будинок освячували⁶. У наші дні ця традиція збереглася і новий будинок перед заселенням також потребує обов'язкового освячення: "отож як новий будинок, ще він вовсе не освячений, то тоді священика, то вони рисують ото ті хрести, наскрізь там по всіх кімнатах так нахрест було освячують"⁷. Загалом процес освячення будинку на Поліссі відбувається щорічно після Водохреща: "Обізательно! Кождний рік батюшка ходить і висвячує після Хрещенія... Як у церкві Хрещеніє прошло, то він ходить, може ходити цілий місяць, як йому попаде, погода позволяє. Іде в хлів, висвячує, святою водою побризгає"⁸, "в нас батюшка ходить на Водохрище, другий день геть з хати в хату ходить святить святею водою"⁹, "після святого Водохреща батюшка, наш священик місцевий, їздить і освячує кожного хату"¹⁰. Зазначаємо, що поширеним також є освячення будинку за необхідністю, коли господарі відчувають потребу додаткового захисту будинку ("ходіння" померлого, зурочення і т.д.).

До найпоширеніших апотропей, які широко вживаються українцями, відносимо воду (освячену на Водохреща), вербу (освячену на Вербну неділю) та освячену воскову свічку. Щодо свяченої води, то її наділяють особливими якостями і використовують для захисту житла та предметів побуту¹¹, також для захисту худоби: "коли переводять худобу в новий хлів, освячать його свяченою водою"¹². З такою ж метою використовується і освячена верба: "завжди, коли господиня навесні перший раз коров гонила, – свяченою вербою їх прихльостувала"¹³, "ту вербу берут як іде скотинка на пашу і тако три рази теє вербою, щоб скотина не боліла"¹⁴.

Важливе значення для символічного захисту оселі, займає освячена воскова свічка. Саме її наділяють захисними функціями направленними проти нечистої сили, природних явищ (грім, блискавка, град) та хвороб. Свічки виготовляються і освячуються в церкві перед великими святами: Різдом Христовим, Стрітінням Господнім, Великоднем і Трійцею. Саме назва свята і визначає назву свічки: різдвяна, стрітенська, великодня (четвергова), трійчна.

У 80-х роках ХХ століття вивченням воскових свічок на Поліссі займалась російська дослідниця Світлана Толстая¹⁵. Охарактеризувавши функціональне призначення стрітенської і

четвергової свічок, що є найпоширенішими в цьому етнографічному регіоні, вона закартографувала територію їх розповсюдження (стрітенської – на західному Поліссі, а четвергової – на східному). Продовжила дослідження воскових свічок у традиції поліщуків український етнограф Тетяна Пархоменко, дослідивши застосування свічки в народних віруваннях та обрядах західного Полісся¹⁶. Пархоменко зробила спробу окреслити основні міфотворчі уявлення щодо символу свічки, в котрому на її думку, стихія вогню наділялась життєдайною функцією та апотропеїчними властивостями¹⁷.

Продовжуючи дослідження охоронних функцій воскової свічки слід детальніше розглянути захист в період новорічно-різдвяних свят, а саме нанесення крейдою або свічкою хрестів у будинку. Православна традиція позначення оселі хрестом є давньою. Вставляючи у новій хаті сволоки для дверей і підвіконня для вікон, наприкінці XIX століття робили сокирою хрест, говорячи при цьому "святи наши викна, не пропускайте кризь себе ворив, ни разбойников, ни злого духа..."¹⁸. На сучасній Харківщині теж зустрічаємо такий тип захисту, але вже з нанесенням хреста за допомогою свічки¹⁹. На Поліссі та Волині хрести малюють крейдою, яку часто називають "глина"²⁰, на Водохреща: "крестики, ну, кала шкла ставляємо"²¹, "ну батюшка ж, от як святить церкву, чи як святить хату, то... після Водохреща, то він її описує крейдою, ставить, і на хлівах, так, на всіх хоромах"²², "оце хрестики робляться, коли то ми робимо на Крещення як воду, то тоді посвятили хороми, хату посвятили, хороми посвятили і тоді хрестики роблять крейдою тоже, щоб нечиста сила туда не заходила"²³, "ето на Крещеніе... так по стінах скрузь: по хліву, по хаті крейдою так крестики роблять да і всьо"²⁴, "на Водохреща, ну то малюють на дверях, в хаті пішуть хреста"²⁵, "на Водохреща батюшка ходить да Ардан пише, на то і так уже ж, да й діти да й по тинах писали, да по всьому"²⁶. На Поділлі також поширене освячення будинку "на Гордань"²⁷ і нанесення священником хрестів крейдою: "піп в нас осьо ходив Гордані малював по дверях в каждого, в каждой хаті на Йордану"²⁸, "Горданю писав батюшка на дверях"²⁹.

Крейда, зазвичай, використовується проста, а інколи освячена на Великдень: "хату треба крейдою, крейду треба обізательно святити в церкві, щоб була свячена крейда на Паску, щоб вона була освячена і тою крейдою обвести кругом хати. І тею крейдою хрестики робиш"³⁰. Іноді цей процес супроводжується нанесенням крейдою горизонтальної лінії навколо будинку, що символізує відгородження небезпеки від оселі, за допомогою створення магічного кола, що виступає своєрідним кордоном: "ето на Крещення у нас обходять оселю і обводять глиною обводять хату... По стінах і по етому проходять, щоб нечиста сила, дух злий не йшов. І хрестики на окнах і на дверях ставлять"³¹. Цікавий звичай був зафіксований в с. Борове Зарічненського району: "на Крещення, описують і роблять хрестики в хати, кругом обводять, от заходимо в церкву, посвятили воду, приходимо з теї церкви беремо хліба буханец, ідемо поводимо кругом хати, у хаті, до худоби ідемо, о, тоже водимо. Святимо святою водою. У колодязь линею, щоб була свячена вода – ето на Крещеніе"³². На нашу думку, обхід навколо будинку з хлібом сприяє урожайності та благополуччю. Саме ж обходження по колу має на меті окреслення магічного захисного кола. Зазначимо, що ця традиція фіксується етнографами ще у XIX столітті, зокрема Іваном Беньківським³³.

Використання різдвяної свічки (освяченої на Водохреща) не є розповсюдженим. Її застосування нам вдалося зафіксувати лише в с. Кисоричі Рокитнівського району: "ну свечку святять тоже на Крещеніе"³⁴ та в с. Степанівка Ємільчинського р-ну: "громниці, це оддєльно свічки беруть як ото воду святять, тоді для грому беруть свічку спіціально, святять і запалюють тоді"³⁵. Зазначаємо, що "громницею" у різних місцевостях називають воскові свічки, посвячені на різні свята. На нашу думку, це пов'язане з наділенням воскових свічок однаковими апотропейними функціями. З іншої сторони припускаємо, що означення різдвяної свічки громницею у деяких випадках, пов'язане з перериванням традиції та знищенням церков, яке було спричинене радянським засиллям, а звідси втратою знань. Через це інформатори досить часто плутають, котра з свічок називається громницею. Крім того, з вищезазначених причин в с. Березники Ємільчинського району за відсутності церкви воскову свічку заміняють вугіллям, яким і малюють хрестики в період різдвяних свят³⁶.

Щодо стрітенської ("стрітенна"³⁷) або громничної свічки, то вона є широкоживаною. Сакральне значення має сам процес несення свічки з церкви додому: "відправа кінчилася,

вже вечором йдеш з тими свічками запаленими. Треба, щоб ти принесла свічку, щоб вона не погасла і ти тою свічкою з церкви тоже робиш"³⁸, "самі прийшли з церкви, да теє свічку обходять хату. Свічкою на дверях, щоб грім не вдарив... Відвести всяку нечисть від хати, хворобу там, нечисту силу..."³⁹. Сам процес нанесення хрестиків запаленою свічкою відбувається відразу після приходу з церкви: "свічки, проходять до хати і чорним по білому хрестик"⁴⁰, "я приносю, іду в церкву і з церкви іду з свічкою, до самої доми, несу свічку з огнем і приходю в хату і свічкою етою, огнем випалюваю, видимляю хрестика, а несу ту свічку з церкви геть, коб вона не погасла. Приносю геть в хату з огнем її і роблю хрестики... На хливах, да на дверях, на хливах, но вже там крейдою"⁴¹ "і на дверях, і по окнах пішуть, і по тіх бальках"⁴². Такими ж функціями наділяють стрітенську свічку і на Поділлі: "на Стрітеніє носять цю свічку додому і роблять ці хрестики"⁴³.

В с. Бараші Ємільчинського району зафіксоване освячення саме трьох громничних свічок: "три свічки на Стрітення ти должна посвятить три свічки, на Стрітення. Ти святиш три свічки і от як така гроза йде, ти посвятила ці всі три свічки і в тебе нічого не буде горіти. Бог спасає"⁴⁴. В с. Неділище Ємільчинського району громничну свічку потрібно святити на Стрітення дев'ять років підряд: "свічку роблять, щоб вона була груба свічка. І це її треба дев'ять раз посвятить ту свічку. Вона дуже добра, це на Стріченне"⁴⁵.

Традиційно громничну свічку запалюють під час грози: "стрічена свічка як гримить – треба її засвітити, цю свічку, щоб вона горіла поки перестане блискавка і грім. Я колись так боялась як гримить, побегу, ну шо я сирота осталась, до людей, до сусідов, а потом свічка ця Стрітена, Богу молюся. Треба гримить, з Богом гримить і блискає"⁴⁶, "то якшо гроза велика йде, то палять ту свічку. І окна, і двері цьой свічкою хрестять навхрест. Ну я почті за літо всі попаліла"⁴⁷, "на Стрітення большинство свічки святять, то як ото свічку з Стрітення то запалюємо постійно"⁴⁸, "як гримить – підпалювали, щоб вона горіла"⁴⁹, "свічка од грому, пока ще гром не бів. Як гримить, то свічка горить"⁵⁰. На Волинському Поліссі, а саме в Камінь-Каширському районі, окрім стрітенської свічки⁵¹ поширеним апотропеем від грому є великодній рушник⁵², інколи освячений сім років підряд⁵³, і освячена на Маковея ліщина⁵⁴. Поширеним методом боротьби з громом або градом є також викидання хлібної лопати і кочерги на подвір'я: "як ось буран зносить, град іде, значить її запалювать на окні, а там тії вілки, шо то в піч баняки ми ставимо, на шо хліб тая лопата, вона щітаєтса, ото таке як град іде, буря така, ото вілки викидають на подвір'я, ту лопату викидають, шо хліб пекти єю тоже"⁵⁵, "і ще ту лопату, яку замуж йдуть дівчата да коровай в піч садять ей. Лопата широка така була, то туди ту лопату викидаєм, щоб не було грому, щоб граду не було, нічого"⁵⁶. В с. Сергіївка Ємільчинського району для захисту від грози використовують сокирку: "я отамо я беру тую сокирочку і як стане гримить, я три хрестики – раз. Да і туди сокирку... на три хрестики, носиком устромила і стоїть сокирка"⁵⁷.

Рівноцінною за значенням зі стрітенською свічкою є "четвергова" ("четвертна"⁵⁸), посвячена в Чистий четвер. В цей день "йдуть по огонь"⁵⁹ і сакрального значення надають безпосередньо принесенню "живого огню"⁶⁰ з церкви: "то законна свічка, як ти з церкви приніс свічку да вона дорогою не потухла"⁶¹, "в Чистий четвер ту свічку запалили і прийшла додому, принесла"⁶², "хто вже донесе додому свічку запалену, щоб аж у церкві запалить, щоб аж додом принести ну да тоді вже дома роблять на столі (стеля – автор) хрести, три хрести роблять перед Паскою, ото кажуть Страшна п'ятниця"⁶³. Для того, щоб донести запалену свічку з церкви додому застосовують різні методи: "із церкви то свічку, ото обрізують бутилку, а тоде туди пшеницю сиплють, а тоді свічку туди ставляють да запалюють і несуть її до самого дому. Ну коли яке свято, її вже немає з теї пшениці, да там десь в стопочку чи в стакан. Чи трошки горбушку хліба обрізують да таку дирочку роблять да її засовують або пшениці в стаканчик насипають да її застромлюють"⁶⁴, "були ж тії свічки, як у церкві запалимо, да йдем то самої хати, стережем отак от, я в пляшку беру як отако, держу тую пластмасу, да в пляшку ставлю да так держу да піду до хати"⁶⁵.

В Ємільчинському районі також побутує назва "громниця": "громниця – це в Чистий четвер як приходиш з церкви, то на потолку, на стелі роблять хрестика оцією свічкою, оцією громницею"⁶⁶. Натомість у Камінь-Каширському районі поширена назва "страсна": "на Чистий четвер свічка Страсна коло ікон ставлять, як рана підкурюють, худоба як слабне"⁶⁷. В селах

Карпилівка і Кисоричі Рокитнівського району хрести пишуть у будинку свічкою принесеною саме з великодньої служби: "на Пасху із церкви несьом свечку, всюночна в церкві, несем свечку, щоб не потухла да щоб вдома зробіть креста на дверях. Колись по хатах булі брускі такіє да робілі, а тепер немає, то так – на дверях роблять креста"⁶⁸, "хіба, щоб злій дух не заходив. Батюшка каже в церкві як на Пасхі стоїть, шо робіть хрестики на дверях, щоб злій дух у хату не мог войти"⁶⁹, "на Великдень оце шо свічка горить, приходить до хати і просто там роблять того. З усьойночної, то хрестика ставляють тою свічечкою, шо горить, да димочок там від паганого"⁷⁰.

Раніше в будинках хрести писали на сволоках⁷¹: "з церкви треба принести вогонь да вдома роблять хрестики як не потухне у хаті на сволоках"⁷² або "на одвірку, щоб було чисто в хаті"⁷³. Для того, щоб очистити особистий простір з запаленою свічкою обходять весь будинок і господарські приміщення: "треба хрестика, цю свічечку і кругом, по всіх вуглах з цею свічкою. Я в каждой комнаті і виход, откриваю двері і сіні откриваю, і тако на кажу: нечїста сила втікай, бо я з свічкою христовою іду молюсь Богу. Беру одчиню двері цей свічкою, але Бог дав, шо і не потухне. Іду назад у хату з свічкою"⁷⁴, "после горить вона вдома, це дуже добре для хазяйства, для життя, для всього добра вона. Горить там вона скіки. Цей живий огонь. Вона помагає од грому, од всього ця свічка – огонь"⁷⁵, "то в Чистий четвер перед Пасхою, то кругом хати тоже ходили і на дверях чї на столі робили хрестика з того диму свічки"⁷⁶.

Щодо воскової свічки, освяченої на Трійцю, то її називають "тройчина"⁷⁷ або "громова"⁷⁸. Її використання зафіксоване нами в селах Кочичине і Березники Ємільчиського району Житомирської обл.: "вобше свічечку береш з церкви. Ото береть таку, коли це її дають чї на Трійцю чї на яку то дають, шо якшо буде ну гроза чї шо, щоб запалили в хаті. Дає батюшка, то це уже як гроза в кого, то хтось запалить свічечку, виключить свет да й сидить"⁷⁹, "якось перед Трійцею да несуть додому огонь з церкви. Трошки вона в хаті погорить і тоді її зберігають, ложать до следующего року. Да, якось таке, шо додому несуть огонь, перед Трійцею"⁸⁰, "було на Трійцю, тройчина свічка, да. Попринесиш до хати, сядай їсти, обідать чї там вечерать. Засвітили свічку, погоріла да й згоріла"⁸¹.

Поширеним також є використання освяченої воскової свічки в лікувальних цілях. Так, наприклад, у Зарічненському районі лише в Чистий четвер можна відпалити "ковтун": "жінки старії колись казали носити того ковтуна. Його носять до тих пір покуда він на плечі не злізе, а тоді вже його відпалюють. Беруть проволочку, напалюють до красна на свячоній свічці, ложать костра і тоді держить стара ворожка його в жмене і одшмалює його. Його одшмалюють у Чистий четвер перед Паскою – один день в рік шо його убирають"⁸², "да тими січками одпалюваєш того ковтуна вже, так як уже ковтун той, тому тіло одпалиш теє, шо одросло вже, але зразу не, як вони ковтуни дак одростуть вони мо й год, дак одпалюєш дак кале не сходить уже"⁸³, "ото десь носять на Паску да тею свічкою да опалювають"⁸⁴, "цього ковтуна свічку запалюють і обпалити його"⁸⁵ "поодкусую чи поодпалюй ті ковтуни, повкидай у воду. Ту я правда завела її в Чистий четвер, да поодпалювала. Взяла коробку запалок да поодпалювала, покидала, бу ж моя дівчина стала така як була"⁸⁶. Відпалювання ковтунів фіксуємо також в Камінь-Каширському районі: "ковтуни як одрастають, то батько чї мати на Чистий четвер одпалюють"⁸⁷. Освяченою восковою свічкою шептухи спалюють також "рожу"⁸⁸.

Таким чином можливо розділити воскові свічки за їх функціональним застосуванням на три групи. Так, найпоширенішими функціями воскової свічки є:

1. захист від грому – свічки запалювали під час грози, господарі обходили із запаленою свічкою будинки і хліви, викреслювали полум'ям хрести на вікнах або дверях хати, хліва, по балках; хрестоподібно підпалювали свічкою волосся, щоб не боятися грому. До прикладу: "я сама свічку принесла з церкви, так дай на Стритині. Прийшла з церкви та й поробила "крижі", щоб грім не бив у хату"⁸⁹, "свічка грозозавая єсть, як гроза, то запалюємо свічку тую грозозавую, і, кажуть, помагає"⁹⁰, "свічки громничні, он і зараз лежить десь там такі, як ото грім то сильне так, буває гроза, то запалюють свічки громничні, щоб не було біди ніякої"⁹¹;

2. захист від нечистої сили (тримають вдома і в хліву, запалюють при першому вигоні худоби). До прикладу: "зпалюють свічку, і на дверях тут на верху, раз... свічкою хрестика випалюють димком, щоб сатана до хати не лізла"⁹²;

3. захист від хвороб або їх лікування (підкурювали під час хвороби: уроку, "рожі", переляку).

До прикладу: "свічкою подпалювать, мо дитятко шось боїтса, чі там злякане, тоже накурують цеє свічкою. Да там, напри́мер, вона крѣпко помочна, оце як така там свічка, вона Стрічена щітаєтса"⁹³.

Отже, у православних українців Полісся, Поділля і Слобожанщини спостерігається поєднання народного та церковного захисту, що найчастіше застосовуються проти нечистої сили, недоброзичливців і "поганих очей". У повсякденному житті українці велике значення надають захисту індивідуального та сімейного простору. Констатуємо, що засоби захисту мало змінилися, незмінною також залишається їхня семантика та методи застосування протягом досліджуваного періоду.

¹ Див. дет.: Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія. – Львів, 2011. – 428с.; Радович Р. Звичаї та обряди, пов'язані із спорудженням житла на заході Галицької Бойківщини // Народознавчі зошити. – 2008. – 3 – 4. – С.253 – 271; Сілецький Р. "Закладщина" хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1: Київське Полісся. 1994. – С. 83 – 96.

² Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСЕЛ) – Спр. А.Ніколаєва – 12. – Арк. 19. Записано автором від Мовчун В.В. в с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл.

³ Архів ДНЦЗКСЕЛ. – Спр. А.Ніколаєва – 02. – Арк. 20 – 21. Записано автором від Корнійчук Т.М. в с. Мутвиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁴ Записано автором від Брички В.В. в с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненська обл.

⁵ Архів ДНЦЗКСЕЛ. – Спр. А.Ніколаєва. – 03. – Арк. 17. Записано автором від Яценко Л.М. с. Підлуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2205. оп. 1. – Од. зб. 326. – Арк. 08.

⁷ Архів ДНЦЗКСЕЛ – Спр. А.Ніколаєва. – 12. – Арк. 39. Записано автором від Мінько М. І. в с. Неньковичі Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁸ Там само. – 06. – Арк. 25 – 26. Записано автором від Гарковця М.О. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁹ Там само. – 10. – Арк. 11. Записано автором від Мосіюк М.І. в с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.

¹⁰ Там само. – 06. – Арк. 14. Записано автором від Мітчук І.В. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.

¹¹ Основы православной веры. – К., 2006. – С.101.

¹² Муравський шлях: матеріали фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. – Харків, 1998. – С. 232.

¹³ Там само.

¹⁴ Архів ДНЦЗКСЕЛ. – Спр. А.Ніколаєва – 14. – Арк. 04. Записано автором від Луцик Є.С. в с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹⁵ Толстая С.М. Материалы к Полесскому этнолингвистическому атласу. Опыт картографирования // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. – М., 1986. – С. 27 – 28.

¹⁶ Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах // Народна творчість і етнографія. 2004, № 5. – С. 89 – 92; її ж Календарні звичаї та обряди // Етнокультура Рівненського Полісся. – Рівне, 2009. – С. 119 – 192; її ж Оберегове застосування воскової свічки та льону в народних віруваннях та обрядах західного Полісся // Західне Полісся: історія та культура. Вип. 1. Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 30-річчю Сарненського історико-краєзнавчого музею м. Сарни, 3 – 4 грудня 2004. – Рівне, 2004. – С. 140 – 148.

¹⁷ Там само. С. 146.

¹⁸ Иванов П.В. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате // Харьковский сборник. – Харьков, 1889. – С. 54.

¹⁹ Записано автором від Ханіної В. у м. Валки Харківської обл.

²⁰ Архів ДНЦЗКСЕЛ. – Спр. А.Ніколаєва – 09. – Арк. 31. Записано автором від Апончук П.П. в с. Млинок Зарічненського р-ну Рівненської обл.

²¹ Там само. – 03. – Арк. 31. Записано автором від Романовської Л.Л. в с. Сенчиці і Зарічненського р-ну Рівненської обл.

²² Там само. – 06. – Арк. 15. Записано автором від Мітчук І.В. в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл.

- ²³ Там само. – 04. – Арк. 28. Записано автором від Воробей О.В. в с. Локниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ²⁴ Записано автором від Наумович С. І. с. Карпилівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
- ²⁵ Там само. – 03. – Арк. 19. Записано автором від Яценко Л.М. в с. Підлуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ²⁶ Там само. – 04. – Арк. 41. Записано автором в с. Погреби Васильківського р-ну Київської обл. від Горбатенко М.А., переселенки з с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл.
- ²⁷ Записано автором від Мельничук Г.І. в с. Чорновиця Оратівського р-ну Вінницької обл.
- ²⁸ Записано автором від Сокур Г.О. в с. Чорновиця Оратівського р-ну Вінницької обл.
- ²⁹ Записано автором від Мельничук Г.І. в с. Чорновиця Оратівського р-ну Вінницької обл.
- ³⁰ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 28. Записано автором від Воробей О.В. в с. Локниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³¹ Там само. – 03. – Арк. 40. Записано автором від Биковецької А.К. в с. Сенчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³² Там само. – 09. – Арк. 15. Записано автором від Апончук Л.П. в с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³³ Беньковский Ив. Поверья, обычаи, обряды, суеверия и приметы, приуроченные к "Риздвяным святкам" // КС. – 1896. – Т. 52. – № 1. – Отд. 2. – С. 8.
- ³⁴ Записано автором від Брички В.В. в с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
- ³⁵ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 05. – Арк. 61. Записано автором від Саух Г.О. в с. Степанівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ³⁶ Там само. – 13. – Арк. 16. Записано автором від Боровик Б.Й. в с. Березники Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ³⁷ Записано автором від Рупич Є.Г. в с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненська обл.
- ³⁸ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 04. – Арк. 19. Записано автором від Воробей О. В. в с. Локниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ³⁹ Там само. – 10. – Арк. 11. Записано автором від Шандрук О.І. в с. Задовже Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁴⁰ Там само. – 05. – Арк. 24. Записано автором від Паляниці Л.С. в с. Річиця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁴¹ Там само. – 06. – Арк. 26. Записано автором від Кучерешко Н.А. в с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁴² Там само. – 03. – Арк. 21. Записано автором від Яценко Л.М. в с. Підлуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ⁴³ Записано автором від Сокур Г.О. в с. Човновиця Оратівського р-ну Вінницької обл.
- ⁴⁴ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 10. – Арк. 14. Записано автором від Цуман М.О. в с. Бараші Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ⁴⁵ Там само. – 08. – Арк. 34. Записано автором від Волошиної О.М. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ⁴⁶ Там само. – 12. – Арк. 40. Записано автором від Заїки Г.С. в с. Симони Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ⁴⁷ Записано автором від Федчик М.І. в с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
- ⁴⁸ Записано автором від Брички Н.Г. в с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
- ⁴⁹ Записано автором від Пустовіт Г.Н. в с. Орлівка Теплівського р-ну Вінницької обл.
- ⁵⁰ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А.Ніколаєва – 03. – Арк. 21. Записано автором від Яценко Л.М. в с. Підлуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл.
- ⁵¹ Там само. – 08. – Арк. 21. Записано автором від Остапчук Г.В. в с. Верхи Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁵² Там само. – 04. – Арк. 10. Записано автором від Марчук М.І. в с. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁵³ Там само. – 14. – Арк. 09. Записано автором від Луцик Є.С. в с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁵⁴ Там само. – 11. – Арк. 38. Записано автором від Тустановської М.К. в с. Великий Обзир Камінь-

Каширського р-ну Волинської обл.

⁵⁵ Там само. – 08. – Арк. 34. Записано автором від Волошиної О.М. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁵⁶ Там само. – 13. – Арк. 44. Записано автором від Рудницької Г.О. в с. Сергіївка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – 08. – Арк. 34. Записано автором від Волошиної О.М. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁵⁹ Там само. – 13. – Арк. 43. Записано автором від Рудницької Г.О. в с. Сергіївка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶⁰ Там само. – 12. – Арк. 41. Записано автором від Заїки Г.С. в с. Симони Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶¹ Там само. – 08. – Арк. 34. Записано автором від Волошиної О.М. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶² Там само. – 13. – Арк. 43. Записано автором від Рудницької Г.О. в с. Сергіївка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶³ Там само. – 04. – Арк. 45. Записано автором від Горбатенко М.А., переселенки з с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. в с. Погреби Васильківського р-ну Київська обл.

⁶⁴ Там само. – 04. – Арк. 11. Записано автором від Філоненко В.В. в с. Кочичине Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶⁵ Там само. – 13. – Арк. 08. Записано автором від Костюкович У.М. в с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁶⁶ Там само. – 07. – Арк. 34 – 35. Записано автором від Тукайло А.А. в с. Малоглумчанка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁶⁷ Там само. – 11. – Арк. 38. Записано автором від Тустановської М.К. в с. Великий Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁶⁸ Записано автором від Наумович С.І. в с. Карпилівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

⁶⁹ Записано автором від Бугайчук Н.А. в с. Карпилівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

⁷⁰ Записано автором від Євпат А.Д. в с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

⁷¹ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 12. – Арк. 41. Записано автором від Заїки Г.С. в с. Симони Ємільчинського р-ну Житомирської обл.; Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 08. – Арк. 34. Записано автором від Волошиної О.М. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁷² Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 08. – Арк. 06. Записано автором від Карпенко К.В. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁷³ Там само. – 13. – Арк. 43. Записано автором від Рудницької Г.О. в с. Сергіївка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – 05. – Арк. 60 – 61. Записано автором від Саух Г.О. в с. Степанівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁷⁶ Записано автором від Масовець В.С. в с. Рокитно Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

⁷⁷ Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 13. – Арк. 14. Записано автором від Боровик Б.Й. в с. Березники Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁷⁸ Там само. – 04. – Арк. 11. Записано автором від Філоненко В.В. в с. Кочичине Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – 04. – Арк. 37. Записано автором від Шишковської Т.В. в с. Кочичине Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁸¹ Там само. – 13. – Арк. 14. Записано автором від Боровик Б.Й. в с. Березники Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

⁸² Там само. – 07. – Арк. 40. Записано автором від Миколайчик М.І. в с. Кухітська Воля Зарічненського р-ну Рівненської обл.

⁸³ Там само. – 13. – Арк. 08. Записано автором від Костюкович У.М. в с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.

- ⁸⁴ Там само. – 13. – Арк. 24 – 25. Записано автором від Грицевич О.П. в с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁸⁵ Там само. – 14. – Арк. 29 – 30. Записано автором від Полюхович І.Д. в с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁸⁶ Там само. – 09. – Арк. 24. Записано автором від Хвилько А.М. в с. Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁸⁷ Там само. – 14. – Арк. 18. Записано автором від Козак Ю.Л. в с. Грудки Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁸⁸ Там само. – 09. – Арк. 08. Записано автором від Мостики П.М. в с. Сошичне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.; Архів ДНЦЗКСТК. – Спр. А. Ніколаєва – 11. – Арк. 06. Записано автором від Тустановської М.К. в с. В. Обзир Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ⁸⁹ Там само. – 05. – Арк. 17. Записано автором від Дівульської М.В. в с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁹⁰ Там само. – 06. – Арк. 62. Записано автором від Вакулич І.Я. в с. Новосілля Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁹¹ Там само. – 04. – Арк. 34. Записано автором від Гапонюк А.С. в с. Локниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁹² Там само. – 05. – Арк. 24. Записано автором від Палій В.А. в с. Ріциця Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- ⁹³ Там само. – 08. – Арк. 11. Записано автором від Волошиної О.М. в с. Неділице Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

В статье рассматриваются функции, типология и семантика восковой свечи, которая является одним из основных элементов символической защиты православных украинцев. Статья базируется на полевых материалах, собранных автором на Слобожанщине, Полесье, Подолье в 2006 – 2012 гг.

Ключевые слова: апотропей, восковая свеча, типология, символическая защита, семантика.

In this article the functions, typology and semantics of wax candle which is used for the symbolic defense of orthodox Ukrainians are examined. The article is based on ethnographical materials, which were collected by author in Slobozhanshchyna, Polissia and Podillia during 2006 – 2012.

Keywords: apotropaic, wax candle, typology, symbolic defense, semantics.

ПІЧ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЗВИЧАЇ, ОБЕРЕГИ, НАРОДНА МЕДИЦИНА

У статті розглядаються звичаї, обереги, засоби народної медицини й знахарства пов'язані з піччю.

Ключові слова: Слобідська Україна, слобожани, піч, печина, звичаї, обереги, народна медицина.

У життєдіяльності українців у другій половині XIX – першій половині XX століть помітну роль відігравали глиняні вироби. Без глини не обходились у жодній галузі господарювання. Глина – це досконалий будівельний матеріал, дешевий, зручний і, як виявляється тепер, екологічно чистий посуд, це – чудові дитячі іграшки. Отже, ще років сто тому життя слобожанського селянина годі було й уявити без виробів із глини. Не дивно, що вони виступали й невід'ємним атрибутом обрядової та звичаєвої культури жителів регіону.

Важливим символом рідного вогнища, неперервності роду, "учасником" багатьох народних обрядодій в Україні виступала піч. Тут існував справжній культ печі. З нею пов'язані численні звичаї та повір'я, оберегові дії, родинні обряди "женити комина", "посвіт", "народини", "хрестини", "поховання" тощо. Біля печі в "баб'ячому кутку" проводили свої дії знахарки й ворожки. Велике значення в народній звичаєвості відігравали й частини печі: комин, вивід, устя, печина. Символіка печі знайшла й широке відображення у народній поетичній творчості та мистецтві.

Дана студія має на меті висвітлення деяких аспектів символізму печі та печини у звичаєвій, обереговій культурі та народній медицині слобожан, скільки цій темі не присвячена жодна праця, не рахуючи публікацій автора, які частково відображають проблему¹. Відомості з означеного питання знаходимо у численних етнографічних і краєзнавчих публікаціях переважно останньої чверті XIX століття й передовсім дослідників Слобідської України.

Звичай, що стосувалися освоєння нової печі, лікувальні рецепти пов'язані з піччю, попелом, оберегові дії, спрямовані на захист від "злих сил", записав наприкінці 1880-х років у Куп'янському повіті етнограф Петро Іванов. Наприклад, у с. Єгорівка пічника, який приступав до роботи потрібно було гарно пригостити, всіляко висловлюючи йому пошану, від чого великою мірою залежало, якою буде майбутня піч. Адже незадоволений господарем чи господинею пічник міг зробити так, що з печі дим ішов у хату і навпаки, всіляко посприяти, тому, щоб піч була гарною, вмурувавши для цього в її стінки ладан, гроші. Згідно з усталеними звичаями у Куп'янщині, вперше топили піч, позичивши вогню у сусідів. Розпаливши піч, клали туди житньої соломи, прутики свяченої верби, запалювали і спостерігали. Хороше горіння віщувало хороше життя і навпаки, якщо дим ішов у хату – це на часті спірки в родині. У с. Арапівка зафіксоване наступне: перший раз коли топили піч, потрібно було дочекатися доки усі дрова перегорять, а вже потім, саджати в піч непарну кількість хлібів. В один із них заліплювали вуглинку з печі. Якщо після випікання вона перегоріла і навіть перетворювалася на попіл – це віщувало господарям удачу, щастя. Є в матеріалах Петра Іванова й такий запис. У нову піч на вогонь господиня мала поставити першим горщик, який ще не був у використанні. Далі тричі хрестила устя печі хлібною лопатою, примовляючи: *"Господи, поможи в добрий час у новій печі топити"*. Піч вважалася гарно зробленою, якщо горщик не лопався².

У джерелах кінця XIX століття зафіксовано ще кілька звичаїв і прикмет, пов'язаних з піччю, що побутували саме у Слобідській Україні. Так, піч не можна було мазати вагітній жінці, бо дитина буде *"удушлива"*. Щоб бути хорошою прялею, дівчина мала кинути в піч вперше напрядене нею прядиво³. Не годилося лишати піч порожньою, а треба щоб у ній увесь час

стояла в горщику вода і лежало поліно⁴. Замітати в печі потрібно тільки чистим помелом⁵. У багатьох українських селах, зокрема на Слобожанщині, побутував такий звичай: під час сватання дівка мала стояти біля печі і колупати комин (колупала піч)⁶. Це символізувало, що частинку свого домашнього вогнища, домашнього тепла, дівчина, ідучи назавжди з рідної хати, намагалася забрати із собою.

Звичаї, пов'язані з піччю, побутували в середовищі українців допіру не сталися переміни в їхньому побуті й на заміну варистим печам в хатах стали з'являтися печі простішої конструкції (груби, плити), а згодом газові плити. У наш час стає все важче їх записати. У 1997 році учасниками експедиції "Муравський шлях" від жінки 1911 року народження зафіксовано, що піч слід було тримати в чистоті, замітати її тільки чистим помелом. Необхідно, щоб у печі, коли у ній не топилосся, стояв глечик з водою і лежало полінце: *"Щоб пуста піч не була!.. Як уже кончиш, загребеш жар – треба кидати дрова (поліно чи двоє), щоб було по чому в рай переходити"*⁷. Мені особисто у 2003 році вдалося почути від уродженця Харківщини, що в піч не можна складати сміття і різний непотріб, а залишати її в чистоті⁸. Найімовірніше, цей звичай має пізніше походження, і побутує з того часу, відколи печі перестали використовуватися повсякдень.

В уявленнях людей піч уособлювалася зі своєрідним центром домівки. Вона дійсно займала значну частину житлового приміщення хати. На ній починала своє життя людина (дитину після народження одразу клали на піч), на ній закінчували життя похилі люди. Місця яким приписується роль центру відіграють велике значення у ритуалах і обрядах. Саме біля печі найчастіше відбувалися лікувальні дії, бо за народними уявленнями – у центрі створений світ, то й добитися чогось просячи можна саме в центрі⁹. Смысл народних способів лікування – відділення хвороби від людини і вигнання її. Цього можна досягти у місцях, які в народному уявленні осмислювалися як "кордон" (поріг, вікно, устя печі). Слобожани, наприклад, вірили, що з димом через пічну трубу покидає людину "пристрит". А вилите під піч "данья" нанесе шкоду тому, хто його дав¹⁰. Отже, за повір'ям піч могла забрати хворобу в людини і зробити її здоровою. Так, наприкінці ХІХ століття у Слобідській Україні в печі "загнітали" хвору на "сухоти" (сухоти, сухотка, сушець – народна назва туберкульозу) дитину. Згідно із записами Петра Іванова баба-знахарка вранці саджала недужу дитину в піч, витоплену звечора і промовляла відповідне замовляння. У цей час мати дитини тричі обходила навколо хати, щоразу доходючи до передпічного вікна, заглядала в нього і питала: *"Що ти, бабусю, робиш?"* Та відповідала: *"Хліб гнітю"*. Після третього разу мати заходила в хату і баба віддавала їй дитину¹¹. Марусов П., який робив записи в Старобільському повіті, уточнював, що хвору на сухоти дитину саджали в піч на хлібній лопаті¹². Найімовірніше, цей лікувальний обряд пов'язаний з віруваннями в те, що хвороби можна позбутися *"народившись заново"*, повернувшись до моменту народження. У багатьох народів, а не тільки в українців, існували ритуали умовного знищення людини, а з нею і хвороби. Відправка в піч символізувала тимчасову смерть і нове народження вже здоровим. Щодо домашнього лікування, то тепло печі придатне для лікування застуди, лихоманки, ревматизму, радикуліту, запалення легенів. Лежачи животом на теплому чиріні печі лікували й завину (болі в животі, здуття)¹³. Звісно, у наш час не всі шептухи мають можливість проводити лікувальні обряди коло печі, адже у багатьох із них просто немає печей у хатах. Проте, спостерігаючи за "роботою" знахарок, помічаю, що вони саджають чи кладуть хворих біля груби, комина, навіть газової плити. Харківським краєзнавцям пощастило записати в 1997 році у с. Кадниця Богодухівського району, що перед піччю відбувалося й лікування "младенчеського": *"Як младєнчєске нападає, шептуха стає перед піччю, шепче молитву. Дитина переспить – проходить"*¹⁴. А в с. Знам'янка Нововодолазького району, щоб не боліла голова кидали у піч волосся зі словами: *"Поки піч горить – голова болить"*¹⁵.

Вірючи в очисну і лікувальну силу вогню, домашнього вогнища, уособленням якого виступала піч, українці приписували магічну силу не тільки самій печі, а й її частинам (челюсті, комин, заслінка, димохід), печині (шматок глиняної обмазки чи цеглини, який випав із печі), сажі, попелу. Вони знаходили широке застосування в домашній медицині й знахарстві, а також служили своєрідними оберегами. У вищеназваній публікації Петра Іванова знаходимо відомості, що при болях у горлі потрібно було потертися ним об комин і об припічок¹⁶. Хворого *"гнітухою"* (лихоманка), роздягали в сінях під "верхом" (пічною трубою, бовдуром), залишали одяг під трубою, придавлючи його гнітом (каменем, яким придавлюють кружки в бочці при

солінні) до повного одужання. З даху лили у "бовдур" (димар) воду, знизу збирали її у посудину і давали випити хворому¹⁷. Таким чином вода змішувалася з попелом, який осідав на пічній трубі. Він слугував у народній медицині цілющим засобом від багатьох хвороб. Водою з попелом лікували "ізжогу" (печію), "завійницю", "соняшниці" (болі в животі) тощо¹⁸. Ще один спосіб лікування лихоманки записаний у Слобідській Україні краєзнавцем А. Татарським. Під середу чи п'ятницю увечері клали в горщик із водою гребінку, щітку, веретено, голку і залишали у печі на ніч. А вранці обливали хворого і перевдягали в інший одяг¹⁹. Тут знову мало місце вірування в те, що хворобу можна обманути, направивши її увагу в інше русло, "запутуючи сліди" (перевдягання, використання магічних предметів, використовуючи воду "з іншого світу"). Не завадить згадати й про те, що всілякі цілющі трав'яні відвари, настоянки готувалися в глиняних виробках саме у печах. Інколи горщик з ліками мав стояти в печі кілька днів – вважалося, що тільки так ліки набирали найбільшої сили.

Про ставлення слобожан до печини як своєрідного оберегу свідчать етнографічні матеріали дослідників українських звичаїв, прикмет і обрядів, зібрані ще в останній третині XIX століття. Перша публікація в якій міститься інформація з питань народної медицини та знахарства Слобідської України позначена 1874 роком, коли в Москві вийшла праця етнографа Петра Єфименка "Сборник малороссийских заклинаний"²⁰. Серед замовлянь, опублікованих у збірнику я виявила одне, на перший погляд, не причетне до теми: *"Сіль тобі та панна з лихими очима"*. Наші попередні дослідження дозволяють стверджувати, що у цьому замовлянні замість слова "панна" слід читати саме "печина". Дослідник вів свої записи від руки, а для видавців, скоріше за все, виявилось незрозумілим і незнайомим, написано писаними літерами, слово "печина", воно виявилось схожим зі словом "панна", тому й було надруковане саме в такому вигляді. Подібних замовлянь записано немало по всій території України, і в них фігурує саме термін "печина". Зазначу, що подана у збірнику П.Єфименка коротка форма згаданого замовляння, якщо не перша зафіксована, то принаймні перша опублікована в Україні. Подібне замовляння, яке ілюструє використання печини в якості оберегу, записав у Куп'янському повіті Петро Іванов: *"Сіль тобі в вічі та вода, та печина в зуби"*²¹. У Старобільщині помітивши заздрісний погляд, говорили: *"Сіль тобі в зуби та печина, та болячка між очима"*²². Печина виконувала роль оберегу й для новонароджених. З метою захисту від злих сил в рукав сорочки, яку оглядали немовляті, разом із іншими оберегами зав'язували шматочок глини з печі²³. Хрещені батьки, несучи дитину до церкви на хрещення, залишали печину на кожному перехресті, яке траплялося по дорозі²⁴. Перехрестя в обрядовій практиці українців часто виконувало функцію кордону, де відбувалися різноманітні дії-обереги, адже за народними уявленнями на перехресті нечиста сила втрачає орієнтир, збивається зі шляху і зникає. Тож таким чином намагалися відвернути від дитини негативний вплив нечистого²⁵.

Отже, наші мудрі предки навчилися використовувати глину не тільки як чудовий матеріал для спорудження жител, виготовлення ємностей для зберігання води та їжі, а й як лікувальний засіб. Цілющими властивостями були наділені відповідно й глиняні вироби, у тому числі й піч, а також її частини. Глина та глиняні вироби впродовж тривалого історичного періоду, аж до початку XX століття, займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі слобожан, тому й набули широкого відображення у звичаях і обрядах. Зокрема, піч, як своєрідний центр житлового простору людини в її уявленнях та віруваннях, пов'язувалася з місцем де відбувалися усі важливі події в її житті, у тому числі позбавлення від хвороби шляхом проведення захисних обрядів з метою профілактики хвороб "неприродного походження". Згодом розвиток медичної науки підтвердив, що глина дійсно вискоєфективний природний дезінфектор, сорбент, мінерало та енергозберігач. Тому застосування її зовні та всередину сприяє подоланню організмом багатьох недуг.

¹ Метка Л. Деякі аспекти використання глини та глиняних виробів у народній медицині українців // Берегиня. – 2008. – № 1. – С. 43 – 48; її ж Сіль тобі та печина // Берегиня. – 2007. – № 1. – С. 27 – 32; її ж Печина в українських замовляннях // Проблеми соціо-гуманітарних наук / Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – Макіївка, 2007. – Випуск 3. – С. 84 – 87; її ж Глина та глиняні вироби в календарній обрядовості, звичаєвій культурі, народній медицині та магійній лікувальній практиці слобожан // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Традиційна культури в

умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини". – Харків, 2008. – С. 88 – 93.

² П.И. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский Сборник. – Харьков, 1889. – Вып. 3. – С. 49.

³ Калашниковы Г.А и А.М. Сл. Никольское. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1894. – Вып 8. – С. 178.

⁴ Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С.43.

⁵ П.И. Вказ. праця. – С. 50.

⁶ Марусов П. Сл.Кабанье. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1893. – Вып 7. – С. 422.

⁷ Спогади Лубенської Галини, 1911 р.н., записав Красиков М. у с. Знам'янка Нововодолазького району Харківської області // Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків, 1998. – С. 210.

⁸ Спогади Андрейченко Алексія, 1936 р.н., уродженця с. Петропавлівка Вовчанського р-ну, Харківської області у 2011 році // Польові матеріали автора.

⁹ Соляр О. Українські "лікувальні" замовляння: проблема культурологічного контексту // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2003. – Вип.31. – С.1 59.

¹⁰ Сумцов Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – Т. XXVII. – ноябрь. – С.109,112.

¹¹ П.И. Вказ. праця. – С. 52 – 53.

¹² Марусов П. – Вказ. праця. – С. 415.

¹³ Иванов П. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С. 743.

¹⁴ Спогади Куц Галини, 1922 р.н., записав М.Красиков у с. Кадниця Богодухівського р-ну Харківської області // Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків, 1998. – С. 218.

¹⁵ Спогади Либи Катерини, 1904 р.н., записав М.Красиков у с. Знам'янка Нововодолазького району Харківської області // Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків, 1998. – С. 211.

¹⁶ П.И. – Вказ. праця. – С. 51, 53.

¹⁷ Там само. – С. 53.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. –1893. – Вып 8. – С. 6.

²⁰ Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М., 1874. – VI. – С. 25.

²¹ Иванов П. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии. – С. 49.

²² Калашниковы Г.А и А.М. – Вказ. праця. – С. 179.

²³ П.И. – Вказ. праця. – С. 52.

²⁴ Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. – С. 22.

²⁵ Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – С. 363.

В статье рассматриваются обычаи, обереги, способы народной медицины и знахарства, связанные с печью.

Ключевые слова: Слободская Украина, обычаи, обереги, народная медицина, знахарство.

The article deals with the customs, amulets, methods of traditional medicine and quackery associated with the stove.

Keywords: Slobodian Ukraine, customs, amulets, traditional medicine, quackery.

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ БОЙКІВ ЗАКАРПАТТЯ (СЕРЕДИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються весільні звичаї бойків Закарпаття. Незважаючи на зміни, викликані новими умовами існування в модерному індустріально-інформаційному суспільстві, на середину ХХ ст. у бойківсько-закарпатському весіллі ще залишилась самобутньою традиційна структура, а також основні її обрядові елементи. Початкові обрядові дієства бойків Воловеччини насичені самобутньою обрядовою атрибутикою з багатозначною ритуальною символікою, демонструють багатогранність весільної обрядовості України.

Ключові слова: бойки Закарпаття, верховинці, весільна обрядовість, початковий етап, респонденти, латкання, "різання барвінку".

Упродовж ХХ ст. вся традиційна культура українців невинно зазнавала змін, викликаних новими умовами існування в модерному індустріально-інформаційному суспільстві. Разом з нею зазнавала корінних змін і українська весільна обрядовість. Так само змінювались і весільні обряди закарпатських бойків. При тому на середину ХХ ст. у бойківсько-закарпатському весіллі ще залишилась самобутньою традиційна структура, а також основні її обрядові елементи. Тому ми ставимо за мету розглянути початковий етап бойківсько-закарпатської весільної обрядовості середини ХХ ст. Джерелами нам послужили переважно польові матеріали, зібрані в 2007 – 2011 роках на Воловеччині Закарпатської області.

Наше дослідження показало, що власне передвесільний етап весільної обрядовості бойків Закарпаття, в усякому разі, на середину ХХ ст. був досить небагатий на обрядові дієства і не розгорнутий у часі. Водночас початкова частина власне весільної обрядовості у бойків Воловеччини була розгорнутою в часі, у центрі її стояв великий багатий на обрядодії, символіку, а також учасників барвінковий обряд. Крім того, якщо перейти з площини власне обрядової культури у площину соціонормативної культури, то і передвесільні обряди, і початкова частина власне весільної обрядовості становлять цілісний передшлюбний етап. Тому ми розглядаємо разом і передвесільні обряди, і початкову частину власне весільної обрядовості як єдиний початковий етап весільних обрядів бойків Закарпаття.

Закарпатські бойки, зокрема бойки Воловеччини, називають себе верховинцями – людом, що мешкає в горах, а для позначення весілля вони вживають термін *свальба*^{*}: "Прийдіт на наше весілля, ходь у нас казали на *свальбу*, *верховинці* – так, знаєте, кажут. Весілля – українське слово"¹.

Шлюбний вік у дівчат-бойкинь починався в основному від 17 років, але і в 28 років вважалося не пізно виходити заміж. У випадку повторних шлюбів гучних весіль не справляли, усі обрядові елементи з боку вступаючого в повторний шлюб вважались недоречними: "Було таке, що дівкы"^{**} йшли заміж за вдівців з дітьми. У 1942 році була велика повінь, та *уйна* ся була втопила, а мала восьмеро дітей. *Уйко* женився на вдовиці, що не мала своїх дітей, або вона їм стала таков матір'юв що..."².

Кожна дівчина була повинна пошити і вишити своєму нареченому сорочку, "перину, заголовкы, ручникы (10 – 15), дарила сорочки вышиті *вітцьовы*, мамі, браттям, сестрам"³.

^{*} Див. діалектний словник.

^{**} Діалектне звучання голосного "и".

У традиційному бойківському суспільстві початком стосунків, що ведуть до весілля, є знайомство *легіня й відданиці*. Спогади всіх респондентів умовно датуються сороковими роками і, в основному, засвідчують, що молодь знайомилась на вечорницях, *фашанках*, на сільських традиційних та релігійних урочистостях і т.п. і за власною згодою вступала до шлюбу.

Часто-густо про майбутнє весілля домовлялися батьки, не враховуючи думки молодих або враховуючи її лише певним чином. У виборі пари велике значення мало майнове становище молодих людей. Респондентка із смт. Воловець С.Губаш стверджує, що брали шлюб багаті з багатими, а бідні – з бідними: "Сірок до сіряка, а гуня – до гуні"⁴. А респондентка із с. Гукливий так згадує події минулого: "Давно было так, що котрісь по любові женилися, а було – молодого привели і за сього маєш виходити заміж. Мою маму, небіжка вже, дали заміж так, де заставили. Молода не хотіла, та в єдні двері молоду втручали, а в другі – молодий зайшов. Як у них была вже дітина, та все співала (колискової: коломийка, співана при заколисуванні дитини – Л.Т.):

*Ци ты, мамко, в лісі росла, людей не видала –
Яка до тя біда прийшла – за такусь ня дала*⁵.

При укладанні шлюбу в сорокових роках ще велику роль відіграло матеріальне становище. Респондентка Віра Дем'ян-Калитич із смт. Верхні Ворота розповіла, що "були і вигідні браки (корову, воли, землю давали у *часть*), за матеріальне становище дивили"⁶.

Традиційні сватання, заручини, оглядини на Воловеччині називають одним словом – *обзори*. Вони відбувалися у вівторок, четвер і рідше в суботу, так само, як і весілля. Ці дні є не однозначними за своєю семантикою: четвер трактується переважно як щасливий і сприятливий (за ознаками "чоловічий" і "парний") для різного роду господарських і родинних справ, і як такий, що має найменше число заборон⁷; не рідко вівторок обирався днем сватання (у білорусів) або весілля (у кашубів) і, як бачимо, у закарпатських бойків, водночас у західно- і східнослов'янській традиції у вівторок або в суботу було прийнято починати оранку, сівбу, жнива й інші господарські роботи, але в південних слов'ян вівторок вважали несприятливим днем тижня, те ж часто у Карпатах⁸. Субота ж зазвичай об'єднувалась із вівторком і отримувала загальну негативну оцінку як небезпечний і несприятливий день⁹. За свідченнями респондентів, весілля в суботу справляли рідко тому, що неділя (день Божий) починається після заходу сонця в суботу і її треба присвятити Богу¹⁰.

Бували випадки, коли про майбутнє весілля домовлялися батьки молодих людей. Так, у с. Завадка про весілля домовлялись тільки чоловіки: "Зыйдуться два мужчини, кажут: "Твій хлопиць міг бы узяти мою дівку, посватаймесь". Договорилися, випили отак, а *лак* прийшли й казали: "Ты маєш узяти тоту і тоту, бо я ся так договорив у корчмі". Як ся договорили, *кідь* ся полюбили, батькы казали: "Іди та ту бери, там є земля, воли дадут, коровы".

На *обзори* ходили самі свої, стукали у двері, просилися до хаты: "Пуцайте нас! Ой, летіла горлиця, доганяла селезня, а дись политіла та, майже, сіла на сю *хыжу* і туй мы прийшли. Ди є тота горлиця?

– Туй є она, туй!

– Чулисьме, що у вас є на *відданя* дівка, може бы мы ся посватали?"¹¹. Використання образів горлиці та селезня було своєрідним метафоричним прийомом, уособленням молодої та молодого.

На Воловеччині перед тим, як іти на *обзори*, спочатку "йшли на відознаваня" – посилали гінця дізнатись, чи батьки згодні віддати дочку за їхнього сина, чи згодна вона на шлюб. На *обзори* свати йшли дуже рано: мати, батько, молодий, брат чи сестра, сусідів брали за свідків про договорену *часть*. А дівчина спочатку ховалась у коморі, далі виходила з укриття і сідала за стіл, виражаючи таким чином свою згоду на шлюб¹². Коли свати "йшли" (хоча вони насправді їхали) дуже-дуже рано "з півночи" на конях, сусіди чи близькі родичі перегороджували їм шлях, або знімали ворота, або ще одні приносили (спеціально їх затримували). Кінь є ритуальним перевізником в обрядах переходу, зокрема, у весільних обрядах він є символічним перевізником з одного світу в інший і навпаки¹³.

Дорога за народними уявленнями, є символом життєвого шляху, місцем, де виявляється доля, успіх людини при її зустрічах з людьми, тваринами і демонами. У весільному ритуалі,

магічній практиці часто практикували символічне перегороджування дороги¹⁴, але перегороджування дороги власне в передвесільній обрядовості зустрічається нами вперше. Сватачі долали умовний кордон – просторовий рубіж, що розділяє "свій" і "чужий" світи¹⁵. Молодий (наречений) є одним з двох центральних персонажів весільного обряду поряд із нареченою. Він утілює активну сторону, від якої виходить ініціатива шлюбу, що виражається в самому обряді (узяття силою дому нареченої). Водночас безпосередня участь самого нареченого у весільному обряді скоріше пасивна¹⁶.

Коли йшли сватати, то брали з собою *барахівника* – людину, що вміла добре домовитись: "Сідають за стіл, гостяться, говорять про всяку-всячину. Як дівка їм ся полюбила – *барахівник* вступає в свою роль: "А що ви за свою дівку можете дати?" Там вже отиць каже, що він може дати. Якщо не пообіцяв, що може дати, дівку не брали у невісти – значіт *свальба* ся могла розторгнути. Были *обзори* – через місяць могла бути *такой свальба*. Було дуже рідко, що після *обзорів* наречений відмовлявся женитися, тоді *свальбу* розторгали"¹⁷. Як бачимо, були випадки скасування договору до весілля, але після весілля розлучень, як правило, не було. Відсутність пісенного супроводу під час сватання свідчить "насамперед про його правову функцію"¹⁸.

Під час *обзорів* організовувалося ритуальне пригощання, як одна з головних форм спілкування. Традиційна їжа є обов'язковим елементом родинних, календарних, господарських і окказійних обрядів¹⁹. Як стверджує респондентка із с. Гукливиий К.Шкирта, хліб і сіль завжди мають бути на столі²⁰. Хліб широко вживається в українській обрядовості, зокрема весільній, і символізує стосунки взаємного обміну між людьми й Богом, між живими й пращурами²¹. Стравам не притаманна вишуканість: *пирогы* із підсоленим сиром, *лашки* з молоком, голубці, яйця, рідко відварені курятина, баранина, телятина, а ще рідше – свинина: "На стіл подавали пичині у печи *пирогы* з сиром (то як вареники, а мало *бровзы метали*), *лашки* давали з молоком, голубці (товкли *яриць* в *можари*), заправляли, коли ся *порося* різало. *Пирогы* з *мучанков* были, яйця варили цілі і давали на стіл"²². За народними уявленнями, яйце – це початок всіх початків, осередок життєвої сили, символ відродження й плодючості, тому є обов'язковою обрядовою стравою, яка закріплювала вдале сватання²³.

Наступного дня після сватання парубка та дівчину вважали і називали нареченими: "Коли ся посватають – тоды наричині"²⁴. Вони йшли до сільради, писали заяви про шлюб, до церкви давали на *оголоскы* (*голоскы*). Священик записував: "Ож такый-такый хлопиць бере таку-таку дівку, *ож кідь* хтось знає, що родичі – *обы* ся не побирали. До четвертого покоління родичі не могли побиратися. І так оголошували три тижні"²⁵.

Через тиждень наступної неділі батьки молодої йшли на *обзори* до молодого, щоби побачити, у яких умовах житиме їхня донька, але із собою її не брали: "У нас *обзори* сії неділі, а через неділю – у молодого. Молоду на *обзори* не брали – батьки молодої, брат або сестра"²⁶. Процес обрядового "переходу" для нареченої актуальніший, аніж для нареченого, вона є більш уразлива для злих сил, оскільки, на відміну від нареченого, переходить на чужу сторону, в нову сім'ю, тому її ховали від "чужих" людей²⁷. Передвесільні обряди знаменують для нареченої розрив з минулим: наречена прощається з подругами і рідною домівкою, оплакує дівоче життя. Послаблення соціальних зв'язків нареченої до остаточного оформлення шлюбу зближує цей перехідний період зі смертю²⁸, оскільки має ідентичний зміст: прощання особи з ріднею для успішного переходу у світ "чужих"²⁹. Упродовж усього весільного обряду наречена поступово позбавлятиметься всіх зовнішніх ознак, що вказують на її приналежність до групи дівчат.

Батьки та родичі стежили за фізичним і психічним здоров'ям майбутніх молодих. Так, у с. Завадка "ходили здавати кров молоді, *ци* добра кров, *ци* бдут мати сім'ю. Якщо ніхто не мав претензії – тоді вже *свальбовали*"³⁰.

Молодята обирали собі непарну кількість пар друзок та дружбів, щоб молоді були парою, кількість пар сягала дев'яти: "Давно по див'ять было дружбів і друзок, а типирь лишилися вже того, типирь вже дві, дві, дві"³¹.

На весілля молода з дружками ходили запрошувати своїх гостей, а молодий з дружбами – своїх. У смт. Жденієві говорили: "Прошу Вас, дорогой *нанашку*, *нанашко*, у нас *свальба*, *обы сьте* прийшли, *обы сьте* не обминули" – просили від щирої душі"³². У с. Гукливиий молода вклонялася та промовляла такі слова: "Просили Вас мама й тато, та й я Вас прошу, *обы сьте*

прийшли до нас на *свальбу*". А за нив дружка: "Просила Вас молода та й я Вас прошу, що ... (хто був у хыжі) – прийдіт усі". *Даколи* ся вінчали скорше, як была *свальба*"³³.

"Прикрашали забор, писали "Добро пожаловати", "Просимо на весілля", ялинки клали на тих крайчиках – то такий звичай, що там *свальба*, селом ідуть та видят. Могло не быти ялинки – могла быти береза, щось таке так ся *теліпало*, а потом обкручували папірьом"³⁴. Ялінка – це традиційне вічнозелене дерево українських Карпат, тому не дивно є його поява в багатьох обрядах цього регіону як символ буяючої молодості та краси. Це асоціюється з новорічними ялінками: "як новорічне свято розпочинає новий календарний рік, так вісіля розпочинає народження нової сім'ї" – оповідає етнограф П.Зборовський³⁵.

Найпопулярнішим обрядовим дійством підготовчої частини весільної обрядовості бойків Воловецького р-ну, як і всієї Бойківщини, є барвінковий обряд, який також характерний для жителів не тільки Карпат, а й Подністров'я. За своїм значенням і символікою він багато в чому тотожний коровайному обряду, який відсутній у весільній обрядовості не тільки бойків Воловецького р-ну, а й всієї Бойківщини. Значимість коровайного обряду в українському народному весіллі пояснюється тим, що коровайниці символічно "випікали" шлюб, майбутнє сімейне життя молодят³⁶.

У бойків Закарпаття всі обрядові елементи передшлюбних дійств відбувалися синхронно в обох домівках молодих за участю весільних гостей кожної зі сторін. Зазвичай, обряд різання барвінку проходив у вівторок, а власне весілля гуляли в четвер; якщо ж різали барвінок у четвер, то власне весілля відбувалося в суботу. Із плином часу не тільки відійшли в забуття деякі обрядові елементи (напр., є випадки спільного барвінкового обряду), а й скоротилася тривалість усієї весільної обрядовості – у с. Завадка, смт Воловець та смт Верхні Ворота різання барвінку відбувається в день весілля, так само, як і в с. Репинне Міжгірського р-ну. Це явище дедалі ширше розповсюджується.

У вівторок або четвер вранці до сходу сонця барвінок ішли різати *свашки*, мати, *нанашка*, дружки чи дружки (залежно від того, кому *вили* вінки), маленький хлопчик 6 – 7 років, а староста та *гудаки* йшли не завжди. Староста традиційно керував загальним процесом дійства і, були випадки, приходив у дім молодої чи молодого разом з *гудакми* тоді, коли барвінок уже був зрізаний³⁷. За народними уявленнями, музиканти, а в нашому випадку – *гудаки*, мали чаклунські здібності і знаходились у постійному контакті з потойбічним світом³⁸. Малий хлопчик був учасником і виконавцем багатьох обрядів продукуючого характеру³⁹.

Ні молодий, ні молода по барвінок не ходили, оскільки перебували у т. зв. лімінальному стані, який є характерним для всіх обрядів переходу⁴⁰. Вони найбільш схильні до впливу пристриту і псування⁴¹. Молоді у весільному обряді поводитись пасивно, мовчали. Відмова від мови, як показують дослідження, "виявляє приналежність тієї або іншої істоти до потойбічного світу і надприродних сил взагалі, ... символізує тимчасову смерть"⁴².

Свашки або мати чи *нанашка*, несли в торбі *паленку*, хліб та ніж (останній є оберегом⁴³ і має фалічну символіку⁴⁴). Ідучи дорогою, *свашки* співали ритуальні пісні – *латкали**, або ж виконували коломийки – це найпопулярніший пісенний жанр населення Карпат.

Узагалі ж, пісні-формули *латканки* – повільні, протяжні, як поховальні голосіння, оскільки це пісні-молитви, які, як припускають, існують уже багато тисячоліть і у весільному ритуалі виконують також замовляльну функцію. Музикознавець і фольклорист В. Гошовський стверджує, що етимологічно слово "ладкання" походить від "давньоукраїнського "ладънь" – рівний, гарний, давньоруське та давньоукраїнське "лада" – чоловік і дружина", а також, що термін "ладкання" не є розповсюджений по всій етнографічній території України, і навіть у тих районах, де існують весільні пісні типу "ладканок"⁴⁵. Музикознавець А.Іваницький припускає: "Те, що зараз виглядає у ладканні як конструктивні деталі, виникло у згоді з магічним ритуалом. Позасмисловий заспів та експозиційний повтор були не "винахідництвом", а вимогою спілкування з духами та проголошенням магічної формули в діалозі: жриця (жрець) – рід (плем'я)"⁴⁶. Тому можна припустити, що роль, яку виконують *свашки*, ладкаючи, у весільному обряді бойків Закарпаття є релігійною своєрідною жрецької функції, що дійшла до сьогодення із прадавнини.

* Діалектна лексична форма з пом'якшеним д.

За визначенням Р. Кирчіва, назва "ладкання" вживалася і була поширена в селах гуцульсько-бойківського (західна частина Надвірнянського і Рахівського районів) та гуцульсько-покутського (північна смуга Надвірнянського, Косівського і Вижницького районів) пограниччя, а для більшої частини Гуцульщини не була відомою⁴⁷. Побутування цього терміна на території закарпатської Лемківщини та Бойківщини підтверджують польові спостереження автора. *Латканки* у бойківсько-закарпатському весіллі виконують виключно *свашки*, так само як і в бойків Львівщини⁴⁸, тоді як на Гуцульщині їх могли співати усі, а в деяких випадках – лише чоловіки⁴⁹.

Барвінок у народі вважається за "символ переходу від одного стану життя до іншого"⁵⁰. У кожній ґаздині на окремих грядках ріс барвінок "мертвий" і "живий". "Живий" барвінок, зрозуміло, використовувався в багатьох обрядах родинного циклу, а от "мертвий" – тільки в поховальному обряді. "Мертвим" весь кущ барвінку стає тоді, коли з нього хоча б одну галузку зріжуть для небіжчика. Із "мертвого" барвінку сплітали вінок для дівчини чи парубка, які померли неодруженими, і робили *боґрийди* (прикраси з боку серця зі штучних квітів, барвінку та стрічок)⁵¹.

У смт Верхні Ворота йдучи дорогою *свашки латкали*:

"Ідеме мы в чисте поле / 2 р. на зіллячко дороге"⁵².

У середині ХХ ст. по барвінок на поле чи в ліс не ходили, а зрізали його в добропорядних сусідів, як і нині.

Свашки у смт Верхні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл. перед кожним новим весільним ритуальним дійством виконували *передлатканку* (своєрідний зачин до *латкання*): "Ой, лежит бервін, бервінковий він..."⁵³.

У смт Воловець, як і в інших селах не тільки Воловецького, а й Міжгірського районів, перші галузки барвінку зрізував хлопчик, обов'язково притискаючи його двома парними копійками до хліба, а *свашки* промовляли:

"Перший раз, благослови, Божа Мати, покрити голову молоді вінком;
Другий раз, Господи Боже, благослови покрити голову молоді вінком;
Третий раз, вся родино, благослови покрити голову молоді вінком".
А присутні відповідають: "Най Бог благословит".

Другою різала барвінок мати, кажучи: "Господи Боже, Божа Мати, благословит мої дітині щасливий віниць!" А присутні: "Перший раз – най Бог благословит, другий раз – най Бог благословит, третій раз – най Бог благословит". Третьою вже різала барвінок *нанашка*: "Як *осись* барвінок не блідне ніколи, так би і життя наших молодих *нигда* не зблідло. Перший раз, другий раз, третій раз". А присутні при цьому обряді: "Благослови, Боже"⁵⁴.

У с. Гукливій хлопчик ножичками на хлібі на копійках зрізав перші три галузки⁵⁵, а смт Жденієво хлопчик до семи років, зрізаючи барвінок, протягував його через обручки молодих: "обы хлопці были"⁵⁶. За народними уявленнями, обручка є оберегом від нечистої сили (семантика захисних властивостей металу і магії захисного кола)⁵⁷.

Нарізаний барвінок у смт Воловець клали в миску на вишиваний рушник поверх хліба. Про оберегову та інші функції рушника в родильному, весільному та поховальному обрядах пише О. Яковлева⁵⁸. Мати *паленкою* спочатку поливала зілля, що росло на городі, а тоді пригощала ґаздиню, у чиєму городі різали барвінок, та всіх присутніх, а *свашки* знову *латкали*:

"Дякуєме, городочку, / 2 р. за твою уродочку.
Щось нам уродив зілля / 2 р. молодим на весілля"⁵⁹.
Респондентка С. Губаш уточнювала, *латкаючи*:
"Сам Господь це зілля садив, / 2 р. Ангел му воду носив"⁶⁰.

Як бачимо, в обряді різання барвінку, за народними уявленнями, брали участь небесні сили. Це відбувалося так само, як і в ході центрально-східноукраїнського обряду виготовлення весільного короваю, де також брали участь небесні сили: "Бог місить, Пречиста святить, ангели воду носять, муку сиплють, місяць в піч садить, сонечко запікає", – співається в українських весільних піснях⁶¹.

Далі мати давала ґаздині *паленку* за барвінок, а в городці залишала хліб. По дорозі всіх

зустрічних пригощали "за щасливий початок"⁶². Початок, як показують спеціальні дослідження, "момент або фаза, яка магічно зумовлює подальший хід і завершення всієї події, процесу, стану і т.п. В усіх ситуаціях початку активно використовувалися ворожіння і передбачення майбутнього"⁶³.

Хлопчик заносив барвінок до хати і клав на стіл⁶⁴. Стіл символічно уподібнювався церковному престолу⁶⁵.

На плетення вінка *свашки* просили благословіння, *латкаючи*:

"Благослови, Богоньку, / 2 р. під вінок головоньку.
Та і ты, Божый Крижу, / 2 р. не минай нашу хижу"⁶⁶.

Мати молодій (молодого) пригощала *паленкою* жінок, які вили *вінці*.

Весільний барвінковий віночок – магічне коло із захисними властивостями рослини, є оберегом від нечистої сили, пристріту і псування⁶⁷. Для його виготовлення відмірювали дві вовняні нитки (однакової довжини) від одного кутка хати до протилежного і назад. У молодого звивали вінки дві *свашки* (*нанашка*) – молодому і дружбові, а інші *свашки* тільки подавали барвінок. Коли йшли за молодого, то дружба ніс на своїй *клебані* вінець для молодій⁶⁸.

У с. Завадка, у день весілля, якщо вінки плели для обох молодих разом, "кладут овес, уплітають і білі, червоні *ружечки*. Выплітали п'ять вінків: молодому, молодій, дружбові, дружці, а п'ятий вінок ніс цімбора окремо на *клебани* – подарок молодого – ніс їй вінок"⁶⁹.

Існували певні правила відносно того, хто міг вити весільні *вінці*, а хто – ні: "Дружки вінки не плели, а *свашки*, удовиця *обы* не плела (удовиця нігде не годиться, у Рістяні сята *обы* не зайшла удовиця – при Вечері, на Новий рік, Різдво), коли в обіді, *обы* не плела"⁷⁰.

Виплетені вінки клали в миску, де був хліб, цукерки, пшениця, вода (у нашому випадку – свячена), *косиці*, і прикривали вишиваним рушником, несли до комори – "то стоїт *закы* староста не троне"⁷¹. Вода часто використовувалась у весільному обряді як засіб магічного очищення, оскільки є джерелом життя, однією з перших стихій всесвіту⁷².

У с. Скотарське в *мису* з барвінком кидали "овес молодим, а таким *лем чічки* й барвінок"⁷³. Вірили, що якщо овес – чоловічого роду, то й першим хлопчик народиться, а від пшениці тільки дівчатка народжуються.

Далі з барвінку робили *боґрийдь*. Їх виготовляли зі штучних чи живих квітів, галузки барвінку та кольорової стрічки (білої або червоної). Респонденти розповідають, що робилося це таким чином: "папір клали, всім робили з *пандликом*: у молодого – білий, а у тих двох – червоний *пандлик*"⁷⁴. *Боґрийдь* прикріплювали в день весілля молодим, а також друзкам і дружбам, із лівого боку біля серця, інші маленькі букетики з барвінку роздавали гостям: "Як *косиці* з барвінку пороздають людям, що приходять на *свальбу* – тыкають кожному – ніхто не відкажеся від *косиці*. Дружбі і дружці – куплені *файні* і добавляють барвінок"⁷⁵.

Для бойків Міжгірщини характерним є виготовлення весільного прапора *курагова*. Це палиця два метри завдовжки, до неї прикріплені дві (біла та червона) хустки, прикрашені по всьому периметру барвінком⁷⁶. Бойки Воловеччини розповідають, що в них палицю прикрашали тільки різнокольоровими стрічками: "У нас не було таких прапорчиків, то ще було дуже давно, що я ще мала була, прапорчик такий крутили, на нього папіря навішали; щось мали та тим крутили дружбові, коли *свальба* была ще така, коли в *сукні* ся вбирали, а у сорочці такий, а мали такі білі *пілки*"⁷⁷. Респондентка С. Губаш розповідає, що *свашки* брали в старості довгу палицю, один кінець якої прикрашали барвінком, квітами та *пандликами*, її доручали нести дружбові⁷⁸.

М. Сумцов свого часу вбачав безпосередній зв'язок між використанням на весіллях хоругви або прапора зі здійснюваним колись войовничим умиканням дівчини-нареченої, а також констатував, що "хоругви зустрічаються в сербів, малоросів, болгар, лужичан, чехів"⁷⁹. Слід зазначити, що умикання, як форма укладення шлюбу, одними дослідниками визнається за таку, що існувала в наших предків, інші ж це не визнають.

На молодечих вечорах відбувалося обрядове приготування весільних символів. Обрядові дії, які відбувалися в центрально-східних районах України прибирання на дівич-вечорі гільця, весільних знаків – шаблі, меча, світильника, а також у західних районах – деревця, різки, *курагову*, прапора лежать в одній семантичній площині⁸⁰. Весільне деревце (часто в комбінації

з короваем, хлібом), що є характерне не тільки для східних слов'ян, але й для південних та західних, у бойківсько-закарпатському весіллі в ході експедицій не зафіксовано.

У ході весілля (навіть на підготовчому початковому етапі) дуже великого значення надавали прикметам; вважалося, що подальша доля молодих та їх родичів може залежати від щасливих чи нещасливих прикмет. Дуже нещасливою прикметою вважалося, якщо прапорець зі стрічками падав з рук дружби. Респондентка А.Галедза із с. Гуклиний згадує: "Мій тато, небіжчик, казав – тоже був у дружбах, невісту брали з Міжгір'я, та якомсь, як танцювали, упав му прапор із руки і шо то дуже не добре. І тото дуже ся скоро сповнило – скоро тота молода умерла. Мала вже четверо дітей, як умерла. Тот прапор, кажут, мав якусь силу"⁸¹.

Якщо барвінковий обряд проходив у день власне весілля, то від самого ранку до молодої приходили жінки-кухарки для приготування весільних страв. Кухарки замішували "лашки, пироги, причиняли на завиваники-колачі, товкли в жорнах яриць на кашу в голубці"⁸². Великого короваю вони не пекли, але обов'язково випікали декілька *керечунів* – хлібів, які використовувались у весільному ритуалі. Їх застосовували для обміну дарунками та вживали як весільну страву. Слід звернути увагу, що респондентки під час розповідей доволі часто називали весільний хліб, який використовувався у весільній обрядовості, короваем. Велике значення кухарок підкреслюється безпосереднім зверненням до них старости та *свашок-латкальниць* у ході весілля, а також у післявесільній обрядовості: "У вівторок виставляла гостину кухаркам – кликався динь кухарський, обновляли страви, що ся дись лишило. Кухарські сусіди тоті, шо варили вже приходят, а домашні їм накривають на стіл"⁸³. Таким чином, значення жінок-кухарок у весільному обряді бойків Закарпаття зближується зі значенням жінок-коровайниць весільної обрядовості решти території України.

Важливе значення у весільній обрядовості бойків Воловеччини надавали весільному одягу та обряду одягання молодої. Традиційно жіночі елементи одягу – сорочка, пояс, фартух – використовуються в календарній і родинній обрядовості як охоронні і продукуючі засоби⁸⁴. Одягання молодої відбувалося таким чином: вона ставала на *гуню* (символ багатства, великої кількості, щастя⁸⁵), "*вбы боса не была, бо не бде ся ґаздівство вести*"⁸⁶. Дружки допомагали їй одягнутись у обов'язково новий одяг: "*Раз рубатя спінное, сорочку вышивану у кого як, хрестиком май більш, пілку*"⁸⁷. У с. Гуклиний молоду одягали так: "біла сукня, прошита такими нитками красивими (у сукни было 3 метри матерії), а з переду – *червена пілка* з красивими прошитими лентами. І так ходили просити на *свальбу*, і то далеко було видно, шо йде молода. Зверху – сорочка вышивана, зверху – *беспа* і носки білі *курті*, та й на ноги вбував ко шо мав. Таку м красіву (та й пропала) мала м *беспу*, то всьо – *гарілі* вышіті, всьо довокола вышіто, кишеньки вышіті. А узор такый красивый. Зернятами такими было вышіто, один на один, то хрестиком, разні квіти, як вінок на голові – так і тото было вышіто – листкы, квітка, листкы, квітка. Верх і низ довокола был вышітый. Мама, небіжка, вышила"⁸⁸. Щодо традиційної зачіски дівчини на Воловеччині респонденти повідомляють таке: "Коли була дівка, то плела дві косы, а коли ся *віддавала* – то дві косы знизу до купы зв'язувала – то мала бути єнна коса"⁸⁹.

Перед тим, як покласти молодій на голову її останній дівочий вінок, проводили обряд його благословення. У зв'язку з цим М.Сумцов виводить його "божественні" якості⁹⁰. Староста від імені молодої проголошував "прощі", звертаючись до батька: "Дорогий мій рідний татку. Я дуже рада і дуже Вам дякую за то, що Вы мене годували, обували, а *нись* справляєте мені *свальбу*. Попрошу перебачити мені *кіть* колись я Вас не послухала. Може колись я *кратці* утікла на *фашанкы*, всьо ми *нись* простіт, а доброє пожилайте і поблагословіт мою дівочу *коруну*. Першый раз, другый раз, третей раз"⁹¹.

"Мама іде з *кошульов* і виносит *вінці, боґрийды* (тоже з барвінку робили, *машлик* в'язали, шпильков *прикапчували* до жакета):

Ой, най Бог благословит, / 2 р. коли татко мовит.

Ой, так татко мовит: / 2 р. "Най тя Бог благословит".

Благослови, Богойку, / 2 р. під вінок головоюку.

Тоді татко йде, цілує вінок сплетений, прикладений'д фаті. Фату з трьох боків цілуют"⁹².

Далі староста звертався до матері: "Дорога моя мамко! Я Вам дуже *файно* дякую за то, що

Вы мене привели на *сись* світ, выгодовали, выпестили, не єдну нічку не доспали, привчили до всякої роботи. Не раз *кратці* від тата, *обы* він не знав, пуццалисьте ня на *фашанкы*. Може колись я Вас не послухала, правду не повіла'м Вам – всьо ми *нись* простіт, добре погадайте і мою дівочу *коруну* поблагословіть. Першый раз, другый раз, третый раз!" Мати тричі цілувала *коруну* і говорила: "Най Бог благословит!"⁹³. А *свашки латкають*:

"Ой, так мамка мовит: / 2 р. "Най тя Бог благословит".

Мати виходит з *кошаром* на голові, з *богрийдами*, танцює, по три раз вклонялася коло *гудаків* і старости, а всі кажут: "Вбы Бог благословив! Вбы Бог благословив! Вбы Бог благословив!" Все обертається в одну сторону, за сонцьом, цілються мама з молодым (молодов). Дальше йдут вже брат, сестра, родичі. *Кідь* їх доста, та каждое підходить. Із вінками мама танцює і сусіды, і родичі – стают у *Шоровый* танець:

Ой, лежит бервін, бервінковый він...

Ой, так сусіда мовит: / 2 р. "Най тя Бог благословит".

Благослови, Богойку, / 2 р. під вінок головою"⁹⁴.

Зазвичай, обрядові танці (хоровод, хоро, коло), виконуються по колу, при цьому значимим є напрям кругових рухів (справа наліво – "за сонцем" і зліва направо – "проти сонця"⁹⁵. Характерним для бойківсько-закарпатських весільних танців є рух "за сонцем". Якщо барвінковий обряд відбувався не в день власне весілля, то після благословення дівочого вінка мати клала собі на голову миску з барвінковими вінками та супутніми атрибутами, обертаючись "за сонцем" виносила їх до комори. У день власне весілля вона занесе *вінці* до хати, присутні знов благословлять дівочий вінок та "*затанцюють свальбу*".

А в смт. Воловець, стверджує респондентка С. Губаш, у день власне весілля лише тоді, як сплетені вінки, староста відкривав вікно і кликав до себе усіх родичів, а під вікном чекали *гудакы*:

Скрипаль: Слава Ісусу Христу.

Староста: Слава навікы Богу Святому.

Скрипаль: В першу чергу попросиме Господа Бога, *вітця*, матір, старосту та усіх родичів з Божов помочов, з Божов благодаттю розпочати сесе весілля. Першый раз!

Староста та всі присутні: Най Бог благословит! (*гудакы* грают).

Скрипаль: Другый раз!

Староста та всі присутні: Най Бог благословит! (*гудакы* грают).

Скрипаль: Третый раз!

Староста та всі присутні: Най Бог благословит! (*гудакы* грают).

Дальше староста бере молоду і разом з нею виходит на вулицю, звідки молода за хлібом і рушником заводит *гудаків* до хати. Рушник скрипаль забирає собі"⁹⁶. Молода заводила *гудаків* до хати, тримаючись за хліб та рушник, оскільки перебувала у лімінальному стані і щоб не впустити "чужі" потойбічні сили до хати. Рушник та хліб у руках молодої, як і в інших ритуальних випадках, виконували очисну й оберегову функції.

У хаті традиційно "*затанцьовувалась свальба*". *Гудакы* грали коломийку, двоє маленьких дітей танцювали і в кінці цілувалися, щоб весілля пройшло добре, без сварок і бійок та щоб молоді любили одне одного, як двоє маленьких діток. Тимчасом мати клала собі миску з вінками і *білилом* на голову і разом з *нанашкою* та одною з кухарок танцювали, тобто "*затанцьовували свальбу*", тричі кланяючися та кажучи: "Слава Ісусу Христу!" Якщо мати була вдовою, то не мала права доторкатися до барвінку. Тоді її функцію виконувала хресна мати чи найближча родичка"⁹⁷.

У смт. Верхні Ворота в день власне весілля староста також запрошував усіх присутніх родичів та гостей по черзі благословити молоду (молодого) і для всіх *свашки латкали*. Молодому давали цілувати *богрийду*, а молодій – *білило* (фату). Далі всі присутні танцювали коломийку, а під ноги кидали чоловічі штани, "щоб першый ся хлопиць родив". Починав "*затанцьовувати свальбу*" староста перший з молодую, з дружками. Далі з кухарками окремо танцювала молода:

Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Миколаю,
 Благослови отой танець, що го починаю⁹⁸.
 Благослови перший танець і *сисе* весілля,
 Молоді бы ся так мали, як Свята Неділя⁹⁹.

То ж ці чотири рядки співали декілька разів, поки всі присутні не перетанцюють з молодою (молодим). Благословення дівочого вінка (*богрийди*), який молода (молодий) в "чесності" доносила, і "*затанцювання свальби*" – є закінченням початкових підготовчих обрядів і початком власне весілля. Далі проходить частування за весільним столом і всі присутні чекають гінця від молодого, який принесе вінок з *клебанью* для молодої та попросить дозволу прийти молодому за молодою.

Отже, барвінковий обряд на воловецькій Бойківщині представлено у більш яскравій формі, забарвленій у мінорний тон. Про це свідчать: загальна атмосфера дійства, повільний темп та сумний характер виконання традиційного ладкання. Обряд благословення дівочого вінка та традиційні "*проці*" зближаються за своєю тематикою з поховальною обрядовістю.

"*Затанцювання свальби*" – є зв'язуючою перехідною ланкою низки весільних обрядодій, оскільки, за народними уявленнями, довершеність дії характеризується спільною трапезою та спільним танцем. І, як вже говорилося, весілля є обрядом переходу, а, за народними уявленнями, це процес доволі довготривалий, одне переростає в інше не миттєво, а поступово. Доречі, І.І.Несен, аналізуючи передшлюбні зібрання, зафіксувала невідомий термін "*заігрини*", що "*означає початок шлюбного дійства*", хоча вони відбуваються напередодні шлюбу¹⁰⁰

Наше дослідження показало, що на середину ХХ ст. бойківсько-закарпатська весільна обрядовість зберегла традиційний ритуал, а також в основному зберегла традиційну структуру. Початкові дійства весільної обрядовості бойків Воловеччини насичені самобутньою обрядовою атрибутикою з багатозначною ритуальною символікою, демонструють багатогранність весільної обрядовості України в цілому.

Діалектний словник

Авать – або

Барашівник – людина, що торгувалась за придане

Беспа – лайбик

Білило – фата, домоткане полотно довжиною два метри

Богрийда – прикраси із штучних квітів, барвінку та стрічок

Божий Криж – Божий Хрест

Бровза – сода

Букса – церковна скриня

Вбы – щоб

Вбы было – щоб було

Веречи – кинути

Верховинці – мешканці гірських Карпат

Вили – в'язали

Відданиця – дівчини, що готова до шлюбу

Відданя – весілля

Віддатися – виходити заміж

Відів – бачив

Вінці – вінки

Вітця, вітцьови, отиць – батька, батькові, батько

Гарілі – коміри

Гудақы – троїсті музики

Гуня – домотканих овечий кожух

Даколи – інколи

Заверже – закине

Заголовкы – подушки
Закы – поки
Заріночок– острівець між двома струмками
Затанцьовування свальби – перший весільний обрядовий танець
Інны – одні
Керечун – хліб
Кідь, кіть – якщо
Клебаня – фетровий капелюх
Кликався – називався
Ко – хто
Коруна – весільний вінок
Косиця – квітка
Кошар – кошик, плетений з лози
Кошуля – те ж саме, що і *кошар*
Красно – гарно
Кратці – крадькома
Курагов – весільний прапор
Курті – короткі
Латканка, ладканка – весільна ритуальна пісня-формула
Латкання, латканки – весільні ритуальні пісні-формули
Латкают – виконують весільні ритуальні пісні-формули
Лашка – різанка
Легінь – парубок
Лем, лиш – тільки
Машлик – бантик
Метали – кидали
Миса – миска
Можар – млин
Му – йому
Мучанка – підлива з мукою і молоком
Нанашка – хрещена мати
Нанашко – хрещений батько
Не слобінно – не можна
Нигда – ніколи
Нись – сьогодні
Ня – мене
Обзори – оглядини, заручини
Обы – щоб
Обы сьте – щоб Ви
Оголоскы, голоскы – триразова об'ява про майбутній шлюб у церкві
Ож – що
Осись – цей
Пак – потім
Паленка – горілка
Пандлики – стрічки
Передлатканка – зачин до *латкання*
Пирогы – запечені в печі вареники
Пілка – фартух
Позерати – дивитись
Порося – свиня
Прикапчувати – пристібати
Проці – прощання
Рубатя – одяг
Ружечкы – квіточки

Свальба, свальбина – весілля
Свальбовати – справляти весілля
Свашки – заміжні жінки дітородного віку, які мають дітей та щасливі в шлюбі
Сесе, сисе – це
Сись – цей
Сірок – бідний
Сіряк – коротке домоткане вовняне пальто
Спінное – нижнє
Сукня – юбка
Такой – відразу
Теліпало – колихало
Уйко – вуйко
Уйна – вуйна
Усягды – всюди
Фашанкы – вечорниці
Хижа – хата
Ци – чи
Часть – придане
Червена – червона
Чічкы – квітки
Шлаєр – фата
Шоровый танець – танець по черзі
Яриць – ячмінь

¹ Панасович Василь Васильович, 1929 р.н., смт Жденієво Воловецького р-ну Закарпатської обл.

² Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, 1931 р.н., Попелич Людмила Василівна, 1964 р.н., смт Верхні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл.

³ Малинич Калина Павлівна, 1938 р.н., Повханіч Калина Василівна, 1955 р.н., с. Завадка Воловецького р-ну Закарпатської обл.

⁴ Губаш Софія, 1951 р.н., смт. Воловець.

⁵ Галедза Анна Іванівна, 1938 р.н., с. Гукливій Воловецького р-ну Закарпатської обл.

⁶ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.

⁷ Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Ред.: С.М.Толстая, Т.А.Агапкина, О.В.Белова. – М., 2002. – С. 487.

⁸ Славянская мифология. – С. 96.

⁹ Славянская мифология. – С. 456.

¹⁰ Галедза Анна Іванівна.

¹¹ Малинич Калина Павлівна, Повханіч Калина Василівна.

¹² Галедза Анна Іванівна.

¹³ Балушок В. Кінь в обрядах ініціацій українців і давніх слов'ян // Етнокультурна спадщина Полісся. – Рівне, 2005. – Вип. 5. – С. 44 – 46; Поріцька О. Образ коня в традиційних уявленнях українців. Загальнослов'янський контекст // Етнокультурна спадщина Полісся. – Рівне, 2005. – Вип. 5. – С. 50.

¹⁴ Славянская мифология. – С. 145 – 146.

¹⁵ Там само. – С. 115

¹⁶ Там само. – С. 160.

¹⁷ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.

¹⁸ Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ – ХХ ст.), – К., 2005. – С. 33.

¹⁹ Славянская мифология. – С. 152.

²⁰ Шкирта Калина Василівна, 1937 р.н., с. Гукливій Воловецького р-ну Закарпатської обл.

²¹ Славянская мифология. – С. 476.

- ²² Малинич Калина Павлівна, Повханич Калина Василівна.
- ²³ Славянская мифология. – С. 498.
- ²⁴ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ²⁵ Копча-Бабінець Калина Василівна, 1938 р.н., Бабінець Марія Василівна, 1942 р. н., с. Скотарське Воловецького р-ну Закарпатської обл.
- ²⁶ Шкирта Калина Василівна.
- ²⁷ Славянская мифология. – С. 317.
- ²⁸ Там само. – С. 318.
- ²⁹ Байбурин А.К., Левинтон Г.А. Похорони и свадьба // Исследования в области балто-славянской культуры (Погребальный обряд). – М., 1990. – С. 79 – 89.
- ³⁰ Малинич Калина Павлівна, Повханич Калина Василівна.
- ³¹ Шкирта Калина Василівна.
- ³² Панасович Василь Васильович.
- ³³ Галедза Анна Іванівна.
- ³⁴ Танасійчук Анастасія Іллічна, 1929 р.н., смт Жденієво Воловецького р-ну Закарпатської обл.
- ³⁵ Зборовський П. Бойківські весільні латканки. – Львів, 2002. – С. 17.
- ³⁶ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С. 120.
- ³⁷ Губаш Софія.
- ³⁸ Славянская мифология. – С. 306.
- ³⁹ Там само. – С. 405.
- ⁴⁰ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1988. – С. 131.
- ⁴¹ Славянская мифология. – С. 430.
- ⁴² Там само. – С. 303.
- ⁴³ Там само. – С. 326.
- ⁴⁴ Там само. – С. 327.
- ⁴⁵ Гошовский В. У истоков народной музыки славян. – М., 1971. – С. 50.
- ⁴⁶ Іваницький А. Основи логіки музичної форми (проблеми походження музики). – К., 2003. – С. 146, 179.
- ⁴⁷ Цит. за Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1992. – С. 64.
- ⁴⁸ Зборовський П. Бойківські весільні латканки. – С. 7.
- ⁴⁹ Цит. за Волицька І.В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – С. 65.
- ⁵⁰ Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. 20.
- ⁵¹ Панасович Василь Васильович.
- ⁵² Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁵³ Ті ж самі.
- ⁵⁴ Губаш Софія.
- ⁵⁵ Малинич Калина Павлівна, Повханич Калина Василівна.
- ⁵⁶ Собран Олена Василівна, 1941 р.н., смт Жденієво Воловецького р-ну Закарпатської обл.
- ⁵⁷ Славянская мифология. – С. 239.
- ⁵⁸ Яковлева О. Рушник як символ у когнітивній моделі світу праукраїнців // Народна творчість та етнографія. – К., 2006. – № 3. – С. 30 – 35.
- ⁵⁹ Губаш Софія.
- ⁶⁰ Та ж сама.
- ⁶¹ Славянская мифология. – С. 217.
- ⁶² Губаш Софія.
- ⁶³ Славянская мифология. – С. 315 – 516.

- ⁶⁴ Собран Олена Василівна.
- ⁶⁵ Славянская мифология. – С. 451.
- ⁶⁶ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁶⁷ Славянская мифология. – С. 65 – 66.
- ⁶⁸ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁶⁹ Малинич Калина Павлівна, Повханич Калина Василівна.
- ⁷⁰ Шкирта Калина Василівна.
- ⁷¹ Та ж сама.
- ⁷² Славянская мифология. – С. 80.
- ⁷³ Копча-Бабінець Калина Василівна, Бабінець Марія Василівна.
- ⁷⁴ Малинич Калина Павлівна, Калина Василівна.
- ⁷⁵ Шкирта Калина Василівна.
- ⁷⁶ Фулитка Калина, 1934 р.н., с. Присліп Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
- ⁷⁷ Танасійчук Анастасія Іллічна.
- ⁷⁸ Губаш Софія.
- ⁷⁹ Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов. Избранные труды. – М., 1996. – С. 14.
- ⁸⁰ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження). – С. 128.
- ⁸¹ Галедза Анна Іванівна.
- ⁸² Губаш Софія.
- ⁸³ Шкирта Калина Василівна.
- ⁸⁴ Славянская мифология. – С. 337.
- ⁸⁵ Там само. – С. 492.
- ⁸⁶ Панасович Василь Васильович.
- ⁸⁷ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁸⁸ Шкирта Калина Василівна.
- ⁸⁹ Малинич Калина Павлівна, Повханич Калина Василівна.
- ⁹⁰ Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов. – С. 75.
- ⁹¹ Губаш Софія.
- ⁹² Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁹³ Губаш Софія.
- ⁹⁴ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁹⁵ Славянская мифология. – С. 266.
- ⁹⁶ Губаш Софія.
- ⁹⁷ Та ж сама.
- ⁹⁸ Дем'ян-Калитич Віра Іванівна, Попелич Людмила Василівна.
- ⁹⁹ Губаш Софія.
- ¹⁰⁰ Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ – ХХ ст.). – С. 67.

В статье рассматриваются свадебные обычаи бойков Закарпатья. Несмотря на изменения, вызванные новыми условиями существования в современном индустриально-информационном обществе, на середину ХХ в. в бойковско-закарпатской свадьбе еще осталась самобытная традиционная структура, а также основные ее обрядовые элементы. Предсвадебные обрядовые действия бойков Воловеччины насыщенные самобытной обрядовой атрибутикой с многозначительной ритуальной символикой, демонстрируют многогранность свадебной обрядности Украины.

Ключевые слова: бойки Закарпатья, верховинцы, свадебная обрядность, начальный этап, респонденты, латканье, "срезание барвинка".

The article deals with the wedding customs of Transcarpathian boiky. Despite the changes caused by new living conditions in the modern industrial and information society to the middle of the 20th century Boiko-Transcarpathian wedding still had an original traditional structure, as well as the main ceremonial elements. The pre-wedding ceremonial actions of Volovets Region's boiky filled with original ceremonial attributes with expressive ritual symbols show the many-sidedness of wedding ceremony of Ukraine.

Keywords: Transcarpathian boiky, verkhovyntsi, wedding customs, initial period, respondents, latkannya, "periwinkle shrinking".

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається процес формування соціально-правового становища бессарабських євреїв, динаміка чисельності, а також визначено ареал їхнього компактного проживання та місце в соціальній та етнічній культурі населення Бессарабії в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: єврейське населення, межа постійної єврейської осілості, купецтво, євреї-землероби, Бессарабія.

В сучасній історичній науці все більшої актуальності набувають дослідження історичного минулого різних регіонів нашої держави, а також тих етносів, які здавна населяли ці землі та впливали на їх подальший економічний та культурний розвиток. Досить актуальним у наш час є вивчення історії бессарабських євреїв першої половини ХІХ ст., адже на сьогоднішній день ця проблема не знайшла достатнього відображення на сторінках як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Фактичний матеріал з означеного питання мітиться в працях дореволюційних учених: П.Свіньїна¹, О.І.Защука². В подальшому ці роботи стали основою для наступних поколінь дослідників. Серед сучасних науковців, які займаються вивченням історії євреїв Бессарабії можна виділити членів "Інституту юдаїки Молдови": В.Анікіна³, Є.Бріка⁴, А.Борщевського⁵ та ін.

Мета даної статті – проаналізувати особливості соціально-правового положення бессарабських євреїв, визначити їх чисельність, райони компактного проживання, а також місце в етнічній та соціальній структурі населення Бессарабії в першій половині ХІХ ст.

У 1791 р. після Другого поділу Польщі до Росії відійшла значна її частина, яка переважно була заселена німецьким, польським і єврейським населенням. В цьому ж році імператорський наказ Катерини ІІ, який визначив т. з. "межу постійної єврейської осілості" – територію держави в межах якої мали право селитися євреї. Однак юридично ці кордони були закріплені в "Положенні про устрій євреїв" 1804 р. Відтепер російські євреї повинні були проживати лише в литовських, білоруських, українських і новоросійських губерніях. У подальшому Бессарабська область також увійшла до їх числа⁶.

Єврейське населення проживало в Бессарабії ще на початку ХІХ ст. В основному це були вихідці з Царства Польського та Молдавії. За підрахунками російського дослідника П.Свіньїна у 1816 р. тут проживало вже до 5 тис. єврейських родин. У подальшому їх чисельність у краї постійно зростає, що було характерно для всього досліджуваного періоду⁷.

Згідно з "Уставом утворення Бессарабської області" 1818 р. бессарабське населення поділялося на одинадцять станових категорій: дворян, духівництво, боярних, мазилів, рупташів, купців, міщан, царан, державних і кріпосних циган, а також євреїв. У свою чергу, останні поділялися на три окремі групи: купців, міщан і землеробів. Вид діяльності та податків єврейського населення визначався у відповідності з їх становою приналежністю. Цей документ також забороняв євреям і циганам вступати на громадянську службу. В подальшому виняток складатимуть лише єврейські лікарі.

На відмінну від інших жителів краю євреї не мали право купувати заселенні ділянки землі. Приймаючи таке рішення царський уряд, на нашу думку, переслідував певні цілі. По-перше, відокремити єврейську общину від християнської й тим самим запобігти розповсюдженню їх віровчення серед інших мешканців регіону. По-друге, царизм не міг не враховувати інтереси

молдавських бояр, які в євреях бачили свого основного економічного конкурента та відкрито виступали проти покупки бессарабської землі цією групою населення⁸.

Царський уряд неодноразово намагався залучити євреїв до переходу в християнство, надаючи їм при цьому ряд пільг. Згідно з урядовим наказом 1811 р. охрещені євреї звільнялися від рекрутського постою. Однак, слід зазначити, що дана пільга розповсюджувалася лише на одне покоління. В подальшому їх нащадки повинні були на рівні з іншими жителями імперії вступати в рекрути. В березні 1817 р. було створено Громаду ізраїльських християн, яка проіснувала до 1832 р. Головним завданням цього органу було надання матеріальної допомоги євреям-християнам, які звільнялися від більшої частини податків, військової та громадянської служби. Їм дозволялося займатися торгівлею та ремеслом без спеціального запису в цехи. 28 жовтня 1830 р. набув чинності новий урядовий наказ, який назавжди звільняв від сплати державних податків і виконання повинностей всіх тих євреїв, які до його проголошення прийняли християнську віру. Ця категорія населення повинна була записатися до певної міської громади або до казенного селища, а також обов'язково увійти до певного соціального стану. Для всіх інших, хто вирішив стати християнином вже після підписання цього документу пільгу було скорочено до трьох років⁹.

Починаючи з 20-х рр. царський уряд офіційно забороняє селитися в Росії євреям-іноземцям. Таке своє рішення царизм пояснює швидким зростанням кількості єврейського елементу в країні. Так, за урядовими даними з 1804 р. до 1824 р. чисельність єврейського населення зростає більше, ніж у 2 рази (з 175 тис. до 400 тис. осіб). Також заборонялося приймати назад всіх тих, хто самовільно покинув межі імперії не маючи на це спеціального дозволу. Євреї, які до цього часу перейшли в Росію, однак ні до якого стану так і не приписалися повинні були поповнити число міських робітників¹⁰.

Однак, як показує історичний досвід, у кожному правилі є свої винятки. В цей період офіційне право на переселення в Бессарабію отримують єврейські купці з Севастополя та Миколаєва. Так, в 1830 р. миколаївський купець третьої гільдії Айзин Ривкін разом зі своєю родиною виявив бажання оселитися в Ізмаїлі з отриманням пільг, що були даровані місту імператорським наказом 6 жовтня 1828 р., на що отримав від уряду позитивну відповідь. З 1835 р. на севастопольських і миколаївських євреїв, які обрали місцем свого проживання Ізмаїл, розповсюджувалася надана його місцевим жителям двадцятип'ятилітня пільга. В цьому ж році були зменшені на 400 руб. виплати за торговельні свідоцтва бессарабським купцям-євреям першої гільдії. Тим самим царизм намагався збільшити в краї чисельність купецького населення, яке могло б позитивно вплинути на подальший розвиток регіональної економіки¹¹.

З 1827 р. на євреїв розповсюджується загальна рекрутська повинність. Відтепер вони мали права, як раніше, відкупитися від проходження військової служби. Однак були й поодинокі винятки, наприклад, коли певна єврейська громада не могла надати державі рекрутів, до числа яких повинні були входити хлопці віком від 12 до 25 років без будь-яких фізичних вад. Такі заходи було скасовано лише в середині XIX ст. Від рекрутчини назавжди звільнялися тільки купці, рабини, євреї-майстри, а також всі ті, хто закінчив виші навчальні заклади й мав знання в певній галузі науки¹².

З 30-х рр. царський уряд все більше залучає до оселення в імперії, а тим паче в її прикордонних регіонах, людей, які мають певні вміння та досвід у торговельній справі, ремеслі та промислах. Тим самим намагаючись підняти рівень державної економіки на новий, вищий рівень розвитку. В 1830 р. у Бессарабії було розповсюджено загальноросійський гільдійський устрій, а з 1 січня 1831 р. ця область була зарахована до числа пільгових губерній Росії. В цьому ж році бессарабські купці, в тому числі євреї, отримали десятилітню пільгу на сплату за гільдійські свідоцтва. Передбачалося в перші п'ять років зовсім звільнити їх від гільдійського податку, в наступні три роки вони повинні були вносити до державної казни лише четверту його частину, а в останні два роки – половину. Ці ж пільги надавалися російським купцям, які мешкали в Бессарабській області та були зараховані до купецького стану, іноземним купцям, які протягом десяти років виявили бажання оселитися в регіоні та прийняти російське підданство, а також селянам, що мали торговельні свідоцтва. З усіх інших "...пільгових іноземних Російських купців, які бажають займатися торгівлею в Бессарабії" необхідно було "стягувати оклад податей, призначених для кожної гільдії в гільдійських постановках і в найвищих

указах 11 липня 1826 р., 21 грудня 1827 р. і 12 липня 1835 р.". Однак дане положення не розповсюджувалося на євреїв-іноземців, яким селитися тут, як відомо, взагалі заборонялося¹³.

В кінці 30-х рр. додаткові пільги отримало купецьке населення Кишинева, що зумовило притік сюди значної кількості євреїв. Усіх записаних і охочих записатися в гільдії, а також тих, хто придбав тут фабрики, торговельні лавки та інші подібні заклади було звільнено на 10 років від сплати за гільдійські свідоцтва. Купці першої та другої гільдії отримали право вільно займатися торгівлею не лише в Бессарабії, а й у всіх новоросійських губерніях. Купцям третьої гільдії дозволялося вести свої комерційні справи як у самому місті, так і в межах всього повіту¹⁴.

В 1835 р. згідно з "Положенням про євреїв" Бессарабська область ввійшла в межу єврейської осілости. Це положення закріпило основні права та обов'язки єврейського населення, яке отримало право вільно займатися торгівлею, промисловістю, ремеслом, купувати нерухоме майно, крім, як і раніше, населених місць. Заохочувалося з боку царизму відкриття євреями різнопрофільних фабрик¹⁵.

Досить розповсюдженим явищем у досліджуваній період було виселення єврейського населення за 50 верств від кордону. Такий досвід не оминув і Бессарабію, яка також мала статус прикордонної області. На місцях дозволялося залишатися лише тим з євреїв, які мали тут постійну осілість та встигли до проголошення "Височайшого положення Комітету Міністрів" від 4 квітня 1839 р. обзавестися нерухомим майном. Всі інші, хто проживав у регіоні за тимчасовими паспортами і не мали тут власної домівки, млинів й інших закладів – виселялися. Крім того євреї не мали права селитися в округах іноземних колоністів. Перебувати там вони могли лише під час функціонування в них базарів і ярмарків¹⁶. Крім того в цей період їм заборонялося селитися в новоутворених містах і містечках імперії, які знаходилися від кордону ближче, ніж за 100 верств. До числа таких міст увійшов і Кагул¹⁷.

Відмінною рисою участі єврейського населення в процесі заселення краю в порівнянні з представниками інших народів було їх переважне розселення в міській місцевості. Царизм неодноразово приймав ряд заходів, спрямованих на переселення цього народу з селищ у міста. Бессарабським євреям було дозволено проживати в своїх селищах, однак, лише в тому випадку, коли їм там знаходитися було не заборонено¹⁸.

Намагаючись долучити євреїв до сільського господарства, царський уряд створив на території держави єврейські сільськогосподарські колонії. Бессарабія також не стала винятком. Соціально-правове положення цієї категорії населення було визначено в урядових положеннях 1835 р. і 1844 р. Згідно з цими постановами кожен єврей мав право вільного переходу в землеробський стан. Передбачалося звільнити євреїв-землеробів від сплати податків на 25 років і від рекрутського постою строком від 25 до 50 років, у залежності від чисельності поселеної громади. Євреї, що осіли на орендованих землях отримували такі ж пільги, однак на значно коротший термін (усього 5 років). Після закінчення пільгових років ця група бессарабського населення зрівнювалася в правах з державними селянами. В своїх колоніях їм дозволялося займатися ремеслом і промисловістю, однак заборонялося тримати винокурні, шинки, бо це, на думку уряду, відволікало би їх від головного заняття – землеробства¹⁹.

Намагаючись прилучити євреїв до землеробської справи, царизм здійснює ряд заохочувальних заходів. Так, наприклад, євреї, які на куплених землях селили не менше 50 осіб чоловічої статті своїх одновірців, через три роки після цього отримували право особистого "почесного громадянства". Ті люди, з єврейського населення, які на своїх володіннях оселяли вже 100 осіб чоловічої статті через такий же термін могли претендувати вже на отримання спадкового "почесного громадянства". Крім того за успіхи у веденні господарства передбачалися нагородження у вигляді похвальних листів, грамот, премій, срібних і золотих медалей та ін.

Євреї-землероби, становили окрему групу бессарабського селянського населення, отримували від уряду земельні ділянки від 5 до 8 дес. на чоловіка. При оселенні кожній родині передбачалося надання грошової допомоги в 175 руб. на будівництво домівок, покупку худоби, сільськогосподарських знарядь праці та насіння. Вони вільно могли займатися промисловістю, торгівлею та ремеслом. Спочатку, протягом перших трьох років після оселення, дозволялося продавати свої вироби лише в містах свого повіту, а також на ярмарках, що проходили в містечках, розташованих ближче, ніж за 30 верст від місця осілости. В подальшому єврейське населення могло вже вільно закупляти та продавати в районах свого проживання як сільськогосподарські, так і промислові вироби²⁰.

Протягом 1836 – 1853 рр. у Бессарабії було засновано 17 єврейських сільськогосподарських колоній, переважна більшість із яких знаходилася в північних повітах краю. За даними дореволюційного вченого О.І.Защук в кінці досліджуваного періоду землеробство в єврейських колоніях було на низькому рівні розвитку. Основною причиною такої ситуації автор вважає те, що євреї не мали потрібних навичок ведення господарства, т. я. в основному більшість із них раніше займалася комерційною діяльністю²¹.

Іншу думку має сучасний молдавський дослідник Є.Брік. Вчений вказує на те, що в деяких єврейських сільськогосподарських колоніях досить добре розвивалося тютюнництво (Думбравени, Згуріца), виноградарство та виноробство (Вертюжани та Романівка). Крім того сільське єврейське населення займалося вирощуванням пшениці, соняшника, сої та ін.²².

Такі протилежні дані, на нашу думку, можна пояснити в першу чергу тим, що в поганому стані в основному були ті колонії в яких проживало незаможне єврейське населення, що не мало хорошого матеріального підґрунтя для ведення свого господарства. Інша справа, коли заможний єврей, який селив на куплених землях своїх одновірців, оснащував їх необхідним сільськогосподарським матеріалом.

Протягом всього досліджуваного періоду чисельність єврейського населення Бессарабії зросла майже в 4 рази (з 20 тис. у 1818 р. до 78,7 тис. осіб у 1858 р.) Серед них купцями були 6581 особа, землеробами – 9 480 осіб, зайнятих торгівлею та ремеслом – 46 993 особи. Питома вага євреїв в загальній кількості населення регіону становила, за різними даними, від 7 до 7,8%. Чисельно вони поступалися лише молдаванам, українцям і разом взятим болгарам і гагаузам. Ареалом їх розселення були Хотинський, Кишинівський, Сорокський та Оргіївський повіти, т. т. переважно північні райони Бессарабії. Чисельна єврейська громада також проживала в Кишиневі – 30,1%, Сороках – 27,8%, Оргіїві – 21,3% та Бендерах – 9,5% від загальної кількості жителів. На півдні краю їх чисельність була незначною²³.

Отже, соціально-правове становище єврейського населення Бессарабії формувалося протягом всього досліджуваного періоду. Політика царського уряду щодо представників цього народу була доволі суперечливою та змінювалася в залежності від поставлених царизмом цілей. У соціальній структурі населення регіону євреї виділялися в окрему стану категорію, мали право входити до числа купців, міщан і землеробів. Єврейське населення було однією з найчисельніших етнічних груп Бессарабії та проживало в основному в північних районах краю та Кишинівському повіті.

¹ Свиньин П. Статистика. Описание Бессарабской области. – СПб., 1816. – 320 с.

² Защук А. Этнография и статистика Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491 – 594.

³ Аникин В. Евреи в Молдавском княжестве и Бессарабской губернии // Еврейское местечко. – 2009. – № 40. – С. 12 – 16.

⁴ Брик Е. Еврейские сельскохозяйственные колонии в Бессарабии // Проблемы истории и права евреев Молдовы. – 2011. – С. 102 – 108.

⁵ Борщевский А. Характеристика правового положения еврейского населения Бессарабии в первой половине XIX ст. // Сборник научных статей Института иудаики. – 2011. – Вып. II. – С. 110 – 126.

⁶ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев с 1649 – 1873 гг. (далі – ПХСЗ) / упоряд. В.О.Леванда. – СПб., 1874. – 59. – Декабря 9. – Высочайше утвержденное положение о евреях. – С. 55.

⁷ Свиньин П. Вказ. праця. – С. 206.

⁸ ПХСЗ. – Апреля 29. – Устав образования Бессарабской области. – С. 96 – 97.

⁹ Борщевский А. Вказ. праця. – С. 111.

¹⁰ ПХСЗ. – 118. – Июля 29. – Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета Министров. – С. 127 – 129.

¹¹ Там само. – 229. – Декабря 20. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. – С. 292.

¹² Там само. – 153. – Августа 26. – Именной указ, данный Сенату. – С. 193.

¹³ Комунальна установа "Ізмаїльський архів" (далі – КУІА). – Ф. 56. Канцелярия Измайльского градо-

начальника. – Оп. 1. – Спр. 189. Предписание Бессарабского областного правления, Измаильского градоначальника об уплате гильдейской подати и приобретении свидетельств на право торговли. – Арк. 25.

¹⁴ Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии (1820 – 1846 гг.). – Одесса, 1846. – С. 11.

¹⁵ ПХСЗ. – 304. – Апреля 13. – Высочайше утвержденное положение о Евреях. – С. 367.

¹⁶ КУИА. – Ф. 537. Канцелярия Измаильского таможенного контроля. – Оп. 1. – Спр. 40. Переписка с Бессарабским военным губернатором о запрещении поселения евреями на расстоянии в 50 верстах от границы. – Арк. 19.

¹⁷ ПХСЗ. – 411. – Декабря 26. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. – С. 488.

¹⁸ Там само. – 300. – Февраля 26. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. – С. 355.

¹⁹ Там само. – 304. – Апреля 13. – Высочайше утвержденное положение о Евреях. – С. 363 – 365.

²⁰ Там само. – 512. – Декабря 12. – Высочайше утвержденное положение о Евреях. – С. 597 – 603.

²¹ Защук А. Вказ. праця. – С. 527.

²² Брик Е. Вказ. праця. – С. 105.

²³ Аникин В. Вказ. праця. – С. 13.

В статье рассматривается процесс формирования социально-правового положения бессарабских евреев, динамика численности, а также обозначено ареал их компактного проживания и место в социальной и этнической структуре населения Бессарабии в первой половине XIX ст.

Ключевые слова: еврейское население, черта еврейской оседлости, купечество, евреи-земледельцы, Бессарабия.

The article deals with the formation of social and legal status of Bessarabian Jews, population dynamics, area of their compact residence and place in the social and ethnic structure of the population of Bessarabia in the first half of the nineteenth century.

Keywords: Jewish population, the Jewish Pale, merchant class, Jews-farmers, Bessarabia.

МОВНЕ ПИТАННЯ У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ СЕРГІЯ ШЕЛУХІНА

У статті проаналізовано погляди громадсько-політичного діяча, правознавця, письменника Сергія Шелухіна на мовне питання в Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: Сергій Шелухін, українська мова, мови національних меншин, мовна асиміляція.

На початку ХХІ ст. в Україні все ще тривають гострі дискусії стосовно шляхів розвитку української мови та мов національних меншин. Ця ситуація підштовхує до поглибленого вивчення мовного питання в історичній ретроспективі. Важливим є, зокрема, дослідження мовної дискусії, яка відбувалася в Україні на початку ХХ ст. та поглядів основних її учасників. Одним із них був Сергій Шелухін – український політик, громадський діяч, науковець і публіцист. Постаті С.Шелухіна присвячені наукові праці М.П.Гетьманчука¹, Я.Б.Турчин², О.В. Токарчук³, О.Я.Яцишиної⁴, однак його погляди на мовне питання знайшли лише часткове висвітлення у наукових дослідженнях.

Сергій Павлович Шелухін народився 7 жовтня 1864 року у селі Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії у поміщицькій родині. Закінчивши Лубенську класичну гімназію вступив до університету Св. Володимира на математичний факультет, згодом навчався на юридичному факультеті. Громадську діяльність розпочав у студентські роки у Києві, проживаючи в Одесі входив до Одеської громади, після розколу останньої на стару й молоду за спогадами Євгена Чикаленка Шелухін очолив молоду громаду⁵. Упродовж 1890 – 1899 років С.Шелухін працював на різних посадах у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинєва. З 1902 року був членом Одеського окружного суду. Викладав у класичних гімназіях теорію права, державне право, російське цивільне право. Крім права цікавився українською філологією. Разом із 26 товаришами-студентами працював під керівництвом таких відомих філологів, як Ф.Мищенко, П.Житецький, В.Науменко та іншими, над складанням українського словника, який згодом був опублікований під редакцією Б.Грінченка⁶. Публікував свої твори на сторінках часописів "Зоря", "Правда", "Літературно-науковий вісник", "Українська хата", "Світло" та ін. С.Шелухін підготував меморандум до уряду про підтримку прав української нації й надіслав його до прем'єр-міністра Вітте на початку 1905 року. У роки національно-визвольної революції проводив активну громадсько-політичну діяльність, був дієвим членом української радикально-демократичної партії (з червня 1917 р. – УПСФ), членом Української Центральної Ради, Генерального суду, міністром судових справ в уряді В. Голубовича. У роки Української держави очолював мирну делегацію на переговорах з РРФСР, був членом Цивільного Генерального суду Державного Сенату. В уряді В. Чехівського очолював Міністерство юстиції, входив до складу української делегації на мирній конференції у Парижі у 1919 р. З 1921 року С.Шелухін проживав у Празі, де працював в Українському вільному університеті на посаді проректора університету (1926 – 1928; 1935 – 1938) та декана факультету права і суспільних наук (1928 – 1935), був професором Українського високого педагогічного інституту імені М.Драгоманова, дійсним членом Українського історично-філологічного товариства у Празі.

Як науковець, С.Шелухін відомий своїми розробками у галузі історії держави й права України, а також етногенезу українського народу. Значну наукову цінність має його фундаментальна праця з історії назв "Україна", "Русь", "Малоросія" тощо. Мовному питанню С.Шелухін присвятив

близько десяти статей та розвідок, серед яких "Значіння рідної мови для народності та творчості", "Рідна мова", "Мова і народність", "Член Російської Академії наук проф. Ф. Корш про українську мову навчання в школах", "Жертви денаціоналізуючої школи", "Одне з джерел пізнання рідної мови", "Мовні свідки української мови", "Рідна душа і народність" тощо.

Більшість із цих робіт, разом з матеріалами, які використовував учений при їх підготовці, зберігаються на сьогоднішній день у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління⁷.

Погляди С. Шелухіна на мовне питання найбільш повно відображені у статті "Значіння рідної мови для народності та творчості", виданій у 1911 році. У ній учений виступає на захист української мови й наводить аргументи проти русифікаторської політики уряду. Подальші друковані та рукописні роботи С. Шелухіна лише доповнюють та уточнюють викладені у даній статті положення.

На думку С. Шелухіна, мова є найяскравішою та найбільш очевидною ознакою етнічності. Відповідно, витіснення народної мови має згубні наслідки для духовного стану й культури народу. "Питання про мову для народності – се те ж саме, що питання про душу, життя, честь і моральну гідність окремої людини. Через те, що мова народності – се найочевидніший і найяскравіший вираз її і свідок існування її й гідності, питання про мову національної культури стало болючим, вразливим і викликає багато запалу й гостроті в розмовах" – зазначає публіцист⁸.

Розглядаючи аргументи прихильників політики русифікації, С. Шелухін зазначає, що одна їх частина виправдовує витіснення української мови та інших мов національних меншин в Російській імперії користю для держави, цілісності якої сприятиме використання єдиної мови, інша ж – ідеалами прогресу в ім'я яких "нижчі" мови, якими спілкуються переважно неосвічені маси населення, мають поступитися місцем мові більш високої культури. На думку С. Шелухіна, політика мовної асиміляції не може досягти успіху, адже "мови ніколи так не міняються і ще не було тієї сили, яка примусила б народності, навіть з переминою держави, покинути й забути свою мову". Більше того, наявність єдиної мови не гарантує державі цілісності, що публіцист ілюструє на прикладі Америки: маючи єдину мову з Великою Британією, Сполучені Штати оголосили своїй метрополії війну, яка призвела до здобуття ними незалежності.

С. Шелухін визнавав необхідність мати у державі єдину мову для діловодства, яка, однак, не може претендувати на витіснення з ужитку всіх інших мов. "Потреба мати в державі для державного вжитку державну мову – це натуральна потреба, і безперечно дуже корисно для підданих мати, окрім своєї рідної, ще й державну казенну мову для публічно-правових зносин; але се ні трохи не касує існування у народностей своїх рідних мов. ... Є такі речі, що по своїй природі не можуть бути монополією держави і стати казенними. Коли їх штучно, або через якусь потребу, роблять такими, то вони через те саме втрачають свою живу природу і набувають собі на її місце офіціальну форму"⁹. Агресивна мовна асиміляція може, на думку С. Шелухіна, призвести до роз'єднання, адже така політика штучно ділить підданих однієї держави на категорії різних цінностей.

Різно заперечує С. Шелухін і проти винищення етнічних мов нібито заради інтересів людства. Навпаки, інтереси вищої культури "потребують розвитку місцевих культур, з суми яких складається культура людськості. Нищення місцевих культур понижає суму їх, як натуральний зріст їх повишає й спільну культуру людськості"¹⁰. С. Шелухін застерігав, що асиміляторська політика може зашкодити росіянам не меншою мірою, ніж представникам тих етнічних груп, які були об'єктом цієї політики: "Щодо великоросів, то праця асиміляторів їм загрожує тим самим нищенням, що й іншим народностям ... В тій мішанині народностей через асиміляцію не стане й великоруської народності з її національною культурою, хистом, здібностями, вдачею, мовою і т. п. ... Ріжноманітність культур є окраса й багатство не тільки людськості, а й держави, в якій багатство культур збільшує баланс, що може бути тільки корисною"¹¹.

Несправедливість асиміляції посилювалася й тим, що вона не однаковою мірою стосувалася усіх етносів Російської імперії. На противагу численним звинуваченням українського національного руху у співробітництві з німцями, С. Шелухін закидає російським державним діячам дії на користь німецьким інтересам в Україні. "Німецька робота знищення України і винищення українського народу велася членами Петербурзького уряду і московських партій,

Берліном і німецькими організаціями і банками, а також Російським державним банком так, що в 1914 році з орних земель Херсонщини половина, коло 2000000 десятин саме коло Чорного моря і Одеси та Николаєва була вже в руках німців"¹². С.Шелухін звинувачує одеський часопис неославістів "Русская речь" в отриманні від німців субсидій "десятками тисяч рублів золотом" за нападки на український рух¹³.

Особливо пронімецькою була політика партій кадетів та октябристів, окремі діячі яких, зокрема, П.Б.Струве, закликали до рішучої боротьби з українством. Тим часом "в Одесі генерал Каульбарс, німець, вів одверто на користь німців агітацію, проти українців, українських "Просвіт", лекцій, спектаклів, концертів ... Він полегшав німцям колонізувати українське Причорномор'я. Коли в Державній думі розглядали законопроект про мову навчання у школах, то октябристи з націоналістами й іншими висловлювалися проти української мови в українських школах, а німецьку мову в школах колоністів на Україні одстоювали всіма силами. Українську мову було відкинуто, бо взагалі майже весь склад IV-ї Державної думи дбав про отупіння та оглупіння української нації, щоб легше держати її в рабстві і мати з того своєкорисні вигоди рабоволодільців та пануючих на Україні"¹⁴.

При цьому С.Шелухін високо оцінював позицію окремих представників російської інтелігенції, які за цих умов намагалися підтримати українську мову. Йдеться, зокрема, про виступ академіка Ф. Корша (Украинская жизнь, Москва, 1913, Январь, ч. 1) на захист української школи та права українців навчатися рідною мовою.

Денаціоналізацію шкільного навчання С.Шелухін вважав найбільш негативним наслідком асиміляційної політики. "Школа має своїм об'єктом дух людини, а як дух вільний, то й школа повинна бути вільною, і коли школа виховує вільний дух народу та й сама повинна бути витвором вільного духу того народу, щоб слугувати йому по його потребах" – зазначав публіцист, наголошуючи на тому, що будь-яка школа "повинна мати національний ґрунт і елемент"¹⁵.

Без цього елемента держава ризикує виховати покоління людей, яке не може повноцінно увійти до соціального життя. Вже перебуваючи в еміграції С.Шелухін згадував проблеми, з якими йому доводилося стикатися, працюючи в одеському суді. "Учивши дітей не мати матеріною, чужою мовою, нібито вищою, кращою, розумнішою, тим самим виховували в дітях призириство до рідного і рідних, перш за все до батьків, як до чогось нижчого, гіршого, упослідженого, дурного. Цим вносили в родину розбиття і моральний розклад. Авторитет батька й матері така школа руйнувала до краю, у дитини виховувала зарозумілість і з школи випускала навченого хамства хулігана. Шкільна політика денаціоналізації русифікацією, а правдивіше – московізацією, довела Росію до надзвичайного зросту хуліганства, особливо по селах. Це лихо так розрослося, що уряд мусів утворити окремий закон, направлений своїми репресіями спеціально проти хуліганства ... Коли нам в Одеський окружний суд прислали законопроект, щоб узнати нашу думку про способи боротьби з хуліганством або "озорніцеством", то я в своїй думці на підставі судової статистики висловився, що хуліганством слабує тільки молодь, особливо та, що пройшла урядову школу, і що це хвороба моралі як результат деморалізації, яку творить школа своєю денаціоналізацією дітей і проведенням політики так званої русифікації чи московізації населення ... Ліком проти хуліганства я вказав не карні репресії, а утворення національних шкіл з матириною мовою навчання і культурно-освітніх установ з народною мовою населення"¹⁶.

Помилкову асиміляторську помилку, на думку С.Шелухіна, проводили не тільки урядовці Російської імперії. Одну зі своїх публікацій учений присвятив соціальній кризі поляків у Сілезії, до якої призвела політика онімечення, яку проводив Берлін¹⁷. С.Шелухін ще раз знаходить підтвердження своєї думки про те, що "втрата рідної мови гальмує народів на довгий час розумовий і взагалі духовний розвиток і прогрес"¹⁸.

Наявність зв'язку між соціальною поведінкою й мовою шкільного виховання С.Шелухін обґрунтовував тим, що мова має коріння у психології народу. "Рідна мова – це природній засіб думання, який зростає й набирає собі все більшої сили... Він органічно зв'язаний з природою нації, її індивідуальністю й особливостями. Через рідну мову нація виявляє себе на зовні, нею показує себе в своїй духовній істоті, з нею живе й розвивається, через неї проявляє себе суб'єктом культури"¹⁹. Саме тому "тяжко помиляються ті, що починають учити дітей з чужих мов, кажучи, що своєї мови діти вивчатися й потім. Вони несвідомо чинять дітям

величезну шкоду, розбиваючи їм душі змалечку, калічучи їх совість, а тим самим і нищучи совість їх взагалі. Безперечно, що се одна з великих причин занепаду моральності сучасних зденаціоналізованих поколінь"²⁰.

Найбільшою мірою психологічна природа мови проявляється у творчості, зокрема літературній. На думку С.Шелухіна жоден письменник, який писав не рідною мовою свого народу не зміг досягти успіху. Певний виняток з цього загального правила становив лише Микола Гоголь, який "протиставив українську душу московській, як високу самоцінність, одмінну від московської і не нижчу за неї, а від української душі не одрікся. За українську душу, яка виявлялася у Гоголя і в мові, і в сюжетах, і в творчості та в художности їх, багато ставилося до його навіть з призириством та ненавистю"²¹.

С.Шелухін виступав проти зовнішніх запозичень, які, на його думку, засмічують мову. "Начиняти рідну мову механічними внесеннями в неї чужих її природі елементів – це калічити живий склад мови, дух її, думання народу, його психіку, совість, бо мова зв'язана з ними органічно і є живим дзеркалом народної душі"²². При цьому, С.Шелухін не заперечував необхідності вивчення іноземних мов, яке збагачує людину придбанням чужих продуктів і засобів думання. "Але рідна мова грає роль природної основи, на якій засвоюється й чуже"²³.

Загалом, погляди С.Шелухіна на мовне питання найкраще характеризують наступні його слова: "Мова народу – се його свобідний орган духа. Через те, хто проти мови, той і проти свободи духа, і проти вільного духовного розвитку народа"²⁴.

Аналізуючи погляди С.Шелухіна на мовне питання необхідно враховувати соціально-політичні умови, за яких вони формувалися. В цей період українська мова була однією з мов національних меншин, яка, нарівні з іншими, а подекуди й більше за інші етнічні мови, зазнавала утисків у тих державах, що поділили між собою українські землі. Цим, очевидно, пояснюється негативне ставлення С.Шелухіна до інституту державної мови, що використовувався як дієвий інструмент асиміляції народів, позбавлених власної державності.

Хоча статті С.Шелухіна, присвячені мовному питанню були насамперед публіцистичними, вони ґрунтувалися на значній науковій базі. С.Шелухін широко використовує праці Гумбольдта, О.Потебні, В.Соловйова, Г.Паріса, Крафт-Ебінга та інших дослідників, роботи яких на той час відображали тенденції розвитку мовознавства, психології тощо. З політичної точки зору погляди С.Шелухіна можна охарактеризувати як ліберальні та демократичні. Це, зокрема, стосується ствердження публіцистом права національних мов на вільний розвиток, зокрема, у сфері освіти. Нагадаємо, що на початку ХХ ст. у більшості європейських країн проводилася жорстка політика асиміляції національних меншин, при чому стосувалося це не тільки реакційних імперських режимів, але й таких демократичних країн як, наприклад, Франція. За таких умов С.Шелухін безперечно проявив себе як представник прогресивної частини освіченої європейської громадськості. Подекуди позиція С.Шелухіна виглядає доволі консервативною. Це стосується, зокрема, його прихильності до мовного пуризму й різко негативного ставлення до іншомовних запозичень. Однак слід враховувати, що С. Шелухін виступав насамперед проти популярних за тих часів експериментів із запровадженням "язичія" на західноукраїнських землях. Провал, яким завершилося це штучне втручання у мовне життя, до певної міри підтвердив правомірність точки зору С.Шелухіна на мову як на природне явище, пов'язане з психологією народу.

¹ Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. – Львів, 2006. – 214 с.

² Турчин Я. Б. Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали С.Шелухіна: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2005. – 19 с.

³ Токарчук О.В. С.П.Шелухін про проблеми державної мови // Інститут вищої освіти та його вплив на регіональний розвиток України: соціокультурні, економічні та правові аспекти. – Ірпінь, 2008. – С. 445 – 447.

⁴ Яцишина О.Я. Ідеї української державності у працях С.Шелухіна // 10 років незалежності України. Минуле та сучасне державотворення: Наук. збірник / Під редакцією В.Смолія, О.Ресента, Ю.Терещенка та ін. – К., 2003. – С. 77 – 82.

⁵ Євген Чикаленко. Спогади (1861 – 1907). – К., 2003. – С. 269.

⁶ Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Вказ. праця. – С. 20.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління. (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 3695: Шелухін Сергій Павлович (1864 – 1938). – Оп. 1. – Спр. 46. Рукописні і друковані статті: "Одне з джерел пізнання рідної мови", "Мовні свідки", "Мова і народність", "Дві народності" та нотатки до них. – 245 арк.; там само. – Спр. 47. Статті з газет до рукопису "Мова і народність". – 42 арк.; там само. – Спр. 48. Рукописи статей "В оборону прав української нації", "Рідна душа". – 276 арк.

⁸ Шелухин С. Значіння рідної мови для народності та творчості. – К., 1911. – С. 2 – 3.

⁹ Там само. – С. 9.

¹⁰ Там само. – С. 6.

¹¹ Там само. – С. 14.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Арк. 4

¹⁴ Там само. – Арк. 5.

¹⁵ Шелухин С. Школа за 2000 років до наших часів // Світло. – 1911. – № 3. – С. 31. (1 – 32).

¹⁶ Шелухин С. Жертви денаціоналізуючої школи // Учительський голос. – 1932. – Січень. – С. 3 – 4.

¹⁷ Шелухин С. Мова і народність // Учительський голос. – 1931. – Ч.7. – С. 4, 7; Ч. 8. – С. 2 – 6; Ч. 9. – С. 6 – 7.

¹⁸ Там само. – Ч. 8. – С. 5.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 44.

²⁰ Шелухин С. Значіння рідної мови... С. 21.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2.

²² Там само. – Спр. 46. – Арк. 45.

²³ Там само. – Арк. 49.

²⁴ Шелухин С. Значіння рідної мови... – С. 30.

В статтє проанализированы взгляды общественно-политического деятеля, юриста, писателя Сергея Шелухина на языковой вопрос в Украине в начале XX в.

Ключевые слова: Сергей Шелухин, украинский язык, языки национальных меньшинств, языковая ассимиляция.

The article deals with the views of Ukrainian public activist, politician, lawyer and writer Serhiy Shelukhin on the language question in Ukraine in early XX century.

Keywords: Serhiy Shelukhin, Ukrainian language, languages of the ethnic minorities, language assimilation.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ
ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ
НА РОЗВИТОК ЕТНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст.
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Охарактеризовано науковий доробок сучасних українських етнологів та істориків, присвячений висвітленню впливу європейських наукових шкіл на розвиток етнологічних знань в Україні у другій половині ХІХ ст. – 1920-х рр.

Ключові слова: розвиток етнологічних знань, міфологічна школа, французька соціологічна школа, етнологічні центри, позитивізм.

Історія розвитку етнологічних знань в Україні упродовж тривалого часу залишалася однією із малодосліджених тем. Цьому сприяло те, що за радянських часів переважно більшість українських етнологів другої половини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. зараховували до буржуазних націоналістів, які, до того ж, у своїх теоретико-методологічних пошуках відходили далеко за межі марксистського підходу. Саме тому упродовж тривалого часу історія української етнології розглядалася здебільшого як накопичення етнографічного матеріалу. Ситуація дещо змінилася після здобуття Україною незалежності, однак і сьогодні в історії вітчизняної етнології залишається чимало "білих плям". Серед них і тема теоретико-методологічної бази української етнології другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. й, зокрема, вплив на її формування з боку західноєвропейських наукових шкіл та напрямків. Цілісні дослідження з цієї теми фактично відсутні, хоча окремих її аспектів торкалися автори узагальнюючих праць з історії української етнології та етнографії, робіт присвячених центрам етнологічної науки, а також публікацій, у яких розкривалися наукові біографії відомих українських етнологів. Метою даної публікації є підсумування доробку сучасної історіографії з зазначеної теми.

Перші вагомні кроки на шляху вивчення історії української етнології з нових теоретико-методологічних позицій здійснила В.Борисенко. Визначну наукову цінність має її монографічне дослідження "Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років"¹, яке стало першим в історіографії цілісним дослідженням блискучого й трагічного періоду в історії української етнологічної науки. Слід згадати також узагальнюючий нарис історії української етнологічної науки, поданий у підручнику "Українська етнологія". У ньому В.Борисенко подала розгорнуту картину історії становлення та розвитку етнологічних знань в Україні з давніх часів до сьогодення. Чільну увагу на сторінках цієї праці В.Борисенко приділила зокрема й міжнародним зв'язкам українських етнологів². В.Борисенко належить також низка виданих окремо історико-біографічних досліджень, присвячених визначним постатям української етнології, а саме Ю.Павловичу³, П.Одарченку⁴, А.Кримському⁵, О.Алеші⁶, К.Грушевської, Н.Заглади, Л.Шульгіної, Є.Спаської, Р.Данківської, С.Терещенко. Аналізуючи наукові погляди К.Грушевської, В.Борисенко відзначає вплив на їх формування французької соціологічної школи, дає високу оцінку діяльності К.Грушевської зі зміцнення зв'язків української етнології з зарубіжними науковими центрами⁷.

Наукові етнологічні центри ВУАН стали предметом дослідження М.Парахіної⁸, яка пізніше у співавторстві з О.Гуржієм опублікувала монографію з даної теми⁹. Міжнародна співпраця та

теоретичні погляди українських етнологів не були основним предметом зацікавлення авторів, хоча побіжно вони торкалися цих питань у контексті дослідження науково-організаційної роботи у межах ВУАН, діяльності окремих дослідників, зокрема, К.Грушевської.

Важливою подією стала публікація книги В.Горленка та Р.Кирчіва "Історія української етнографії". Вона становить ґрунтовний комплексний доробок з теми, однак, на жаль, книга охоплює лише період до середини ХІХ ст. В.Горленко та В.Кирчів об ґрунтували, що у значений час українська етнографічна наука завершила період свого становлення, були вирішені питання її предметної сфери, сформувався комплекс методів збирання та опрацювання етнографічного матеріалу¹⁰.

Суттєву цінність має монографія М.Дмитренка, присвячена дослідженню наукових шкіл в українській фольклористиці другої половини ХІХ ст.¹¹ Велику увагу дослідник приділяє питанню рецепції західноєвропейських наукових ідей в українському науковому середовищі. М.Дмитренко виділяє три основні школи в українській фольклористиці другої половини ХІХ ст.: міфологічну, культурно-історичну та психологічну. Цьому підходу, однак, притаманні певні суперечності. Так, наприклад, М.Дмитренко говорить про українську міфологічну школу та внесок у її розвиток М.Костомарова, О.Потебні, О.Котляревського, І.Нечуя-Левицького, М.Сумцова. Водночас, говорячи про О.Потебню, М.Дмитренко схильний вважати його засновником оригінальної психологічної концепції дослідження фольклору, яка випередила чимало ідей європейської психологічної школи В.Вундта¹². Відносячи М.Сумцова до міфологічної школи, дослідник зазначає, що він не поділяв один з основних її постулатів, а саме погляд на фольклор як на продукт і пережиток минулих епох¹³. Незважаючи на зазначені вище дискусійні моменти, монографія М.Дмитренка є фундаментальним дослідженням, у якому вперше на такому рівні поставлено питання щодо впливу західноєвропейських наукових шкіл на етнологічну та фольклористичну думку в Україні та, відповідно, внеску українських науковців у подальший розвиток та удосконалення цих ідей.

Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60 – 80-х рр. ХІХ ст. став предметом дослідження кандидатської дисертації С.Чибирак¹⁴. Дослідниця акцентувала увагу на етнографічному аспекті становлення етнологічної науки. Тому питанням теоретичної бази українських етнологів цього періоду у роботі приділяється в цілому недостатня увага.

Привертає увагу кандидатська дисертація О.Пахаревої¹⁵, присвячена французько-російському науковому співробітництву в галузі антропології у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідниця вдалося залучити раніше не опрацьовані документи французьких архівів та комплексно висвітлити контакти університетів Російської імперії, які співпрацювали в Україні з французькою наукою. Цінну інформацію дисертація містить, зокрема, стосовно наукової діяльності Ф.Вовка та її оцінки західними науковцями.

Доволі активно в новітній історіографії розробляється тематика періодичних видань ВУАН, на шпальтах яких друкувалися основні здобутки українських етнологів 20 – 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, слід згадати статті І.Матяш¹⁶, Л.Рєви¹⁷, О.Церковняк-Городецької¹⁸, О.Юркової¹⁹.

Значну цінність для висвітлення теми статті мають публікації, присвячені окремим постатям українських науковців. Так, зокрема, теоретико-методологічного аспекту праць М.Костомарова торкнулася у своїй кандидатській дисертації Л.Підгорна²⁰. Дослідниця акцентує увагу на впливі на формування наукового світогляду М.Костомарова ідей західноєвропейського романтизму, міфологічної школи тощо. Слід відзначити також енциклопедичну працю за редакцією В.Смоля, яка на сьогоднішній день становить найповніше дослідження постаті М.Костомарова²¹.

Наукова діяльність М.Сумцова, зокрема, у галузі етнології, отримала достатньо повне розкриття у працях О.Мандебури²². Дослідниця торкається, серед іншого, проблем методології етнологічних праць М.Сумцова. На думку О.Мандебури, М.Сумцов відіграв неабияку роль у виробленні наукових основ семіотики традиційно-побутової культури українців. На наш погляд, такий висновок є дещо передчасним, адже зв'язок основних положень праць М.Сумцова з ідеями засновників семіотики Ф. де Соссюра та Ч.С.Пірса є далеко не очевидним. При цьому, звичайно, не можна не визнати, що М.Сумцов надавав великої ваги символам в обрядовості та традиційній культурі загалом.

Недостатньо вивченим є етнологічний аспект наукової діяльності Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова – видатних українських учених та мислителів другої половини ХІХ ст.

Інформацію про етнологічні погляди В.Антоновича, зокрема його підходи до вивчення етногенезу та етнічної самобутності народів, можна знайти лише в узагальнюючих біографічних працях, зокрема у монографії О.Кіяна²³. Фольклористичній діяльності М.Драгоманова присвячена кандидатська дисертація О.Наумовської²⁴. Щоправда, теоретичні погляди ученого та, зокрема, їх зв'язок із західноєвропейською науковою думкою, висвітлений у роботі вкрай побіжно. О.Наумовська констатує лише вплив на їх формування позитивізму та загалом відносить М.Драгоманова до культурно-історичної школи.

На сьогоднішній день достатньо повно розкрита наукова діяльність Ф.Вовка. Серед новітніх досліджень наукової спадщини видатного українського етнолога та антрополога згадаємо серію статей, опубліковану С.Сегедою. Вони важливі, зокрема, тим, що їх автор дає оцінку робіт Ф.Вовка з точки зору сучасної антропології²⁵. Антропологічним студіям Ф.Вовка присвятила кандидатську дисертацію О.Таран²⁶, яка у своїх публікаціях торкнулася питань використання науковцем західних теоретичних розробок та його впливу на європейську науку. Дослідниця підкреслює, що завдяки особливостям своєї біографії Ф.Вовк зіграв визначну роль сполучної ланки між європейською та вітчизняною наукою²⁷.

Комплексним та всебічним дослідженням наукової біографії та діяльності Ф.Вовка стала докторська дисертація О.Франко й покладені у її основу монографія та статті. Чільну увагу дослідниця приділила питанням міжнародної співпраці Ф.Вовка та використання ним новітніх здобутків європейської науки. На думку О.Франко, видатний український етнолог та антрополог намагався поєднати у своїх студіях наукові здобутки різних наукових шкіл. Залишаючись прихильником еволюціонізму як світоглядної парадигми, Ф.Вовк знаходився також під впливом соціально-біологічних та дифузійністських ідей²⁸.

Постаті К.Широцького присвятила кандидатську дисертацію²⁹ й видану на її основі монографію³⁰ Л.Іваневич, яка торкається, зокрема, питання зарубіжного наукового відрядження ученого, його теоретичних поглядів тощо.

Наукова спадщина та громадська діяльність Михайла Грушевського за останні десятиліття привертала увагу великої кількості дослідників. Теоретико-методологічним аспектам наукових робіт М.Грушевського присвячені роботи В.Тельвака³¹. Водночас, етнологічна діяльність Михайла Грушевського не знайшла на сьогоднішній день належного висвітлення в історіографії. Існують лише поодинокі статті у збірниках³² та журналах³³, у який, до того ж, тема теоретичних проблем етнології на сторінках праць М.Грушевського майже не розкривається.

Значно краще на сьогоднішній день висвітлена фольклорно-етнографічна діяльність Катерини Грушевської, якій присвячене ґрунтовне монографічне дослідження І.Матяш³⁴. Аспектам міжнародної співпраці та впливу на формування наукового світогляду К.Грушевської західних наукових концепцій присвятила кандидатську дисертацію О.Церковняк-Городецька³⁵. Дослідниця доходить висновку, що філософським та культурним підґрунтям діяльності К.Грушевської було утвердження та маніфестація української етнологічної думки за допомогою використання міждисциплінарних методик і залучення здобутків європейських наукових шкіл для дослідження українського фольклору та ознайомлення з ним Європи.

Чимале поле для подальших досліджень становлять наукові біографії етнологів 20 – 30-х рр. ХХ ст., адже лише деякі з них були розкриті на монографічному рівні. Зокрема, видатному етномузикознавцю К.Квітці присвятив свою книгу А.Сторожук³⁶. Науково-організаційна діяльність О.Алешо висвітлена у кандидатській дисертації О.Рудої. На її думку, О.Алешо "став яскравим представником нової антропологічної школи, на основі досягнень європейської науки вибудовував свою наукову діяльність в Україні"³⁷. Маловідомою постаттю в українській етнології залишається Кость Копержинський, науковій діяльності якого присвячено лише кілька розвідок³⁸. Недостатньо дослідженою є також наукова спадщина Євгена Кагарова. Спробу оцінити його внесок у розвиток української етнології становить невелика стаття Т.Шевчук та В.Новійчук, в межах якої опубліковані також деякі матеріали до біографії дослідника³⁹. Практично не існує робіт, які б висвітлювали наукову діяльність Ф.Савченка. Не можуть компенсувати суттєві інформаційні лакуни поодинокі новітні публікації, присвячені етнологічній діяльності А.Лободи⁴⁰.

Таким чином, попри наявність окремих напрацювань з теми нашого дослідження та розкриття деяких аспектів цієї теми на рівні, зокрема, біографічних розвідок, цілісного

дослідження рецепції в українському науковому середовищі західноєвропейських етнологічних ідей та методологічних розробок поки що не створено.

- ¹ Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – 94 с.
- ² Борисенко В. З історії української етнології // Українська етнологія: Навчальний посібник / За ред. В.Борисенко. – К., 2007. – С. 70 – 92.
- ³ Борисенко В.К. Традиційна культура фінів початку ХХ століття в малюнках художника-етнографа Юрія Павловича (1872 – 1947) // Павлович Ю. Фінляндія 1905 – 1910: Альбом. – К., 2001. – С. 5 – 12.
- ⁴ Борисенко В.К. Петро Одарченко – етнограф та фольклорист // Родовід. – 1997. – Число 7. – С. 93 – 98.
- ⁵ Борисенко В.К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф // Народна творчість та етнографія. – К., 1991. – № 3. – С. 39 – 42.
- ⁶ Борисенко В.К., Франко О.О. Народознавчі студії О.Г.Алеші // Народна творчість та етнографія. – К., 1990. – № 4. – С. 20 – 23.
- ⁷ Борисенко В.К. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко // Українки в історії / За ред. В.К.Борисенко. – К., 2004. – С. 79.
- ⁸ Парахіна М.Б. Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-х – на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – К., 2003. – 209 с.
- ⁹ Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. – К., 2004. – 248 с.
- ¹⁰ Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. – К., 2005. – С. 347.
- ¹¹ Дмитренко М.К. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – 384 с.
- ¹² Там само. – С. 362.
- ¹³ Там само. – С. 129.
- ¹⁴ Чибирак С.В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60 – 80-х роках ХІХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. – К., 2012. – 20 с.
- ¹⁵ Пахарєва О.С. Французько-російське наукове співробітництво в галузі антропології у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2009. – 17 с.
- ¹⁶ Матяш І.Б. "Первісне громадянство" – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України: Археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 213 – 220.
- ¹⁷ Рева Л. Вітчизняна періодика як одне з джерел дослідження краєзнавства // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 9. – С. 1 – 3.
- ¹⁸ Церковняк-Городецька О.Г. "Первісне громадянство..." – український науковий часопис європейського рівня // Українознавчий альманах. – 2010. – Вип. 2. – С. 249 – 251.
- ¹⁹ Юркова О. "Україна" на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу історичних наук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 327 – 355.
- ²⁰ Підгорна Л. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – К., 2006. – 18 с.
- ²¹ Смолій В.А. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: енциклопедичний словник / В.А.Смолій [та ін.]. – К., 2005. – 544 с.
- ²² Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. – К., 2011. – 276 с.
- ²³ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор "Київської історичної школи". – К., 2005. – 492 с.
- ²⁴ Наумовська О.В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – К., 1999. – 18 с.
- ²⁵ Сегеда С. Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2003. – № 7. – С. 5 – 8; його ж Народознавчі студії Федора Вовка // Університет. Історико-філософський журнал. – 2008. – № 5. – С. 49 – 59; його ж Шукав глибинні витоки народу (до 150-річчя з дня народження Федора Вовка) // Українознавство. Календар-щорічник 2002. – К., 2001. – С. 192 – 193.
- ²⁶ Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2003. – 19 с.

- ²⁷ Таран О. Федір Вовк – про місце в історії української антропології // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 8.
- ²⁸ Франко О.О. Наукова діяльність Федора Вовка // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 4.
- ²⁹ Іваневич Л.А. Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2006. – 20 с.
- ³⁰ Іваневич Л.А. Кость Широцький (1886 – 1919): науковець, просвітник, педагог. – Хмельницький, 2005. – 245 с.
- ³¹ Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.
- ³² Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / В.І.Сергійчук (заг. ред.). – К., 2002. – 400 с.
- ³³ Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 1 – 2. – С. 14 – 20.
- ³⁴ Матяш І.Б. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. – К., 2004. – 240 с.
- ³⁵ Церковняк-Городецька О.Г. Фольклористична спадщина Катерини Грушевської в контексті розвитку загальноєвропейської фольклористики: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. – К., 2009. – 18 с.
- ³⁶ Сторожук А. Климент Квітка (людина-педагог-вчений). – К., 1998. – 100 с.
- ³⁷ Руда О.З. Науково-організаційний доробок О.Г.Алеші в антропології, етнології та агрономії України першої чверті XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. – К., 2011. – С. 16.
- ³⁸ Гуменюк М.П. К.Копержинський – бібліограф і книгознавець // Формування і використання бібліотечних фондів. – К., 1984. – С. 114 – 121; Дручек О.В., Савенюк Л.А. Українознавець з Поділля (К.О.Копержинський) // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 202 – 207.
- ³⁹ Шевчук Т., Новійчук В. Євген Кагаров і українська фольклористика 1920-х років // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С. 38 – 46.
- ⁴⁰ Щербань Т. Видатний український фольклорист і етнограф: (до 125-річчя від дня народження акад. Андрія Лободи) // Нар. творчість та етнографія. – 1996. – № 5/6. – С. 3 – 9.

Охарактеризовано научное наследие современных украинских этнологов и историков, посвященное изучению влияния европейских научных школ на развитие этнологических знаний в Украине во второй половине XIX в. – 1920-х гг.

Ключевые слова: развитие этнологических знаний, мифологическая школа, французская социологическая школа, этнологические центры, позитивизм.

The scientific heritage of contemporary Ukrainian ethnologists and historians devoted to the study of influence of European scientific schools on the development of ethnological knowledge in Ukraine in the second half of 19th century – 1920th is characterized.

Keywords: development of ethnological knowledge, mythological school, French sociological school, ethnological centers, positivism.

СТАНОВЛЕННЯ І ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються найбільш характерні тенденції розвитку організаційно-управлінської структури державної етнонаціональної політики у незалежній Україні.

Ключові слова: державне управління поліетнічністю; етнонаціональна політика; етнополітичний регіоналізм; захист прав національних меншин; інституції етнополітичного менеджменту; самоорганізація етнічних спільнот України.

Справедливим буде відзначити, що різноаспектні етносоціальні процеси – історико-політичні, історико-правові, державно-управлінські, етнорегіональні та ін. – у різнопланових проявах із елементами політичної історії, етнології, державного будівництва і правознавства утворюють інтегрований сплав політолого-етнологічних проблем. Їх необхідно вивчати на належному науково-фаховому рівні, а головне, – постійно враховувати у конкретній суспільній практиці в державах з поліетнічним складом населення, до яких відноситься Україна.

Характерною особливістю державного управління етнонаціональними процесами, що сформувалися в сучасній Україні, є його здійснення спеціально створеною для цього інституційною структурою, яка за функціонально-організаційним призначенням представлена сукупністю засад і принципів, на яких базується діяльність відповідних органів державної влади.

До суб'єктів державної етнополітики в Україні належать: відповідні владні структури; органи місцевого самоврядування; окремі політичні партії, міжпартійні блоки та угруповання і т.п.; громадські об'єднання етнонаціональних спільнот. Усі вони складають у сукупності мережу інститутів влади, які мають повноважні функції регулювання етнополітичних процесів з метою їх гармонійної оптимізації та прозорості, насамперед, для упередження міжетнічних конфліктних ситуацій¹.

Необхідно нагадати, що опікування етнонаціональними процесами віднесено в Україні до офіційних функцій державної влади навіть раніше, ніж була проголошена незалежність. Початком такого підходу слід вважати ухвалення 22 лютого 1991 р. Президією Верховної Ради УРСР Постанови "Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України" (за інформацією Комісії Верховної ради з питань культури та духовного відродження)². Цим рішенням було започатковано історичний етап становлення самостійного державного управління етнополітичними процесами в Україні. Комісія рекомендувала утворити у системі республіканського управління Державний комітет УРСР у справах національностей та підготувати проект Закону Української РСР "Про національні меншини в Україні", доручивши Раді Міністрів УРСР розробити його в першому півріччі 1991 р.³

Але утвердження Української держави як головного інституту етнонаціональної політики було здійснено вже із здобуттям її незалежності у 1991 р. Тільки тоді по-справжньому актуїзувалися процеси відродження і розвитку національної самосвідомості, культури, традицій та звичаїв етнічних спільнот України⁴.

Слід відзначити, що у такий чутливій суспільній сфері як етнонаціональні стосунки, закономірною є первинність об'єкту управління у порівнянні з його суб'єктом. Це впливає з того, що на практиці формування основних напрямків захисту національних меншин базується на реальних потребах етносоціального розвитку країни. Цілком ясно, такі потреби висувають конкретні завдання перед відповідними державними структурами. Останні ж визначають

загальні риси форм, методів і спеціальних процедур адміністративно-управлінської діяльності у галузі етнополітики.

Прикметною відмінністю для сучасної України є інституційна мережа етнополітичного менеджменту, зокрема захисту прав етнічних спільнот, сформувалася в досить цілісну систему, де чільне місце посідає Верховна Рада України – вищий законодавчий орган влади. В Конституції України викладені її повноваження щодо законодавчо-правового регулювання у даній галузі⁵. До речі, у складі парламенту України активно працює профільний Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин⁶. У його структуру серед інших до недавнього часу входили підкомітети з питань: корінних народів, національних меншин та етнічних груп; міжнаціональних відносин; зв'язків з українцями, які проживають за кордоном; біженців та міграції⁷.

За Конституцією України забезпечення державного суверенітету, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики покладено на виконавчу владу, передусім Уряд – Кабінет Міністрів України. саме він координує розробку і здійснення заходів із захисту прав і свобод людини та громадянина, в тому числі – національних меншин, інших етнокомпонентів українського соціуму⁸.

В Україні таким координуючим центром став Державний комітет у справах національностей та релігій. За 20 останніх років він зазнав 14 організаційно-структурних трансформацій. І незважаючи на всі перипетії, це був перший і останній, до сьогодні, інститут центральної виконавчої влади України в етнополітичній сфері⁹.

Такі перманентні зміни, в основному були зумовлені цілком конкретними причинами. Серед них, на нашу думку, найсуттєвішими були такі: неналежний рівень розуміння керівництва держави потреби в єдиному управлінському центрі даною галуззю у системі органів виконавчої влади; необхідність вибору раціонально збалансованого органу, структура і повноваження якого були б адекватні складності феномена етнополітики і відповідали умовам, за яких забезпечується її утвердження на державному рівні. До того ж, одночасно із вдосконаленням і трансформаціями центрального органу виконавчої влади України у цій сфері відбувалася аналогічна робота на місцях. Так, ще в період з 1992 р. по 1993 р. створені відповідні підрозділи в обласних державних адміністраціях, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях, при Кабінеті Міністрів автономної Республіки Крим. Знаменно, що фахівці і нині ратують за наявність спеціальних структур в державних адміністраціях районів та окремих міст з поліетнічним складом населення та компактним проживанням національних меншин. Подібний підхід до справи стосується і районів, в які повертаються громадяни, депортовані свого часу за етнічною ознакою, а також регіонів, куди мігрують біженці та вимушені переселенці, як це, зокрема, відбувалося в Криму¹⁰.

Загальновідомо, що у забезпеченні захисту прав національних меншин помітну роль відіграє інституція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини). Його правовий статус визначається Законом України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" від 23 грудня 1997 року. Парламентський контроль щодо дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина на постійній основі здійснює саме Уповноважений з прав людини¹¹.

Новітній історичний досвід незалежної України показав, що корисна результативність державної етнополітики відповідними національними інституціями напряму обумовлена збалансованістю централізованих засад і відходом від всеохоплюючого і нав'язуваного зверху планування, шляхом забезпечення належної самостійності носіям – суб'єктам регіональної влади, тобто місцевим органам управління¹².

Отже, коли вести мову про ключові принципи діяльності інститутів з реалізації державної етнополітики в багатонаціональному українському суспільстві, то необхідні заходи у цій сфері проводяться за неодмінного врахування чітко визначених засад у царині міжетнічних відносин. Суть такої політики проявляється у способах застосування механізмів постійного узгодження національно-специфічних інтересів етнічних спільнот із усім комплексом проблем розвитку держави, врахування історичних традицій, досвіду і перспектив у цій суспільній сфері.

Досвід сучасних європейських держав з поліетнічним населенням свідчить, що успішність державної етнонаціональної політики забезпечує постійне дотримання належних політико-правових засад і принципів, спрямованих на розв'язування проблем національних меншин.

Програмні завдання у цій важливій сфері відображені в головних державно-правових актах України – Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р.¹³

Можна сміливо стверджувати, що в нашій державі склалися досить чіткі структурні елементи державного управління та регулювання міжнаціональних відносин. Це неодноразово відзначалося такими найавторитетнішими міжнародними організаціями, як ООН, ОБСЄ, РЄ та ін.¹⁴ Слід констатувати, що основним стрижнем етнонаціональної політики Української держави є забезпечення належних умов для стабільного розвитку у складі суспільства усіх його складових – української нації, корінних народів, національних меншин, їхніх громадських організацій та об'єднань. Останні є домінуючими формами самоорганізації і самовираження – етнічної ідентифікації та відродження етнічних коренів, самобутності, традицій, культури, мови та духовності. У цих громадських інституціях сконцентрувався історичний досвід консолідації і структурування національних меншин в Україні¹⁵.

Цілком справедливим є визначення соціально-політичного та економічного розвитку України на рубежі ХХ і ХХІ століть як якісно нового періоду її історії. Він, зокрема, гостро поставив вимогу поглиблення і урізноманітнення взаємодії та конструктивної співпраці на перспективу державних органів влади і громадських об'єднань національних меншин у питаннях подолання ще існуючих проблем у сфері забезпечення їхніх прав і свобод¹⁶.

Механізм державного управління в етнонаціональній сфері налаштований, передусім, задіювати відповідні державні, політичні, культурні, наукові, інформаційні структури на забезпечення повнокровної – з урахуванням інтересів усіх громадян – життєдіяльності держави з поліетнічним складом населення. Подібне підпорядкування виконавчої влади знизу доверху, прийняття ефективних рішень щодо недопущення на своїй території фактів порушення прав національних меншин і приниження гідності громадян за етнічною, релігійною чи мовною ознаками, гарантування відповідальності органів влади і окремих посадових осіб за невиконання рішень у міжнаціональній сфері¹⁷.

Принципово важливим у функціонуванні всієї державної мережі етнополітичного управління є те, що в Україні забезпечена в цілому належна сумісність відповідних державних органів, що причетні своєю діяльністю до етнічної сфери. Державою, як головною інституцією національної політики, ведеться системна робота, яка в умовах поліетнічного складу населення попереджує або унеможливорює протистояння за етнічною, культурною чи мовною ознакою. Тут активно використовується як міжнародний, так і нагромаджений за роки незалежності вітчизняний позитивний досвід розв'язування проблем, що трапляються у практиці міжетнічних відносин. Донедавна координація роботи у цьому напрямку центральних органів виконавчої влади у вирішенні проблем етнонаціонального, етнодемографічного та етнокультурного була стабільною завдяки тому, що профільні структурні підрозділи були створені й у цих органах¹⁸. Нині ця робота у зв'язку з ліквідацією Державного комітету розбалансована. Все ж і до сьогодні вища державна влада у межах своїх повноважень намагається здійснювати контроль за виконанням органами місцевого самоврядування, а також суб'єктами етнічної самоорганізації законодавства, інших нормативно-правових актів з питань етнонаціональної політики. Така взаємодія побудована на принципах партнерських відносин. Такої співпраці дотримуються як при складанні відповідних спільних програм, об'єднання коштів з державного бюджету та коштів місцевого самоврядування і національно-культурних об'єднань для їх реалізації, так і при розв'язанні інших – не менш важливих і принципових питань етносоціального розвитку на загальнодержавному і на регіональному рівні¹⁹.

Для ілюстрації позитивного досвіду у цій сфері можна навести один типовий приклад, що показав свою дієвість і вартість на ширше застосування. Суть його полягає в тому, що керуючись принципами централізації державного управління та спираючись на відповідні положення Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", в деяких областях (Закарпатській, Одеській, Чернівецькій) проведено розмежування функцій і повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування в етносоціальній сфері. Завдяки таким змінам уможливилось делегування державним адміністраціям окремих повноважень органів місцевого самоврядування. За першими у таких випадках залишився обов'язок офіційно обґрунтовувати і контролювати доцільність рішень з питань, делегованим зазначеним органам²⁰.

Подібний підхід до організації управлінської діяльності державних та самоврядних інституцій, регулювання ними етносоціальних процесів сприяє реалізації усіх консолідаційних можливостей регіональних етнічних груп, вдосконаленню їх самоорганізації. Тільки така злагоджена співпраця забезпечує більш сприятливі і реальніші передумови для ефективного врахування та взаємоузгодження державної етнонаціональної політики інтересів усіх національних меншин. В результаті, державна етнонаціональна політика справді набуває рис регулятивно-демократичного типу, що відповідає загальносвітовим нормам і стандартам, запровадженим у багатьох цивілізованих державах²¹.

Резюмуючи викладене, можна констатувати, що державне управління у сфері етнополітики в Україні складалося як цілком визначена система принципів, норм, інституцій та заходів, на яку покладалося належним чином забезпечувати дотримання законодавства у цій соціальній сфері, попередження порушень, відновлення проігнорованих прав національних меншин в Україні, підтримання міжетнічної злагоди і миру.

Основним ядром інституційної системи здійснення етнонаціональної політики в Україні виступають органи державної влади, які здійснюють практичну роботу в цьому напрямі. Чільне місце тут посідає діяльність неурядових організацій та органів місцевого самоврядування. Заслужують на окреме виділення також згадані вище дорадчі органи, які провадять діяльність у сфері захисту прав національних меншин.

Отже, державна етнонаціональна політика в Україні в цілому проводиться у відповідності з міжнародними нормами і стандартами. Однак, існує потреба у значному вдосконаленні системи задоволення деяких економічних, мовних та освітніх потреб національних меншин. На нашу думку, видаються перспективними на майбутнє такі напрями розвитку етнополітичного менеджменту в Україні за внутрішньодержавним правом: подальше зміцнення правового статусу національних меншин; забезпечення більшої відкритості у діяльності органів, що займаються задоволенням їхніх потреб; поліпшення судового захисту як індивідуальних, так і колективних прав національних меншин.

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 478 – 481.

² Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України. Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 22 лютого 1991 р. № 762-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 151.

³ Там само. – Ст.151.

⁴ Основи етнодержавознавства. – К., 1997. – С. 518 – 519.

⁵ Конституція України. Офіційне видання. – К., 1996. – С. 45 – 48.

⁶ Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 8. – Ст. 64.

⁷ Офіційна Україна сьогодні (Г.Андрущак, Ю.Марченко, О.Телемко). – К., 2000. – С. 24 – 25.

⁸ Конституція України. Офіційне видання. – К., 1996. – С. 81 – 88.

⁹ Збірник Указів Президента України. – К., 2010. – Вип. 4. – Ч.1 (жовтень – листопад 1996 р.). – С.121 – 126.

¹⁰ Ресурси розвитку. Адміністративна реформа в Україні // Матеріали Всеукр. семінару-наради, Київ, 10 листоп. 2001 р. – К., 2002. – С. 45.

¹¹ Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

¹² Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. – К., 1997. – С. 169 – 177.

¹³ Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2004.

¹⁴ Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. – К., 2004. – С. 223, 229.

¹⁵ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С.146 – 148.

¹⁶ Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – С. 431 – 433.

¹⁷ Мала енциклопедія етнодержавства. – К., 1996. – С. 435 – 439.

¹⁸ Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К., 1998. – С. 206 – 208.

¹⁹ Український соціум. – К., 2005. – С. 189.

²⁰ Макаренко Н. Забезпечення прав національних меншин в сфері суспільно-політичного життя // Наукові записки. – Вип. 15. – К., 2001. – С. 209 – 210.

²¹ Нікітюк В. Статус етнонаціональних меншин. – К., 1996. – С. 37.

В статье рассматриваются наиболее характерные тенденции развития организационно-управленческой структуры государственной этнонациональной политики в независимой Украине.

Ключевые слова: государственное управление полиэтничностью; этнонациональная политика; этнополитический регионализм; защита прав национальных меньшинств; институции этнополитического менеджмента; самоорганизация этнических общностей Украины.

The article considers the typical tendencies of the development of the governmental apparatus structure of the state ethnonational policy in the Independent Ukraine.

Keywords: apparatus of multiculturalism; ethopolitics; ethnopolitical regionalism; defence of the rights of national minorities; institutions of ethnopolitical management; self organization of ethnic communities of Ukraine.

АЛБАНСЬКО-СЕРБСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В КОСОВО (1990 – 1999 рр.)

У статті досліджується албансько-сербське протистояння в сербському автономному краї Косово в 1990 – 1999 рр.

Ключові слова: Автономний край Косово, албанська нацменшина, сербська національна політика, косовський конфлікт.

В 1945 – 1992 рр. на Балканському півострові існувала Союзна Федеративна Республіка Югославія (далі – СФРЮ), одним з суб'єктів якої була Соціалістична Республіка Сербія. В межах союзу Сербія була, так би мовити, федерацією у складі федерації. До її складу входили Автономні області Воєводина та Косово.

Упродовж другої половини ХХ ст. відбулось збільшення прав вищеназваних автономій у складі республіки. Зокрема, згідно тексту Конституції Соціалістичної Республіки Сербії 1974 р. органи самоуправління автономних країв мали право самостійно створювати законодавчу базу з питань, які не були врегульовані республіканськими законами (стаття 293). Всі рішення щодо Косово і Воєводини Белград змушений був погоджувати з місцевою владою автономій (стаття 294). Автономні краї не володіли правом виходу зі складу Сербії¹.

Політика федеративного центру щодо сербських автономій в СФРЮ проводилась під керівництвом її політичного лідера Й.Б.Тіто. Вона мала на меті збереження балансу між народами федерації. Проте, зважаючи на нестабільність і періодичні спалахи міжетнічної нетерпимості у багатонаціональному Косово, автономні права косовських албанців стали предметом обговорення в сербському суспільстві. Згідно Конституції Сербії 1990 р. вони були значно обмежені. Як наслідок в 1990-ті роки розгорнулася боротьба між політичними лідерами албанської нацменшини й керівництвом Сербії щодо статусу Косово. У 1998 – 1999 рр. конфлікт переріс у складну кризу, до врегулювання якої долучилось міжнародне співтовариство.

Що стосується хронології албансько-сербського протистояння в Косово, то автор, взявши за основу періодизацію "балканської кризи" П.Рудякова², вважає за доцільне виокремити його наступні етапи: 1) зниження прав Косово до статусу територіальної автономії (1988 – 1990 рр.); 2) створення албанцями краю власних паралельних органів влади і мирний опір політиці Белграду (1990 – 1996 рр.); 3) діяльність терористичної Армії Визволення Косово (далі – АВК) на території Косово (1996 – 1999 рр.); 4) втручання міжнародного співтовариства у врегулювання конфлікту (осінь 1998 – 1999 рр.); 5) військова акція НАТО на території Союзної Республіки Югославії (березень – червень 1999 р.); 6) перебування Косово під міжнародним протекторатом Місії ООН (починаючи з червня 1999 р.).

В період з 1988 по 1990 р. Косово втратило свою широку самостійність. Політичний апарат автономного краю потрапив під контроль Президента Сербії С.Мілошевича³. За повідомленням Посольства України в Белграді, албанські ЗМІ були "приведені до порядку", а політичні лідери заарештовані⁴.

У липні 1990 р. косовський парламент прийняв Декларацію про незалежність⁵. Згідно з документом, Косово було проголошене "конституційно-політичним утворенням рівноправних націй і громадян, в якому албанці, будучи більшістю і водночас одним із найбільш чисельних народів Югославії, так само як і серби та інші народи Косово, вважаються нацією, а не меншиною"⁶. П'ятого липня 1990 р. влада Сербії призупинила діяльність парламенту і уряду Косово, мотивуючи своє рішення беззаконням і порушенням порядку в краї⁷. Опираючись на

положення Декларації про незалежність, розпущений парламент Косово на таємному зібранні в місті Качаник у вересні 1990 р. затвердив конституцію республіки Косово, яка не була визнана офіційним Белградом⁸. В тексті конституції зазначалося, що самопроголошена республіка Косово є демократичною державою албанського народу і людей інших національностей, які мають її громадянство. Документ також містив пункт про "неподільність і повний суверенітет Республіки Косово, офіційною мовою якої була албанська". Основний закон краю підтверджував право громадян інших національностей використовувати свою символіку, гарантував рівність громадян в їх правах і обов'язках⁹.

Водночас 28 вересня 1990 р. була прийнята нова Конституція Сербії, відповідно до якої Косово втрачало свій попередній статус. В Конституції Сербії було проголошено, що "територія Республіки – єдина, неділима і невідчужувана" (стаття 4). Автономний край Косово і Метохія розглядався як форма територіальної автономії (стаття 6). Програми економічного, наукового, технологічного, демографічного, регіонального і соціального розвитку краю ставились у залежність від плану розвитку Республіки Сербії. Повноваження органів самоврядування Косово зводились до виконання законів та інших нормативних актів Республіки Сербії (стаття 109). Одночасно передбачались механізми вирішення спірних питань між Белградом і Пріштиною на користь федеративного центру. Зокрема, в разі невиконання республіканського рішення органом автономного краю, передбачався порядок, згідно якого республіканський орган міг безпосередньо забезпечити його виконання (стаття 112)¹⁰.

Отже, Конституція Сербії 1990 р. і конституція, прийнята албанцями в місті Качаник, містили положення, які суперечили одне одному. Прийняття цих документів свідчило про існування двох взаємовиключних за змістом варіантів розвитку автономії Косово, носіями яких були серби та албанці. Непримиренність сторін у цьому питанні визначили розвиток краю впродовж наступних років.

Масовий виступ албанського населення за свої права в 1990 р. було швидко придушено. На знак протесту албанці бойкотували вибори до органів влади Сербії в тому ж році. Натомість в жовтні 1991 р. вони провели свій референдум про незалежність і суверенітет, багатопартійні вибори до парламенту і вибори президента республіки, які з боку офіційної югославської влади були визнані недійсними. За результатами референдуму, албанське населення автономії продемонструвало однаковість у питанні підтримки незалежності Косово. При 89% явці на дільниці для голосування, 87% учасників висловились "за"¹¹.

В такій ситуації сербська влада застосувала тиск і заходи примусу щодо албанців краю. Були закриті албанські заклади освіти і Академія науки та мистецтва, припинені передачі албанською мовою на радіо і телебаченні¹². Водночас відмова більшості албанців підписати заяву про лояльність владі призвела до масових звільнень їх з державної служби¹³. З листопада 1991 р. майже на 450 підприємствах Косово була введена трудова повинність для робітників албанської національності¹⁴.

Формою протесту албанців став пасивний спротив усьому сербському. Учні та студенти албанської національності перестали відвідувати навчальні заклади, в яких навчання проводилось за сербськими програмами і продовжили навчання у не призначених для цього приватних будинках¹⁵. Ігноруючи всі ініціативи Белграду, албанці Косово заявляли про своє невизнання легітимності конституційного ладу в країні. Албанські лідери звинувачували сербів в утисках. Зокрема, закони про трудову повинність в умовах надзвичайного стану, про освіту в Косово, про ЗМІ, про створення громадських підприємств, на думку албанців Косово, дискримінували їх права¹⁶.

Влітку 1990 р. в Косово були створені перші політичні партії національної спрямованості. Останні спочатку вимагали скасування дискримінаційних законів, повернення Косову автономії і проведення двосторонніх переговорів. Згодом, не знайшовши розуміння з боку офіційного Белграда, вони визначались на користь відокремлення Косово. Найбільш чисельною албанською партією був Демократичний союз Косово (далі – ДСК), основною метою якого було досягнення суверенності і незалежності Косово мирним шляхом¹⁷. Лідер політичної партії І.Ругова був автором концепції паралельної албанської держави в Косові і вважався гарантом прозахідної орієнтації Косовських албанців¹⁸. Одним з політичних методів боротьби за незалежність Косова ДСК обрав повне ігнорування албанським населенням внутрішньо-політичного життя Сербії¹⁹.

ДСК став політичною силою, яка одноосібно очолювала рух албанців до 1996 р., коли на політичну сцену вийшли прихильники радикальних методів боротьби за незалежність краю. В свою чергу, правлячі партії Сербії не надавали проблемі належної уваги до часу активізації збройного спротиву АВК²⁰.

Координаційна Рада албанських політичних партій Югославії під головуванням І.Ругови 12 жовтня 1991 р. прийняла "Політичну декларацію", в якій визначила три можливі варіанти вирішення албанського питання в СФРЮ. Враховуючи можливі варіанти вирішення в майбутньому проблеми державних кордонів федерації та адміністративних кордонів між республіками, в тексті документу передбачались такі кроки: 1) вступ Косово на правах суверенної і незалежної держави до Співдружності нових суверенних країн Югославії; 2) створення Албанської Республіки на таких самих засадах, що й Республіка Сербія; 3) об'єднання албанців Косово з Албанією через проведення референдуму²¹.

Обраний у травні 1992 р. парламент Косово призначив І.Ругова на посаду президента невизнаної республіки Косово. Проте через місяць парламент був визнаний сербською владою незаконним і розігнаний за допомогою сербської поліції²². У своїй заяві від 22 червня 1992 р. Уряд Республіки Сербія вказав, що проведені в Косово вибори і заява про зібрання Скупщини краю є антиконституційними, а їх організатори будуть відповідати перед законом.

Недалекоглядну політику примусу щодо албанців Косово президент Сербії С.Мілошевич вважав цілком виправданою метою побудови нової сильної Сербії. Заперечуючи факти порушення прав людини в автономному краї, сербський лідер проблему Косово характеризував як зіткнення влади країни з сепаратистським албанським рухом, метою якого є приєднання до Албанії. При цьому С.Мілошевич повністю відкидав ідею надання краю особливого статусу²³. Така позиція формувала в очах міжнародної громадськості образ Сербії як недемократичної країни, в якій не дотримуються прав національних меншин.

У квітні 1992 р. югославські республіки Сербія та Чорногорія утворили нову державу – Союзу Республік Югославія (далі СРЮ). Країна одразу опинилась у центрі громадянських воєн на території югославських республік Хорватії та Боснії і Герцеговини. Щодо СРЮ були застосовані міжнародні санкції.

В 1992 – 1995 рр. сербська влада та суспільство першочергову увагу приділяли проблемам санкцій міжнародного співтовариства щодо СРЮ та сербського населення, яке внаслідок розпаду СФРЮ опинилось за межами Сербії. В цей період чорногорське керівництво підтримувало союз із Сербією, а ситуація в Косово стабілізувалась і відійшла на другий план. Разом з тим на другому з'їзді провладної Соціалістичної Партії Сербії у жовтні 1992 р. учасники форуму розглянули питання національних меншин у Сербії. За останніми визнавалось право на користування рідною мовою, збереження культурних традицій, безперешкодно діяльність в сфері освіти. Проте національні меншини не наділялись правом на самовизначення аж до відокремлення, яке належало тільки сербам і чорногорцям²⁴.

Необхідність продемонструвати європейським країнам толерантність щодо національних меншин в умовах санкцій призвела до зміни в політиці владних органів Сербії в бік відкритого підкреслення етнічного рівноправ'я в країні. Були ініційовані кілька фольклорних фестивалів, наукових конференцій з проблеми, видрукувано книги мовами меншин²⁵.

Несподіваною була заява Скупщини Сербії в березні 1993 р., яка визнавала недійсними закони про припинення діяльності Скупщини і Уряду Автономного краю Косово і Метохії. У зверненні парламенту ініціювалось проведення виборів до "нової Скупщини". Проте президент невизнаної Республіки Косово І.Ругова назвав заклики Белграду "безпредметною розмовою". Він офіційно заявив, що "албанці не вийдуть ні на які вибори, тому що вони вже обрали свої органи влади". Таким чином, ініціативи сербської сторони до діалогу в 1993 р. були відкинуті²⁶.

Водночас офіційні представники Белграду запевняли, що їх держава ніколи не погодиться із виходом краю зі складу СРЮ. Заступник міністра закордонних справ СРЮ Р.Богданович під час свого перебування у Києві 23 – 24 травня 1994 р. заявив: "...визнаючи за албанською меншиною Косово всі відповідні права, керівництво країни зробить все, щоб втримати ситуацію під контролем і не допустити поширення конфлікту на територію СРЮ"²⁷.

Над вирішенням косовської проблеми також активно працювали науковці. Шостого червня 1996 р. президент Сербської Академії наук і Мистецтв А.Деспич виступив із доповіддю про

Косово. Він наголосив, що виходом з ситуації могло б бути надання албанцям права на створення незалежної країни у спосіб відокремлення частини території Сербії. У разі втілення в життя такого варіанту, пропонувалось розпочати переговори з тими, хто наполягав на відокремленні Косово про мирне і цивілізоване розлучення. Цей шлях, за словами А.Деспича, був досить прийнятним²⁸.

Такі висловлювання А.Деспича викликали різко негативну реакцію в сербських ЗМІ²⁹. Реакція сербського суспільства на слова провідного науковця країни продемонструвала його неготовність до компромісів у цьому питанні.

В жовтні 1996 р. у зв'язку з врегулюванням ситуації в Боснії і Герцеговині були зняті санкції міжнародного співтовариства щодо СРЮ³⁰. Офіційний Белград був зацікавлений у вирішенні косовської проблеми також у зв'язку з тим, що питання статусу албанської меншини було умовою скасування так званої "зовнішньої стіни санкцій". В цей час політичні лідери Косово погоджувались розпочати діалог з Сербією за таких умов: звільнення всіх політв'язнів, припинення політичних репресій, повернення на робочі місця албанців, яких звільняли з роботи, відновлення в повному обсязі роботи албаномовних ЗМІ, нормалізація роботи албанських шкіл і університетів³¹.

В 1996 р. відбулись переговори С.Мілошевича та І.Ругови. За їх наслідками першого вересня 1996 р. між Белградським та Пріштинським університетами було підписано Угоду про освіту, в якій висловлювалась необхідність врегулювати питання освіти у Косово. В рамках домовленості планувалось: вирішити ситуацію з невизнанням албанських атестатів у Сербії, допомогти вирішити проблему фінансування, забезпечити приміщеннями паралельні закладам освіти Косово. Але позитивних зрушень так і не відбулося³².

Натомість на початку 1996 р. мирні методи боротьби ДСК були піддані критиці з боку албанського суспільства. Біля витоків радикалізації політики албанців стояв письменник і дисидент А. Демачі. У своєму інтерв'ю Белградському "Телеграфу" він закликав до перегляду політичної тактики.

Наприкінці 1996 р. на території Косово почала активно діяти АВК, яка орієнтувалась на силові методи боротьби. Керівництво АВК висунуло ідею привернення уваги міжнародного співтовариства до албанської проблеми у Сербії. Як перехідний етап на шляху незалежності Косово пропонувався міжнародний протекторат. Досягнути успіху АВК планувала за допомогою збройної боротьби. Наслідками її в 1996 р. було 31 зіткнення АВК і сил внутрішніх справ Сербії. В 1997 р. їх число збільшилось до 55 зіткнень.

Поширення радикальних ідей в албанському національному русі загрожувало політиці ДСК³³. Ще однією силою були студенти "тіньового" університету Пріштини. Протести останніх в жовтні 1997 р. отримали широку підтримку громадськості Косово і значно підірвали авторитет президента невизнаної Республіки Косово І.Ругови³⁴. Таким чином, албанське суспільство, впродовж першої половини 90-х рр. XX ст. очолюване ДСК та І.Руговою, розчарувалось у мирних методах боротьби за незалежність Косово і підтримало радикальні сили.

Потрібно наголосити, що на середину 90-х рр. XX ст. склалась ситуація, коли сербські політики та суспільство не хотіли йти на компроміс у конфлікті, а серед албанців Косово все більшою підтримкою користувались радикальні сили.

Водночас проблема викликала занепокоєння міжнародної спільноти. Офіційна влада Сербії здійснювала певні кроки, намагаючись покращити свій імідж на міжнародній арені. Зокрема з метою поліпшення відносин зі США, уряд СРЮ дав дозвіл відкрити в червні 1996 р. Інформаційний центр США у Пріштині. Перебуваючи у Белграді в лютому цього ж року, держсекретар Сполучених Штатів В.Крістофер заявив, що Представництво в Пріштині буде займатись здійсненням громадянських та політичних прав, в чому США вбачали великий інтерес³⁵.

Відкриття центру албанські політики автономного краю сприйняли як значну подію для всього населення Косово. Вони стверджували, що після довгої апатії і безнадійності, це був перший конкретний знак того, що справа зрушила з "мертвої точки". Водночас сербська частина Косово й серби поза межами краю різко негативно оцінили факт відкриття Інформаційного центру США. Найбільш радикальні з них підкреслювали, що це робиться з метою повернення Косово колишньої автономії, або навіть повного відокремлення від Сербії³⁶.

Заходи керівництва Сербії у питанні міжнаціональних відносин в державі критикувала політична опозиція. Демократична коаліція "Заєдно" перед виборами 1997 р. ставила перед собою наступні програмні цілі: 1) вирішити косовське питання за допомогою відкритості, терпіння і доброї волі, беручи до уваги суверенітет СРЮ і територіальну цілісність Сербії; 2) кожне рішення по Косову, включаючи і широку автономію, повинно бути висловлене у формі угоди, бути "ясним і носити довготривалий характер"; 3) відновити роботу шкіл, зменшити політичну і військову присутність, амністувати політичних в'язнів, встановити локальний контроль над лікувальними закладами³⁷. Позиція демократичної опозиції важлива тим, що вона викривала слабкі сторони національної політики офіційної влади.

Разом з тим, у відповідь на активізацію діяльності АВК сербська влада у березні 1998 р. посилила тиск на албанців Косово³⁸. Загострення протистояння закономірно призвело до його інтернаціоналізації. Рада Безпеки ООН закликала сторони до пошуку шляхів мирного розв'язання конфлікту та заборонила поставки озброєння до СРЮ у своїй Резолюції № 1160 від 31 березня 1998 р.³⁹

За словами Р.Детреза, С.Мілошевич під міжнародним тиском був ладен вдатися до розширення автономії Косово. Проте очевидним було те, що сербський лідер побоювався втратити підтримку населення. Приміром головний конкурент С.Мілошевича В.Шешель завжди намагався використати "націоналістичну карту" в боротьбі за електорат. Його стійким переконанням була необхідність виселення всіх албанців з Косово. Представники демократичної опозиції В.Драшкович і З.Джинжич вирішенням проблеми бачили відповідно у наданні широкої автономії краю з одночасним перейменуванням його на Стару Сербію та повній децентралізації Сербії⁴⁰.

Вихід з ситуації С.Мілошевич спробував знайти через переговори з албанським лідером. В травні 1998 р. відбулась зустріч С. Мілошевича та І.Ругови. Проте наслідки її були мінімальними. Лідери сторін також відкинули ініціативу Німеччини і США про включення в переговори АВК. Натомість влітку 1998 р. радикальні сили Косово поставили вимогу відмінити закони, прийняті після 1989 р. і визнати незалежність краю, що було неприйнятно для сербської сторони⁴¹.

Непоступливість сторін призвела до посилення збройного протистояння між сербськими силами безпеки та бойовиками АВК влітку 1998 р. Збройні формування албанців взяли під свій контроль південні райони краю. Проте в серпні – вересні 1998 р. серби придушили основні осередки опору і взяли Косово під свій контроль⁴².

Реакцією міжнародного співтовариства було збільшення тиску на керівництво СРЮ у межах від введення санкцій до заяв про наміри збройного втручання⁴³. Зокрема, Резолюція РБ ООН № 1199 від 23 вересня 1998 р. зобов'язувала Белград вдатись у Косово до наступних дій: припинення всіх військових операцій, виведення сербських сил безпеки з краю, створення умов для повернення біженців, моніторингу конфлікту, вільного доступу міжнародних організацій на косовську територію і пошуку політичного вирішення проблеми⁴⁴.

Погрозами військового втручання міжнародне співтовариство схилило С.Мілошевича вивести війська з Косово і допустити на територію краю місію спостерігачів ОБСЄ. Проте в січні 1999 р. албанські радикали порушили перемир'я і конфлікт розгорівся з новою силою. Внаслідок загибелі мирного населення с. Рачак 15 січня 1999 р. в ході збройного протистояння, сербська сторона зазнала чергової хвилі осуду з боку світової громадськості. Переговори в Рамбуйє поблизу Парижа 6 – 23 лютого 1999 р. та другий раунд переговорів у березні 1999 р. не принесли очікуваних результатів і ще більше налаштували міжнародне співтовариство проти керівництва СРЮ. Найбільш болючим для Белграду під час переговорів було питання допущення на територію Косово міжнародного контингенту. Зрештою з 24 березня по 10 червня 1999 р. територія СРЮ зазнала бомбових ударів НАТО.

Слід відмітити, що лідери сторін конфлікту намагалися домовитись в розпал військової акції НАТО. В травні 1999 р. відбулась зустріч С. Мілошевича та І.Ругови, під час якої президент невизнаної Республіки Косово закликав до закінчення війни. Була досягнута також домовленість про щотижневі зустрічі представників сторін для вирішення спільних проблем⁴⁵. Проте переговори викликали незадоволення албанців Косово і зумовили катастрофічне падіння популярності І.Ругови, який був змушений протягом травня – червня 1999 р. залишити територію краю⁴⁶.

Військова операція НАТО в СРЮ завершилась з підписанням резолюції РБ ООН № 1244 від 10 червня 1999 р., яка була гарантією суверенітету країни на території Косово. Відповідно до документу з Косово виводились сили безпеки Сербії і розформувалась АВК. Одночасно на територію краю допускався міжнародний персонал та військовий контингент. Формувалась також тимчасова адміністрація для Косово, створювались умови для повернення біженців⁴⁷.

З часу підписання документу сербською стороною, косовське питання перестало бути виключно внутрішньою справою Республіки Сербія і потрапило в залежність від рішень міжнародного співтовариства. Починаючи з червня 1999 р. економічна політика в Косово проводилась незалежно від Белграду і під керівництвом Тимчасової міжнародної адміністрації ООН у краї.

Підсумовуючи, варто наголосити, що албансько-сербське протистояння в Косово вилилось у кризу наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Косовський конфлікт 1998 – 1999 рр., на думку автора, був зумовлений нашаруванням наступних передумов і факторів:

1. Конфліктний потенціал у Косово був закладений в 1990 р., ставши наслідком державних перетворень у Сербії та непродуманої політики С. Мілошевича та його прибічників.

2. Албанці в 90-х рр. ХХ ст. не визнавали легітимності влади Белграду і вдавались до різних форм опору від легітимних мирних до радикальних збройних.

3. Складність виявлення і знешкодження збройних груп АВК силами безпеки Сербії полягала в тому, що це були партизанські формування, які користувались широкою підтримкою населення.

4. Спираючись на принципи Гельсінських угод 1975 р. С. Мілошевич цілком виправдано дії міжнародного співтовариства у 1998 – 1999 рр. вважав втручанням у внутрішні справи Сербії.

5. У 1999 р. югославський президент, побоюючись втрати авторитету в суспільстві, яке ще жило героїчними спогадами про участь сербів у двох світових війнах, не зважився допустити міжнародні війська на територію Сербії для роз'єднання сторін конфлікту.

6. Вихід з ситуації С. Мілошевич бачив у переговорах з прихильником легальних методів політичної боротьби І. Руговою і категорично відкидав компроміс з терористичною АВК.

7. Міжнародне співтовариство, зіткнувшись в першій половині 90-х рр. ХХ ст. з грубими порушеннями прав людини в ряді держав (Ірак, Сомалі, Руанда, БіГ) активно розробляло механізми так званої "гуманітарної інтервенції". За таких обставин і враховуючи зростаюче число жертв серед мирного населення, міжнародні посередники зважились на рішуче втручання у конфлікт між сербами і албанцями у Косово.

Невизначеність з приводу статусу автономного краю перетворилась на болючу проблему сербської державності. Косовська проблема також стала джерелом нестабільності в регіоні Балкан на початку ХХІ ст.

¹ Устав СР СРБіје, Устав САП Војводине, Устав САП Косова из 1974 године / уредник П. Младеновић. – Београд, 1974. – 198 с.

² Рудяков П. "Балканська криза" (1991 – 2001 рр.): характер, особливості, наслідки // Політична думка, 2001. – № 1 – 2. – С. 79.

³ Гудби Дж. Принципы, лидеры и применение силы // Неразделенная Европа: Новая логика мира в американо-российских отношениях. – М., 2000. – С. 181.

⁴ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 85.

⁵ Мартынова М. Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998. – С. 307.

⁶ Косовский синдром: генезис, риски, геостратегические последствия / Конфликт в Косово и международная безопасность. Под. ред. С. Романенко, Б. Шмелева, А. Улуняна. – М., 2009. – 252 с. // Мировая экономика и международные отношения, 2010. – № 12. – С. 119.

⁷ Югославия в огне: документы, факты, комментарии (1990 – 1992) / отв. ред. Е. Гуськова: Фонд югославских исследований и сотрудничества "Славянская летопись". – М., 1992. – Т. 1. Современная история Югославии в док. – С. 59.

⁸ Детрез Р. Косово. Отложената независимост. А. Данчева-Монолова (прев). – Б.М., 2008. – С. 123.

⁹ Косовский синдром: генезис, риски, геостратегические последствия / Конфликт в Косово и

- международная безопасность. Под. ред. С.Романенко, Б.Шмелева, А.Улуняна. – М., 2009. – 252 с. // *Мировая экономика и международные отношения*, 2010. – № 12. – С. 119.
- ¹⁰ Устав Републике Србије 1990 г. / (приредили Владан Кутлешкић и Богољуб Милосављевић). – Београд: Службени гласник Републике Србије, 1990. (Смедерево: "Дмитрије Давидовић"). – 168 с.
- ¹¹ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 85 – 88.
- ¹² Косово: сепаратизм или самоопределение: Материалы круглого стола (1998 г.) / Н.Смирнова, А.Язькова, Б.Шмелев, С.Романенко, П.Кандель // *Мировая экономика и международные отношения*, 1998. – № 9. – С. 105.
- ¹³ Детрез Р. Вказ праця. – С. 121.
- ¹⁴ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 85.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Мартынова М. Вказ. праця. – С. 307
- ¹⁷ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 86.
- ¹⁸ Маначинський О. Косово і Метохія: історичні перехрестя. – К., 2001. – С. 24.
- ¹⁹ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 88.
- ²⁰ Пономарева Е. Политическое развитие постюгославского пространства (внутр. и внешн. факторы). – М., 2007. – С. 74 – 75.
- ²¹ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 87.
- ²² Мартынова М. Вказ. праця. – С. 307.
- ²³ Югославия в огне: документы, факты, комментарии (1990 – 1992) / отв. ред. Е.Гуськова: Фонд югославских исследований и сотрудничества "Славянская летопись". – М., 1992. – Т. 1. Современная история Югославии в док. – С. 314 – 317.
- ²⁴ Osnove programa Socijalističke partije Srbije, održanom 23 i 24 oktobra 1992 godine u Beogradu [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.angelfire.com/my/vekasjanos/EBib/EDok92/d921024a.html>
- ²⁵ Мартынова М. Вказ. праця. – С. 291.
- ²⁶ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 10 (110). – Арк. 86.
- ²⁷ Там само. – Спр. 3 (142/1). – Арк. 6.
- ²⁸ Там само. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 82.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Применение санкций в соответствии с главой VII Устава ООН. Бывшая Югославия [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/russian/sc/sanctions/former_yugoslavia.htm
- ³¹ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 89.
- ³² Мартынова М. Вказ. праця. – С. 308.
- ³³ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 88.
- ³⁴ Мартынова М. Вказ. праця – С. 313 – 314.
- ³⁵ ГДА МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 175. – Спр. 13 (700). – Арк. 8, 90.
- ³⁶ Там само. – Арк. 90.
- ³⁷ Там само. – Спр. 21 (700). – Арк. 44.
- ³⁸ Маначинський О. Вказ. праця. – С. 38.
- ³⁹ Резолюция 1160 (1998), принятая Советом Безопасности на его 3868-м заседании, 31 марта 1998 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1998/res1160.htm>
- ⁴⁰ Детрез Р. Косово. Отложената независимост. А. Данчева-Монолова (прев). – Б.М., 2008. – С. 151.
- ⁴¹ Мартынова М. Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998. – С. 317.
- ⁴² Маначинський О. Косово і Метохія: історичні перехрестя. – К., 2001. – С. 40.
- ⁴³ Боднар В. Балканізація Європи / В. Боднар // *Політика і час*, 2000. – № 7 – 8. – С. 49.
- ⁴⁴ Резолюция 1199 (1998) принятая Советом Безопасности на его 3930-м заседании, 23 сентября 1998 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1998/res1199.htm>
- ⁴⁵ Детрез Р. Вказ. праця. – С. 179.
- ⁴⁶ Улуняна А. Косово после Руговы // *Новое время*. – 2006. – № 5. – С. 34 – 35.

⁴⁷ Резолюция 1244 (1999), принятая Советом Безопасности на его 4011-м заседании, 10 июня 1999 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1244.htm>

В статье исследуется албано-сербское противостояние в сербском автономном крае Косово в 1990 – 1999 гг.

Ключевые слова: Автономный край Косово, албанское нацменьшинство, сербская национальная политика, косовский конфликт.

The article deals with the Albanian-Serbian confrontation in the Serbian autonomous province of Kosovo in 1990 – 1999.

Keywords: Autonomous Province of Kosovo, Albanian minority, Serbian national policy, Kosovo conflict.

СТАНОВИЩЕ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОЛЬЩІ ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З ВЛАДОЮ (1956 – 1970)

Розглядається проблема становища польської інтелектуальної еліти в умовах соціалізму в 1956 – 1970-х рр. в Польщі. Показано стосунки інтелігенції з владою і спроби влади здійснювати політичний вплив на поведінку інтелігенції, обмежити її вплив на польське суспільство.

Ключові слова: інтелігенція, соціалізм, культура, ПОРП, політика.

У 1955 р. Польща стала ареною пристрасних інтелектуальних дискусій, в яких старомодні концепції піддавались нещадній критиці з боку "сміливих" інтелігентів. Інтелігенція з радістю сприйняла викриття, зроблені на XX з'їзді КПРС. На початку 1956 р. існувало понад двісті дискусійних клубів, де обговорювались найболючіші питання минулого і сучасного країни. Поновлений інтерес до громадської думки вдихнув життя в польське суспільство¹.

Польська інтелігенція була зайнята пошуком нового принципу соціалізму. Критика правлячої еліти пояснювалась не ностальгією за режимом, а скоріше переконаністю, що справжні цінності соціалізму були знехтуванні комуністичною бюрократією, яку хвилювало лише увічнення і зміцнення своєї влади. Войовничо налаштована інтелігенція викривала негативні моральні і психологічні наслідки диктатури і закликала до демократизації існуючого порядку. Її підхід був не революційний, а еволюційний: вона бажала змінити систему зсередини і поклала надії на начебто більш неупереджену фракцію у керівництві партії. "Поема для дорослих", опублікована 1955 р. письменником-комуністом Адамом Важиком, поклала початок шаленим політичним і літературним баталіям між лібералами та консерваторами. А.Важик піддав критиці керівництво партії за недостатню увагу до злиденного життя робітничого класу, відсутність справедливої юридичної системи, за корумпованість і брехню, що характеризували життя Польщі. Після нещадних звинувачень на адресу влади А.Важик виклав основні вимоги польського громадянського суспільства, що почало пробуджуватись. Для нього, як і для його колег, що давно вірили в марксистську доктрину, вирішення проблеми, життя було неможливе без комуністичної партії. Тому його прохання були звернені до незнайомого лідера, який колись прийде і поверне гідність справжнього соціалізму. Крик душі А.Важика розлютив комуністичних ідеологів. Щоденна офіційна газета партії "Трибуна люду" назвала поему "дитячою істерикою". Але саме тривожний тон поеми А.Важика став передвісником наступних подій².

1956 рік приніс зміни, які особливо оцінила інтелігенція: поширення державної суверенності, відмова від терору, зниження пропагандистського тиску, можливість звернення до західно-європейської культури та сімейних традицій, повна автономія культурних та наукових середовищ. Оборона цих досягнень, а також прагнення до їх поширення схилила до співпраці та посередництва із владою. Отже, серед інтелігенції домінувала позиція пристосування до умов і використання існуючих можливостей для розвитку у запропонованих рамках, можливо, найбільш автентичної польської культури. Однак це вимагало уникати демонстрацій проти влади та законів системи.

До активного культурного і наукового життя повернулося багато творців, які через сталінізм були приречені на мовчання. У лібералізованій системі вони могли творити, їхні твори видавалися, інколи дозволялося навчати студентів. Проведені зміни цінували і намагалися їх розумно використати³.

Участь у культурному та науковому житті змушували інтелігенцію відмовитися від демонстрації свого спротиву. Однак існували відомі межі компромісів. Кожен автор визначав моральний вибір, коли вирішував: чи в існуючих умовах він може порушити цікаву для нього тему, і чи існує шанс сказати правду чи лише напівправду. Розвинувся специфічний діалог між творцями та споживачами, у якому велику роль відігравали натяжки, уміння читати між рядками, порушення актуальних тем в історичному забарвленні⁴.

Одним із результатів жовтневих подій 1956 р. була можливість для польської інтелігенції контактувати із Заходом. Звідти почали надходити книги і журнали, працівники культури могли подорожувати, деякі західні фонди надавали їм можливість довше перебувати за кордоном. У 1957 – 1961 роках понад 100 польських гуманістів були стипендіатами у Франції, а в наступні роки – близько 50 щороку. Деякі польські соціологи та економісти в основному отримували стипендії у США. Після багатьох років ізоляції це була неймовірно важлива дорога відбудови зв'язків польської культури із західною, що призвело до значного розширення горизонтів польської гуманістики і очищення переважно молодих письменників від сталінських нашарувань⁵.

Відлига другої половини п'ятдесятих років призвела до розквіту культури. З'явилося багато цінних творів таких письменників, як Єжи Анджеєвські, Ханна Малєвська, Казімеж Брандіс, Маріан Брандіс, Тадеуш Конвіцкі, Юліан Стрийковські. Амбітну літературу наукової фантастики творив Станіслав Лем. Книжкові есе Павла Ясеніци про історію Польщі повертали сотням тисячам читачам національне минуле. Міжнародну славу зажили нариси про Шекспіра Яна Котта. Майстром літературної бесіди був Мельхіор Ваньковіч, котрий повернувся із еміграції. Звертали на себе увагу літературні прозові дебюти Марка Хласки, і Марка Новаковського. Великою популярністю відзначалася повість про молодь Армії Крайової "Колумби 20-х років" Романа Братного. У поезії високу славу здобули Збігнев Херберт, Тадеуш Ружевіч, Веслава Шимборська, Мірон Бялошевські, Станіслав Грохов'як.

Ожили театри, у яких ставилася не лише класика і сучасні західні драми, а також сяяли таланти вітчизняних творців – Славоміра Мрожека і Тадеуша Ружевича, розвивали свою експериментальну творчість Тадеуш Кантор і Єжи Гротовські. На пограниччі театру, поезії та сатири знайшли місце кабаре, у тому числі добре знаний "СТС", із яким, до речі, була пов'язана авторка неймовірно популярних пісень Агнешка Осєцка та краківська "Пивниця під Баранами", де дебютувала Ева Демарчик. Виникла польська кінематографічна школа, у якій задавали тон Анджей Вайда ("Канал", "Попіл і діамант"), Анджей Мунк ("Ероїка", "Косооке щастя"), Єжи Кавалєрович ("Потяг", "Мати Іоанна від ангелів"), Станіслав Ружевич ("Вільне місто"), Войцех Хас ("Петля", "Як бути коханою"). Під впливом цих творців підростали молодші режисери – Роман Полянські, Кшиштоф Зануссі. Поряд із польськими фільмами міжнародну славу здобув польський джаз (Кшиштоф Коєда, Збігнев Намисловські та інші), а також сучасна симфонічна музика (Тадеуш Баїрд, Вітольд Лутославські, Кшиштоф Пендерекі). Ще ніколи після війни не засяяло стільки талантів, як саме у цей період⁶.

Принаймні кілька культурних журналів оживлювали інтелектуальну дискусію і брали участь у популяризації культури найвищого ґатунку, особливо "Творчість", "Діалог", адресувалися до ширшого кола журнали "Одра" та католицькі "Знак" і "Зв'язок".

Послаблення цензури, а також повернення університетам елементів автономії (закон від 1958 року) сприяли розвитку гуманітарних та суспільних наук. До творчої та дидактичної активності повернулися Казімеж Айдукевіч, Роман Інгарден, Тадеуш Котарбінські (у 1957 – 1962 роках – президент Польської академії наук) і Владислав Татаркевіч. Розвивалася так звана варшавська історична школа ідеалістів, у якій вирізнялися Лешек Колаковські, Броніслав Бачко, Анджей Валицкі, Єжи Шацкі. Великого значення набула соціологія, авторитетами якої були Марія та Станіслав Осовські. Під їхнім керівництвом формувалися багато науковців молодшої генерації, а також було проведено перше серйозне дослідження-анкетування. Відокремлену течію соціології, що опирається на марксистську ідеологію і аналізує зміну суспільних структур, очолив Юліан Хохфельд.

Певний рівень автономії відносно політики отримали економісти, серед яких були науковці міжнародного рівня, такі як: Оскар Ланге, Міхал Калецькі, Едвард Ліпінські та Влодзімеж Брус. Лібералізація системи, у тому числі доступ до бібліотек і архівів, уможливили ґрунтовні

дослідження минулого країни. Поряд із істориками середнього покоління (Стефан Кенєвіч, Вітольд Куля, Александр Гейштор, Владислав Чапліньскі) серйозний внесок у розвиток історіографії вносили молоді Януш Тазбір, Адам Керстен, Хенрик Самсонович, Збігнєв Вуйцік, Антоній Мончак. Деякі із них опиралися на марксизм, однак трактований відкритим способом, що уможливило діалог із західними істориками. У зв'язку із цензурою найважчі умови для розвитку мала найновіша історія, хоча і в цій галузі у шістдесяті роки з'явилося ряд важливих і цікавих робіт⁷.

Конфлікти між владою та частиною творчої інтелігенції розпочалися одразу після жовтня 1956 р. Вони стосувалися рівня свободи слова і автономії творчих середовищ стосовно адміністрації, а також культури і науки стосовно політики. Керівництво ПОРП не могло погодитися із незалежністю інтелігенції, її бажанням висловлювати інші думки, з відсутністю контролю над творчими організаціями. У шістдесятих роках влада прагнула до повернення залежності культури і науки від ідеології. Особливо помітно, що таке прагнення мусило відчувати філософія, соціологія, економіка, а також історія і полоністика. У культурі влада погоджувалася на різноманітність форм мистецького вираження (не було спроб повернути соціалістичний реалізм). Однак відчувалося прагнення, того, що домінуюча течія творчості підтримувала прагнення партії і прославляла зміни у "суспільстві, яке будує соціалізм". Для вираження потрібних тенденцій влада володіла широким асортиментом засобів: можливістю регулювання тиражів, доступом митців до багатотиражних журналів, радіо, згодом – телебачення, різноманітні нагороди⁸.

Найважливішими кроками щодо посилення тиску ПОРП були такі факти: у 1957 році заборона видання літературного журналу "Європа", у 1958 році атака на творчість Марка Хласки, процес Ханни Ревської за передплату паризької "Культури", зміна редакції тижневика "Нова культура", поєднана із відкритим ствердженням, що творчі свободи є залежними від політичного контексту, врешті, недопущення розповсюдження фільму "Восьмий день тижня" (за оповіданням Хласки, режисер – Александр Форд). У 1959 році відбулася вимушена зміна президії Спілки письменників Польщі, непокірного голову Антонія Слоніньського замінив приязний Ярослав Івашкевич. Протягом кількох років утискали пресу, заборонявся друк "непорядних" книжок і вихід "неправильних" фільмів, а також значно обмежилися контакти вчених із західними науковими осередками. У 1962 році закрито "Клуб Кривого Колеса", місце вільних дискусій різних кіл варшавської інтелігенції. У 1963 році ліквідовано два найважливіші суспільно-літературні тижневики "Нова Культура" і "Культурний огляд", створюючи на їхньому місці "Культуру", тісно пов'язану із відділом культури ЦК. Починаючи із 1959 року керівництво ПОРП усе настирливіше вимагало від науки, літератури, мистецтва підтримку партії, що, за словами В. Гомулки, боролася з "буржуазними впливами".

Реалізація цих вказівок була непослідовною, а польська культура, хоча й цензурувалася і калічилася, проте могла розвиватися. Навіть у період посиленої цензури з'являлися цінні літературні твори, ставилися цікаві театральні вистави, демонструвалися значимі фільми. Польська культура протягом усього періоду від 1956 року корисно вирізнялася на тлі інших держав радянського блоку і зберігала інтелектуальний контакт як із національною традицією, так і західною культурою.

Влада контролювала сферу впливу і форми культури, однак одночасно прагнула до її поширення. Система дистрибуції книг призводила до надмірного виробництва багатьох творів (та утримання тиражів інших нижче від попиту), однак оригінальні художні та популярно-наукові книжки доходили навіть до невеликих міст. Розбудовано бібліотечну мережу (50 000), кінотеатри (3 400), театри (90) і концертні зали, що стимулювало амбіції та культурні смаки. Наприклад, у 1960 році театри відвідало 10 мільйонів глядачів, кінотеатри – 200 мільйонів, пізніше відвідуваність кінотеатрів знизилася із поширенням телебачення (137 мільйонів у 1970 році), хоча у театрі утримувалася на тому ж самому рівні. У "пропозиції" культурного змісту старалися зберегти (зрештою, по-різному у різні роки) пропорції між ідеологією, популярним змістом і високим мистецтвом, а також польською і світовою класикою. Поява телебачення створювала незвичайні можливості впливу на суспільну свідомість, наприклад, величезну популярність практично у всьому суспільстві здобули серіали "Чотири танкісти і собака" та "Ставка більша, аніж життя". Історична тематика, особливо та, що стосується Другої світової війни, надалі

пробуджувала у суспільстві живі спогади і сильні реакції. Книги і фільми, які були цьому присвячені, відзначалися найбільшою популярністю після криміналу і романсів⁹.

Серед інтелігенції, яка була пов'язана із системою, більшість підкорялася директивам партії, однак декотрі вимагали демократизації системи. Через це їх називали ревізіоністами, і вони були розкритиковані владою, усунуті із засобів масової інформації, виключені з ПОРП.

Ревізіоністи, використовуючи марксистські критерії, критикували офіційну ідеологію, а також існуючу політичну та економічну системи. Обіцянки, що містилися у працях творців марксизму, суперечили практичній реалізації комунізму. Ревізіоністи використовували західні ліві ідеї, оберігали свободу слова усіх прихильників соціалізму. Вони виступали за демократизацію системи, верховенство закону і незалежність культури від політичних директив. Найважливішою постаттю польського ревізіонізму був Лешек Колаковскі, котрий писав про переоцінку багатьох ідеологічних понять марксизму і ставив інтелектуальні проблеми про безпосередню суспільну та політичну відповідальність. Л.Колаковскі також пройшов еволюцію від радикального атеїзму до визнання етичного послання християнства як фундаменту культури. Важко назвати іншого представника ревізіонізму з таким суспільним впливом. В економіці провідною ідеєю польського ревізіонізму була концепція соціалістичної економіки, що бере до уваги ринкові елементи, запропонована Влодзіміжем Брусом у 1961 р.¹⁰

Ревізіонізм розумівся як спроба демократизації комунізму без ліквідації таких його основ, як, наприклад, суспільна власність на засоби виробництва. Поступово ревізіоністи перестали бути фракцією усередині партії, погоджувалися з ідеєю плюралістичного суспільства. Однак інші ліві представники залишилися негативно вразливими на будь-який націоналізм, клерикалізм, а також суспільну нерівність. Деяких ревізіоністів виключали із ПОРП, наприклад, у 1966 році Л.Колаковського, а Яцек Бохеньскі на знак солідарності вийшов сам разом зі своїми прихильниками. Завершення процесу виходу ревізіоністів із партії відбулося у березні 1968 року¹¹.

Однією із головних рис, яка переважала в інтелектуальному середовищі того періоду, була негативна оцінка Другої Речі Посполитої як держави із сильними, відверто крайніми правими впливами, авторитарної, клерикальної, економічно і суспільно відсталої. ПНР стала державою, що несе прогрес і модернізацію у багатьох сферах життя. Слово "соціалізм" мало позитивне забарвлення, а переконання про обов'язкову еволюцію західної економічної системи до форм неприватної і планової економіки розділялося більшістю інтелектуальної еліти. Домінуючим прагненням було реформування системи у напрямку більшої свободи, верховенства закону, залучення владою експертів у ради тощо¹².

Також існували інші групи, які будували власну систему цінностей, опозиційну до поширюваної партією. Їх учасники, наприклад, займалися вшануванням пам'яті загиблих. Вони доглядали за могилами, встановлювали меморіальні плити в костелах. Відбувалися неофіційні зустрічі та заняття харцерських дружин. Ці групи формували системи цінностей та зразки поведінки, відмінні від тих що нав'язувала держава. Така дієва опозиційна діяльність переслідувалася, а її учасники нерідко потрапляли до в'язниці. Каралася також підтримка відносин з радіо "Вільна Європа" та паризькою "Культурою"¹³.

Одну з груп створили літератори на чолі з Антонієм Слонімським. Частково до неї входили колишні члени "Клубу Кривого Колеса", для котрих авторитетом був Ян Юзеф Ліпскі¹⁴.

Взаємна пов'язаність груп створювала умови для неформального обігу інформації, жартів тощо, які згодом проникали глибше – до суспільства й апарату влади. Це був суттєвий спосіб подолання цензури, популяризації певних зразків поведінки, створення іншої, аніж офіційна, ієрархії моральних та суспільних авторитетів. Ці групи поширювали інформацію про неприпустиму поведінку опортуністів і висміювали творців, котрі прислужувалися владі. Із цих груп виходила інформація про події у Польщі для закордонних журналістів. Багато фактів, які влада не планувала оголошувати, поверталось до країни у формі новин та коментарів по радіо "Вільна Європа" та статей у "Культурі". Однак співпраця із еміграційними інституціями стала табу, на порушення якого наважувались одиниці¹⁵.

Подією, яка викликала широкий резонанс також за межами Польщі, став лист тридцяти чотирьох відомих письменників та професорів до прем'єр-міністра від 14 березня 1963 року. Зміст листа був надзвичайно поміркованим – автори вказували на обмеження витрат паперу

на друк книжок і журналів, а також на загостреність цензури, що загрожувало розвитку національної культури. Автори вимагали змінити культурну політику, вказуючи на права, які гарантує Конституція. Лист підписали знані письменники, серед яких: Антоній Слонімські, Марія Домбровська, Павел Ясеніца, Єжи Анджеєвські, Мечислав Яструн, Ян Котт, Адам Важик, Ян Парандовські, Зоф'я Коссак, Мельхіор Ваньковіч, Станіслав Мацкевіч, а також відомі професори, серед котрих: Марія Оссовська, Тадеуш Котарбінські, Владислав Татаркевіч, Казімеж Вика, Станіслав Пігонь, Едвард Ліпінські, Александр Гейштор, Ян Щепаньські, а також редактори "Тиждника Повшехного" Єжи Туровіч і Стефан Кісєлевські (представник гуртка "Знак")¹⁶.

Лист був трактований владою як прояв громадянської непокори і, певного роду, скандал. Влада з особливою злістю сприйняла його оприлюднення через західну пресу та радіо "Вільна Європа". На авторів почали тиснути, щоб вони відмовилися від підписів (це вчинили 10 професорів).

Репресії відбувались і у наступні роки. у 1964 році було ув'язнено на три роки Мальхіора Ваньковіча. Приводом стала підтримка ним зв'язків з радіо "Вільна Європа", "Культурою" та іншими еміграційними часописами. Був засуджений також літератор Ян Непомуцен Міллер, розпочато слідство над Станіславом Мацкевічем та Януаром Гжєндінським, котрі співпрацювали із паризькою "Культурою".

У березні 1965 року було заарештовано аспірантів Варшавського університету Кароля Модзелєвського та Яцека Куроня. Обидва у 1956 році брали участь у молодіжному русі в університеті, були членами ПОРП та Союзу соціалістичної молоді. Окрім того, Я.Куронь, як вихователь, був головою дружини "червоного харцерства" і кілька років належав до керівництва Союзу польського харцерства (СПХ).

Відкриття кримінальної справи проти авторів "Листа" та засудження у липні 1965 року К.Модзелєвського та Я.Куроня викликали потужний рух солідарності із переслідуваними. Було організовано матеріальну допомогу сім'ям засуджених. Відвагу та ідейність авторів "Відкритого листа" також оцінила еміграція. У Варшавському університеті ув'язнення Я.Куроня та К.Модзелєвського викликали студентські заворушення. Студентів, котрі були пов'язані із засудженими, називали "коммандосами" і це визначення вказувало на їхній радикалізм.

Дві дисциплінарні справи, головним героєм яких був лідер "коммандос" Адам Міхнік (у 1965 та 1967 роках), стали значними подіями у Варшавському університеті. Проти репресій виступала також частина професорів. У 1967 році "коммандос" написали спільну петицію до влади на захист А.Міхніка, яку підписали понад 1000 студентів і близько 150 наукових працівників¹⁷.

Із 1965 року влада усе частіше використовувала міліцейські та судові репресії, відмовляючи у толерантності навіть людям, що здійснили нешкідливі дії, прикладом чого стало засудження у 1967 році на три роки Ніну Карсову за ведення "шкідливого політичного" щоденника, або подібне покарання стосовно Януша Шпотаньського за виконання у колі знайомих висміюючих владу куплетів. Усе це призводило до наростаючого спротиву великої частини творчої інтелігенції, який переріс у вибух суспільного невдоволення існуючим режимом у грудні 1970 році.

¹ Jedlicki W. Klub Krzywego Koła. Przedm. Jerzy Eisler. – Warszawa, 1989. – S. 92.

² Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. Пер. з англ. А.Д.Гриценко. – К., 2003. – С. 77 – 78.

³ Karpinski J. Polska, komunizm, opozycja. – Warszawa, 1998. – S. 178.

⁴ Kunczewicz P. Agonia i nadzieja: poezja polska od 1956 r. T. 3. – Warszawa, 1993. – S. 243.

⁵ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – Warszawa: Wydawnictwo, 2003. – S. 280.

⁶ Topolski J. Polska dwudziestego wieku 1914 – 1995. – Poznan, 1995. – S. 191.

⁷ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – S. 282 – 283.

⁸ Palska H. Nowa inteligencja w Polsce Ludowej: swiat przedstawien i elementy rzeczywistosci. – Warszawa, 1994. – S. 143.

⁹ Krol E. Polska kultura i nauka w 1968 roku. Uwarunkowania i podstawowe problemy egzystencji // Rocznik

polsko-niemiecki. – Nr. 18 – Warszawa, 2010. – S. 107.

¹⁰ Legutko R. Intelektualisci i komunizm // Znak. – 1999. – Nr. 2. – S. 18.

¹¹ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – S. 289.

¹² Palska H. Nowa inteligencja w Polsce Ludowej: swiat przedstawien i elementy rzeczywistosci – S. 160.

¹³ Dudek A. Utopia nad Wisla. Historia Peerelu. – Warszawa, 2008. – S. 164.

¹⁴ Jedlicki W. Klub Krzywego Kola. – S. 78.

¹⁵ Friszke A. Oaza na Kopernika. Klub inteligencji katolickiej 1956 – 1989. – Warszawa, 1997. – S. 181.

¹⁶ Wielka historia Polski po 1956. T. 15. Pod redakcja Krzysztofa Labedz, Magda Mikolajczuk (rozd. I – IV i ostatni), Feliks Kirzk. – Krakow, 2001. – S. 45.

¹⁷ Friszke A. Polska: Losy Panstwa i narodu 1939 – 1989. – S. 291 – 292.

Рассматривается положение польской интеллектуальной элиты в условиях социализма в 1956 – 1970-х гг. в Польше. Показаны отношения интеллигенции с властью и попытки властей осуществлять политическое влияние на поведение интеллигенции, ограничить ее влияние на польское общество.

Ключевые слова: интеллигенция, социализм, культура, ПОРП, политика.

The problem of the status of the Polish intellectual elite under socialism in 1956 – 1970-ies in Poland is investigated. Relationship between intellectuals and power, efforts of power to implement political influence on the behavior of the intelligentsia, to limit its impact on the society is shown.

Keywords: intellectuals, socialism, culture, PUWP, politics.

СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.: РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Стаття присвячена історіографічному аналізу деформованих радянських цінностей 1920-х – поч. 1930-х рр.

Ключові слова: соціальне здоров'я, соціум, диктатура пролетаріату, інтелігенція, робітництво, репресії.

На початку третього тисячоліття здоров'я людини розглядається сучасниками не лише як найбільша соціальна цінність, а й вирішальний чинник економічного розвитку, конкурентоспроможності і продуктивності праці, росту добробуту країни і рівня життя її громадян. Здоров'я людини нерозривно пов'язане із низкою соціальних, економічних, соціокультурних чинників, які впливають на соціальний індивід. За визначенням експертів ВООЗ соціальне здоров'я передбачає насамперед задоволеність індивіда своїм матеріальним добробутом, харчуванням, житлом, соціальним становищем у суспільстві, соціальною політикою. Соціальне здоров'я індивіда залежить від економічних чинників, його стосунків із структурними одиницями соціуму – сім'єю, організаціями, через які відбуваються соціальні зв'язки – праця, відпочинок, побут, соціальний захист, охорона здоров'я, безпека існування¹.

Водночас проблема соціального здоров'я в УСРР 1920-х рр. знайшла особливе, деформоване відображення в радянській історіографії. Вітчизняна історіографія, вмонтована в тоталітарний механізм науки, пережила усі її труднощі і проблеми, наштовхуючись на ті ж перепони партійної монополії на істину, що і вся наука в умовах радянської влади. Окрім того, як відзначив дослідник М.Г.Ярошевський, "перед нами небачений в історії людської культури феномен репресованої науки ... Об'єктом репресій виявилися не лише вчені, а й ідеї та напрями в наукових установах і центрах, книгах і журналах, засекречених архівах"². Ключовими словами в радянській історіографічній науці до кінця 1980-х рр. були: "формація", "клас", "революція", "боротьба".

Популістські гасла "Влада – Радам", "диктатура пролетаріату", "союз робітничого класу і селянства" використовувалися більшовиками для створення ілюзії про захист інтересів народу, про народоправство. Насправді ж, трудящі вважалися "гвинтиками" в механізмі радянської тоталітарної системи³. В умовах, коли правляча комуністична партія закликала до протистояння "класу" проти "класу" говорити про соціальне здоров'я в сучасному розумінні безпідставно.

Як відзначалося вище, соціальне здоров'я передбачає, насамперед можливість індивіда реалізувати свої творчі, інтелектуальні і фізичні можливості в суспільстві. Проте численні історичні приклади підтверджують суттєві деформації в соціальній політиці правлячої тоді комуністичної партії на терені України.

Як відомо, у березні 1928 р. було організовано Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО), куди увійшли історики М.І.Яворницький, Д.І.Багалій⁴. Водночас яскраво виявлений політичний характер організації, її підпорядкованість культурно-пропагандистському відділу НК, відсутністю змагання думок відштовхували від товариства інтелігенцію, яка сумлінно працювала, але не бажала "втручатися в політику".

Висунута в липні 1928 р. теза Сталіна про загострення класової боротьби всередині країни, стала ідеологічним прикриттям для каральних органів у здійсненні репресій проти "шкідництва"

старої інтелігенції. За рахунок "шкідництва" списування невдачі в форсованому індустріальному розвитку, невиконання планів, тощо. Поняття "шкідництво" вийшло за межі виробничої сфери і поширилося на ідеологію, науку, культуру і т.д. Усе це посилювало психологічну напругу в суспільстві, особливо, в середовищі вчених, ставило їх у становище зайвих елементів у декларованій схемі "робітничий клас – трудове селянство".

У 1930 р. з УТОРНІТСО було виключено одного з її засновників – історика, академіка М.І.Яворницького, звинуваченого в пропаганді "ворожої ідеології". Вченого було виключено з партії і згодом репресовано.

У жовтні 1931 р. практично припинило свою роботу знекровлене чисткою і репресіями Центральне бюро УТОРНІТСО.

Отже, уже на початку 1930-х років радянська історіографія розглядалася як безпосереднє знаряддя партії в боротьбі за здійснення її політики⁵.

Характерною рисою радянської історіографії суспільно-політичного життя було те, що більше половина праць (62,3 відсотки) відносилася до періоду 1920 – 30-х рр. Упродовж 1959 – 1975 рр. було написано 1422 праці, присвячені "будівництву соціалізму", де 622 праці присвячувалися Леніну і правлячій комуністичній партії, 284 – партійному керівництву комсомолом⁶.

В історіографії робітництва велика питома вага літератури, в якій відображувалася його трудова діяльність, зокрема участь у соціалістичному змаганні. Цій проблематиці лише в 1935 – 1940 рр. було присвячено більше як 4600 книг, брошур і статей⁷.

Як бачимо, в радянській історіографії домінували теми, які, на думку дослідників, розкривали трудовий героїзм робітників, зразки нового соціалістичного ставлення до праці, їхню участь в управлінні виробництвом.

Водночас на тлі тріумфальних агітаційних гасел у партійно-радянській літературі залишалися поза увагою такі важливі теми, як соціальне здоров'я, соціальні стандарти життя, умови праці, дозвілля, рівень культури різних груп міського і сільського соціуму.

Голод в УСРР початку 1920-х років, масові епідемії, бідність більшості міського населення, масова дитяча безпритульність – усі ці та інші явища соціального життя показувалися в радянській історіографії однобічно, винятково як наслідки громадянської війни та іноземної інтервенції. Помилки і прорахунки правлячої партії залишалися поза увагою партійних істориків, адже ціль – комунізм, виправдовувала будь-які засоби її досягнення диктатурою пролетаріату.

Величезний історіографічний масив радянської доби про життя і діяльність пересічних людей минулої епохи базувався на ідеологічних марксистських парадигмах, де провідна роль у суспільстві формально належала робітникам, а насправді керувала правляча комуністична партія. Робітництво ж насправді відігравало роль "гвинтика" в складному соціальному механізмі, штучно витвореному за марксистським проектом. Політичне гасло "усе на благо народу" губилося в форсованому індустріальному виробництві і посиленому економічному тиску держави на селянське господарство. На тлі такої політики соціальна тематика в наукових дослідженнях була не лише неактуальною, а й не реальною в умовах політичної цензури. Високий травматизм на виробництві, підвищення професійних захворювань, низькі стандарти життя, регламентовані правлячою партією культурно-освітні заходи залишалися поза полем історичних досліджень.

Отже, радянська історіографія соціального здоров'я в УСРР 1920-х рр. слугує прикладом величезних розбіжностей, які існували в реальній політиці, економіці, соціальній сфері і проголошеними гаслами правлячої партії, повсякденним життям різних соціальних груп. Політика "класової боротьби", форсованої індустріалізації, насильницьке насадження колективних форм господарювання на селі, політичні репресії знекровлювали націю, негативно позначилися на її соціальному здоров'ї, на що й досі реагує український соціум в умовах демографічної кризи та нових викликів часу.

¹ Сущенко Л.П. Здоров'я через освіту / Енциклопедія освіти [Голов. ред. В.Г.Кремень]. – К., 2008. – С. 318.

² Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьба советской науки // Репрессированная наука. – М., 1991. – С. 10.

³ Санцевич А.В. До питання про політичний апарат радянської історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 –

17 листопада 1995 р.) – Харків, 1995. – С. 173 – 174.

⁴ Касьянов Г.В. УТОРНІТСО: епізод з історії "політичного виховання" інтелігенції // Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на поч. 30-х років). – К., 1990. – С. 30.

⁵ Историческую науку – на уровень великих задач (Итоги XVII съезда ВКП (б) и задачи большевистских историков) // Историк-марксист. – 1934. – № 2. – С. 5.

⁶ Варшавчик М.А. О научных основах изучения истории КПСС (Введение в историко-партийную науку). – М., 1978. – С. 170, 174 – 177.

⁷ Найда С.О. О некоторых вопросах историографии социалистического соревнования в СССР 1935 – 1940 гг. // Коммунист. – 1995. – № 8. – С. 60.

Статья посвящена историографическому анализу деформированных советских ценностей 1920-х – нач. 1930-х гг.

Ключевые слова: социальное здоровье, социум, диктатура пролетариата, интеллигенция, рабочие, репрессии.

This article deals with the historiographic analysis of deformed Soviet values in the 1920-ies – early 1930-ies.

Keywords: social health, society, the dictatorship of proletariat, intelligentsia, workers, repressions.

САМОВРЯДНІ МЕДИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті подається історіографічний огляд літератури, присвяченої становленню і діяльності медичних товариств на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: медичне товариство, історіографічний період, соціальна медицина, з'їзди лікарів, епідемії, гігієна, земська медицина.

Історіографія становлення і розвитку наукових товариств лікарів на терені України умовно поділяється на декілька періодів, які відрізняються масштабами і глибиною постановки та теоретичного вирішення проблеми. Водночас, історіографічний огляд досліджуваної проблеми є запорукою її подальшого поглибленого вивчення та з'ясування досі нерозкритих аспектів багатогранної діяльності наукових товариств лікарів у другій чверті ХІХ – на початку ХХ ст.

Саме це стало визначальним чинником у виборі теми історіографічного огляду. Окрім того, ми брали до уваги суперечливі впливи на формування історіографічного поля зовнішніх факторів, а саме: зміни у суспільно-політичному житті країни, формування інтелектуальних еліт, взаємозбагачення, науково-освітню конвергенцію в галузі медицини, взаємодоповнення національної і європейської гуманістичних традицій.

Отже, умовно виділяючи основні історіографічні етапи історії діяльності медичних товариств на терені України, ми, насамперед дотримувалися методологічного підходу, визначеного академіком В.І. Вернадським – розвиток демократії в суспільстві сприяє науковим успіхам, нагородженню наукових знань, водночас вирішальним залишаються внутрішні закономірності розвитку самої науки.

На основі "внутрішніх закономірностей розвитку науки" пропонуємо виділити три історіографічні періоди історії становлення і діяльності наукових товариств лікарів на терені України: перший – друга чверть ХІХ – початок ХХ ст., другий – перша чверть ХХ – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р.

У великому масиві літератури, присвяченій діяльності медичних товариств, помітно вирізняються публікації про їхню санітарно-протиепідемічну роботу в другій чверті ХІХ – на початку ХХ ст. Вони дозволяють установити пріоритетні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності медичних товариств, зумовлених викликами часу, епідемічними захворюваннями, необхідністю збереження ринку найманої праці та військовими потребами. Публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з історії науково-медичних товариств розкривають роль і значення не лише громадських організацій лікарів у подоланні соціальних хвороб та покращенні протиепідемічної обстановки в містах і селах, на біржах праці, а й визначають персональний внесок учених-лікарів у розвиток санітарно-профілактичної справи на терені України.

Літературу про діяльність медичних товариств можна умовно розділити на декілька груп. Першу – становлять "Труды Общества киевских врачей", "Записки Новороссийского общества естествоиспытателей", "Труды Харьковского медицинского общества" та ін. Названі видання дозволяють ознайомитися з планами наукової і практичної роботи наукових товариств у масштабах губерній, повітів та окремих міст, з'ясувати пріоритетні напрями роботи, які визначалися конкретною соціальною і епідеміологічною обстановкою в різних регіонах Російської імперії. Названі видання розкривають кількісно-якісний склад членів наукових

товариств, коло їхніх наукових інтересів, зміну керівництва громадських об'єднань лікарів тощо. "Записки..." і "Труды..." виступають, з одного боку, важливим історичним джерелом вивчення найважливіших етапів становлення і розвитку гігієни як науки, з іншого – історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити еволюцію наукової думки в соціальній медицині, простежити зміну наукових пріоритетів і парадигм в процесі нагромадження експериментального матеріалу та його узагальнення, нових відкриттів, взаємодії вітчизняної і зарубіжної медичної науки. Особливий історіографічний інтерес становлять праці видатних учених, фундаторів медичної науки, які друкувалися на сторінках видань наукових товариств. Наприклад, В.К.Високович у статті "О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г." указував на водний механізм зараження холерними вібрионами, пропонував найефективніший на той час засіб проти холери – щеплення холерною вакциною¹. О.В.Корчак-Чепурківський у статті "Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени" подає глибокий аналіз санітарно-гігієнічної роботи в Київській губернії, виявляє фінансово-економічні, кадрові проблеми, які перешкождали впровадженню санітарно-епідеміологічної служби, яка б систематично і планомірно здійснювала профілактику захворювань². М.О.Гамалія в роботі "О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка" описував виділений у 1888 р. холероподібний вібрион у птахів, який назвав "вібрионом Мечнікова" та пропонував шляхи лікування свійських птахів³. В.В.Фавр в публікації "О голодном хлебе 1898 года" проаналізував причини голоду в Росії, констатує, що в XIX ст. на теренах імперії спостерігалось 48 неурожайних років, які супроводжувалися голодом, тоді як в країнах Західної Європи це соціальне лихо фактично зникло з суспільного життя⁴. Дослідник вносить пропозиції стосовно можливого приготування сурогатного хліба в неурожайні роки, аналізує зразки голодного хліба з Бузувського повіту Самарської губернії.

Важливий фактичний матеріал з глибокими узагальненнями і висновками міститься у звітах та протоколах Київського, Одеського, Харківського медичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. Так, у звіті Одеського товариства лікарів, який відбувся 7 червня 1886 р., йшлося про створення Одеської бактеріологічної станції, її кошторис та напрямки діяльності, а також наукові досягнення М.О.Гамалія по виготовленню вакцини від сказу, його подальші наукові пошуки⁵.

У протоколах Харківського медичного товариства знаходимо узагальнюючу інформацію про санітарно-гігієнічні і протиепідемічні заходи та впровадження наукових розробок у галузі епідеміології і гігієни громадською організацією, яка виступила ініціатором створення санітарних комісій при міській управі⁶. Якщо врахувати, що протоколи готувалися вченими-гігієністами і відбивали тогочасну наукову думку в цій галузі медицини, то вони слугують важливим історіографічним джерелом вивчення найважливіших етапів розвитку гігієни в другій половині XIX – на початку XX ст.

Отже, історіографія історії медичних товариств другої чверті XIX – початку XX ст. включає великий комплекс літератури земського походження (опубліковані доповіді губернських земських з'їздів, нариси історії гігієни, статистичні описи окремих губерній, праці постійних медичних комісій при губернських земських управах, земські медичні збірники, журнальні публікації Товариства російських лікарів у пам'ять М.І.Пирогова та ін.). Окрему групу становлять наукові праці видатних діячів земської медицини, демографів Б.Б.Веселовського, Л.Б.Грабовського, Д.П.Журавського, С.М.Ігумнова, О.В.Корчак-Чепурківського, П.Ф.Кудрявцева, О.М.Марзєєва, М.І.Тезякова, М.С.Уварова, які друкувалися окремими виданнями за кошти земств і розповсюджувалися на терені України.

За авторством публікації другої половини XIX – початку XX ст. належали земським лікарям, діячам земської медицини, вченим-лікарям, демографам та ін.

Під редакцією професора В.С.Іконнікова у 1884 р. вийшов "Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського Університету св. Володимира (1834 – 1884)", де згадується про першого професора гігієни В.А.Суботіна.

Другу групу становлять історико-статистичні, енциклопедичні видання, в яких розглядаються питання розвитку гігієни. Це, зокрема, історико-статистичні відомості про перших вчених та структуру університету св. Володимира, висвітлені в "Историко-статистических записках об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира", опублікованих

у 1884 р. під редакцією В.С.Іконнікова. У виданні на с. 213 – 224 розкривається діяльність лабораторії при кафедрі гігієни (записки проф. В.А.Суботіна)⁷.

У цьому ж виданні висвітлюється внесок професорів-викладачів медичного факультету Київського університету св. Володимира у створення громадських організацій та наукових медичних товариств, зокрема, Товариства київських лікарів та вказується на участь членів Товариства у заходах щодо подолання епідемій холери, паразитарних тифів та інших гострозаразних інфекційних хвороб, обговорення низки питань санітарії, гігієни і епідеміології, створення з ініціативи професора Н.А.Хржонщевського Комісії народних медичних читань⁸.

У роки другого історіографічного періоду особливо активізувалися дослідження з історії медичних товариств у 1960-х рр. У 1965 р. вийшов збірник статей за редакцією В.П.Новаченка до 100-річчя діяльності Харківського медичного товариства⁹. В ювілейному збірнику дослідник П.Д.Петров розкриває історичні аспекти становлення Харківського медичного товариства та його санітарно-протиепідемічну діяльність, аналізує наукові розробки в галузі гігієни санітарії, епідеміології, бактеріології, боротьби з соціальними хворобами, простежує створення низки науково-дослідних установ, а саме: протидифтерійного, Пастерівського інститутів, бактеріологічної станції, Жіночого медичного інституту, висвітлює науково-практичну діяльність членів Товариства¹⁰.

У 1962 р. виходить у світ інформаційно насичена праця О.І.Лотової з історії зародження медичних товариств у Російській імперії. Особливий науковий інтерес становлять її публікації, в яких підбиваються підсумки вивчення історії гігієни і санітарії. Так, у 1962 р. вийшла в світ робота О.І.Лотової "Русская интеллигенция и общество в России", де аналізуються праці відомих учених-гігієністів.

У збірниках міститься низка публікацій М.І.Барсукова, І.Д.Хороша, І.Д.Страшуна, Л.Г.Лекарева, Л.І.Грабовської, О.А.Грандо про розвиток санітарної справи в умовах земської медицини в Україні та про внесок земських лікарів (О.Л.Смідовича, В.Г.Соболева та ін.) в розбудову санітарної організації в українських губерніях.

Огляд і бібліографія праць з історії гігієни і санітарії, опублікованих в СРСР з 1917 по 1957 рр., подається в спеціально присвяченій цьому питанню праці О.І.Лотової "Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России"¹¹. Ця робота дає певне уявлення про основні дослідження з історії вітчизняної гігієни, виконані за 1917 – 1957 рр. Історіографічні узагальнення і оцінки з питань епідеміології були висвітлені також в інших працях О.І.Лотової¹².

У наукових колах 1970-х років продовжувалось вивчення історії товариств лікарів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та їх значення в формуванні наукових основ гігієни.

У 1972 р. за редакцією академіка М.В.Волкова вийшов збірник "Наукові медичні товариства", в якому автор на загальноросійському матеріалі подає короткі відомості про медичні товариства України, зокрема Харківське медичне товариство та його роль у боротьбі з епідеміями¹³. Діяльність Товариства боротьби з заразними хворобами, заснованого членами Товариства київських лікарів, детально висвітлена в дослідженні С.С.Дяченка¹⁴.

Окремі аспекти діяльності Харківського медичного товариства, зокрема внесок його членів у розвиток мікробіології і епідеміології, досліджував А.Д. Чмель¹⁵.

Наступне десятиліття в радянській історіографії щодо становлення і розвитку наукової гігієни відкривається працею А.Д.Чмеля, де йдеться про діяльність Харківського медичного товариства та його участь у російсько-турецькій війні 1905 р.¹⁶.

Інформацію про медичні наукові товариства було подано в енциклопедичних виданнях – Українській радянській енциклопедії, Великій медичній енциклопедії тощо¹⁷.

Окрім узагальнених даних про наукові товариства, "Велика медична енциклопедія" помістила статтю Ю.П.Лісіцина та Ю.А.Шилініса про міжнародні конгреси з алкоголізму та наркоманії, починаючи з 1885 р., гігієни і демографії (з 1852 р.), охорони дитинства (з 1883 р.), промислової медицини (з 1905 р.) та гігієни і профілактичної медицини (з 1905 р.).

У зв'язку з 125-річчям від дня народження О.В.Корчака-Чепурківського виходить серія публікацій Є.Я.Білецької, К.М.Синяка, В.Ф.Рудиченка¹⁸, К.М.Синяка, В.Ф. Рудиченко¹⁹, в яких подається оцінка науково-педагогічної діяльності видатного вченого.

Діяльності О.В.Корчака-Чепурківського в Бессарабському земстві присвячені статті

Є.П.Попушоя та В.А.Юкси "Вклад А.В.Корчака-Чепурковського в развитие здравоохранения и борьбу с эпидемиями в Молдавии" і "Приостановить эпидемию". У цих публікаціях автори розкривають бессарабський період діяльності О.В.Корчака-Чепурківського (1891 – 1897 рр.) і показують його як талановитого організатора охорони здоров'я в губернії, професіонала-епідеміолога та історика земської медицини.

У другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап другого історіографічного періоду історії медичних товариств. Він характеризується появою в радянській Україні зарубіжних видань, авторами яких були колишні ідеологічні опоненти, "буржуазні фальсифікатори" історії. Це стало можливим завдяки проголошеній компартійним лідером М.С.Горбачовим "широкої демократизації" і "гласності", втраті правлячою партією монополії на історичну істину.

У 1988 р. історик медицини В.Плющ видає в Чикаго другий том "Матеріалів до історії української медицини". В одній із статей В.Плющ розглядає питання санітарної статистики, організації земської медицини, наукових товариств та їх ролі в становленні гігієни, боротьбі з епідеміями і соціальними хворобами. Дослідник показує особливе місце наукових з'їздів лікарів у проведенні протиепідемічних заходів, налагодженні систематичної і планомірної допомоги бідному міському населенню України²⁰.

Розглядаючи хронологію проведення з'їздів природознавців, зарубіжний дослідник підкреслив, що вони вперше були організовані на терені України. Другий крайовий з'їзд природознавців та лікарів відбувся в Києві 1862 року і прийняв рішення про регулярне скликання таких з'їздів. А перший загальноросійський з'їзд природознавців і лікарів відбувся в Петербурзі лише в 1867 р., на якому доповідь відомого українського вченого О.Я.Данилевського поклала початок активній участі науковців з України в цих з'їздах²¹.

Напередодні розпаду Радянського Союзу, в 1990 році, виходять праці К.К.Васильєва про діяльність Одеського науково-медичного товариства, яке згодом трансформувалося у відомий медичний центр по вивченню і боротьбі з інфекційними хворобами людини, потужний осередок епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань країни²².

Отже, другий історіографічний період історії становлення і розвитку гігієни як науки, характеризується, насамперед, великим масивом наукової літератури, який формувався на різних етапах історіографічного процесу, а тому вирізняється глибиною і рівнем авторських узагальнень, повнотою зібраної і проаналізованої інформації про діяльність наукових товариств лікарів і природознавців, заснування наукових центрів з дослідження актуальних проблем гігієни в університетах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

З проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави розпочався новий, сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і діяльності медичних товариств.

Історичні дослідження, які так чи інакше примикають до обраної теми і були виконані в третьому, сучасному історіографічному періоді, можна умовно поділити на декілька груп. Першу – складають видання з історії НАН України, медицини та ін., які дозволяють глибше зрозуміти основні етапи становлення і діяльності медичних товариств.

В українській історіографії останніх років з'явилася низка праць, в яких відображується діяльність Київського, Одеського, Харківського наукових товариств, в яких формувалися наукові основи сучасних медичних знань.

У 2010 р. до 170-річчя утворення Товариства київських лікарів вийшли статті В.В.Загороднього, В.Т.Нековаля, О.Т.Волика, К.С.Паламарчука, О.М.Ціборовського. З цієї ж нагоди Національна наукова медична бібліотека видала бібліографічний покажчик за редакцією генерального директора ННМБУ Р.І. Павленка²³, у якому відображується науковий доробок членів Товариства київських лікарів та подаються описи їхніх друкованих праць за період з 1840 по 1928 рр.

Серед монографічних досліджень, в яких розглядається діяльність наукових медичних товариств та їх роль у становленні соціальної медицини в Україні, слід відзначити монографію О.М.Ціборовського "На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні"²⁴.

Розглядаючи діяльність учених-мікробіологів, С.П.Руда у монографії "Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст." розкрила науково-практичні результати, отримані членами товариств (Харківського, Київського та Новоросійського)²⁵.

У наукових публікаціях В.С.Савчука подаються відомості стосовно створення та діяльності Товариства одеських лікарів²⁶.

Основні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності Товариства київських лікарів, Одеського товариства лікарів та Харківського медичного товариства відображені в низці фахових статей Н.І.Коцур²⁷.

Впродовж останніх десятиліть питанню діяльності медичних товариств, деяким аспектам історії мікробіології, епідеміології присвячені дисертаційні та монографічні дослідження, перші аналітичні публікації К.К.Васильєва, С.П.Рудої, Л.П.Товкун та ін.

Отже, історіографічний огляд літератури про створення і діяльність медичних товариств на терені України в складі Російської імперії в другій чверті XIX – на початку XX ст. показує, що ця діяльність була гідною відповіддю науково-медичної громадськості викликам часу.

Київське, Одеське і Харківське наукові товариства лікарів відіграли визначальну роль у подоланні спалахів тифу, чуми, холери, віспи та інших епідемій, організувавши науково-дослідні бактеріологічні лабораторії, санітарні станції, загоны, ізолятори, провівши заходи по дезінфекції та дератизації в містах і селищах, армійських підрозділах.

Наукові товариства започаткували нові галузі науки – епідеміологію, бактеріологію, соціальну гігієну та ін., потреба в яких визначалася реаліями життя, актуалізували проблему соціального здоров'я в масштабах Російської імперії. Учені Н.А.Хржонцевський, О.В.Корчак-Чепурківський, А.І.Якобій, І.П.Скворцов та ін. науково довели, що для успішної боротьби з епідеміями слід поліпшити соціальні стандарти життя пересічної людини. З цією метою проводилася велика наукова і просвітницька робота серед населення України.

Водночас історіографічний огляд показує важливість і необхідність подальших досліджень історії окремих напрямів роботи наукових товариств лікарів другої чверті XIX – початку XX ст., матеріально-технічного, фінансового забезпечення діяльності самоврядних медичних організацій, особистісного виміру надбань вітчизняної науки на тлі викликів часу.

¹ Высокович В.К. О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г. // Труды Общества киевских врачей. – К., 1908. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 7.

² Корчак-Чепурковский А.В. Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени // Труды Общества киевских врачей с прил. протоколов за 1904 – 1905 г. – К., 1905. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 1 – 13.

³ Фавр В.В. О голодном хлебе 1898 года // Труды Харьковского медицинского общества. – Харьков, Вып. 2. – С. 1 – 26.

⁴ Отчет Одесского общества врачей 7-го июля 1886 г. – Одесса, 1886. – 27 с.

⁵ Приложение и протоколы Харьковского медицинского общества. – Харьков, 1885. – Вып. 5. – С. 1 – 3.

⁶ Историко-статистические записки об учених и учебно-воспитательных учреждениях университета св. Владимира / под. ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С. 213 – 224, 676.

⁷ Там само. – С. 302 – 307.

⁸ 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861 – 1961: Сборник очерков и статей / под ред. В.Т.Новаченко. – К., 1965. – 257 с.

⁹ Петров П.Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861 – 1961) // 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861 – 1961). – К., 1965. – С. 7 – 69.

¹⁰ Лотова Е.И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России. – М., 1962. – С. 74.

¹¹ Лотова Е.И. Борьба с инфекционными заболеваниями в СССР (1917 – 1967): очерки истории. – М., 1967. – 432 с.

¹² Научные медицинские общества СССР. Под. ред. М.В. Валкова. – М., 1972. – 455 с.

¹³ Дяченко С.С. До заснування в Києві "Общества для борьбы с заразными болезнями" // Мікробіол. журнал. – 1976. – Т. 38. – Вип. 6. – С. 786 – 791.

¹⁴ Чмель А.Д. Харьков как центр развития микробиологии и эпидемиологии в России в XIX в. // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Кишинев, 1973. – С. 326, 327, 831.

- ¹⁵ Чмель А.Д. Общественно-политическая деятельность Харьковского медицинского общества // Итоги и перспективы по истории медицины. – Ташкент, 1980. – С. 645 – 653.
- ¹⁶ Товариство київських лікарів // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1984. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 277.
- ¹⁷ Лисицын Ю.П. Съезды медицинские, конгрессы // Большая мед. энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1985. – Т. 24. – С. 411 – 422.
- ¹⁸ Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994. – С. 66 – 68; Синяк К.М. Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский // Врачеб. дело. – 1983. - № 4. – С. 118 – 121.
- ¹⁹ Синяк К.М. Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский // Врачеб. дело. – 1983. - № 4. – С. 118 – 121.
- ²⁰ Плющ В. Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні (1840 – 1946): історичний нарис // Матеріали до історії української медицини. – Чикаго, 1988. – Т. 2. – С. 1 – 22.
- ²¹ Там само. – С. 22.
- ²² Васильев К.К. Деятельность Общества одесских врачей // Сов. здравоохранение, 1990. – № 1. – С. 68 – 71.
- ²³ Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик. Наук. ред. Павленко Р.І. – К., 2010. – 119 с.
- ²⁴ Ціборовський О.М. На варті здоров'я. – К., 2010. – 430 с.
- ²⁵ Руда С.П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX – XX століть // Наука і освіта: Зб. наук. праць АН вищої школи України. – К., 1997. – Кн. 1. – С. 85 – 88.
- ²⁶ Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994. – 232 с.
- ²⁷ Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 725 с.

Статья посвящена историографическому обзору литературы, посвященной становлению и деятельности медицинских обществ врачей во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: медицинское общество, историографический период, социальная медицина, съезды врачей, эпидемии, гигиена, земская медицина.

The article deals with the historiographical review of the literature on the formation and activity of medical societies of physicians in the second half of the XIX – early XX century.

Keywords: medical society, historiographical period, social medicine, congresses of physicians, epidemics, hygiene, zemstvo medicine.

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА В ПОЛЬЩІ НА ХВИЛІ ПОЗНАНСЬКИХ ЗАВОРУШЕНЬ 1956 року

В статті висвітлюється питання суспільно-політичних зрушень в Польщі в 1956 році, яке кваліфікується як системна криза польського комунізму.

Ключові слова: системна криза, познанські заворушення, "право-націоналістичне відхилення" в партії, Польська об'єднана робітнича партія, "пулавці", "натоліньці", десталінізація.

Лібералізація суспільства, що розпочалася в другій половині 1955 року, змусила комуністичне керівництво Польщі почати політичні, економічні та соціальні реформи. Мета реформ – подолати системні "викривлення" польського комунізму, що викликали обурення і супротив громадян. Кадрові зміни в Політбюро, Секретаріаті та силових структурах, ухвала про амністію політичних в'язнів (найважливіше з рішень лютого – листопада 1956 року) унаочнили лише глибину кризи і обмежені можливості реформування у межах системи. Авторитет Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) неухильно падав і переріс в антикомуністичну, антирадянську й антисемітську боротьбу.

Звістка про познанські заворушення мобілізувала роботу Політичного бюро ПОРП. 28 червня о 10 годині ранку¹ на його засіданні було прийнято кілька блискавичних рішень:² створити урядову комісію на чолі з прем'єром Юзефом Циранкевичем³; увести в Познань відділи Корпусу внутрішньої безпеки і війська; довести до відома усіх воєводських секретарів про події у Познані; оголосити комунікат і скерувати листи до членів партії; відрядити Стефана Вербловського⁴, Гелену Козловську⁵ та Матеуша Окса⁶ для допомоги керівництву Управлінню сприяння пресі⁷ тощо. Документи нічого не говорять про уповноваження цих осіб, очевидно, що від них вимагали стежити за дотриманням засобами масової інформації лінії партії. Скупий протокол обмежує нас у відповідях на низку запитань: чи розглядалися альтернативні рішення впливу на ситуацію? Чи означало, що війська, стягнуті до Познані, мали наказ стріляти? Чи приймало Політбюро рішення про застосування зброї? Натомість, розуміємо, що влада остерегалася "виходу" ситуації з-під контролю і розповсюдження її по всій території Польщі.

Через кілька днів (30 червня) генерал Станіслав Поплавський назвав познанські події "організованою контрреволюцією", "добре спланованою ворожою акцією", підпільний штаб якої, "скуповував німецьку зброю"⁸. Але вже в липні партійному керівництву довелося поглянути на ситуацію більш критично і визнати, що незадоволення частини робітників спричинене помилками в господарській політиці. Серед інших причин заворушень називали й "послаблення пильності органів безпеки, а, отже, слідом формувалася програма негайного зупинення лібералізації, зміцнення дисципліни, подолання "вискоків" преси, зміцнення органів безпеки, здійснення персональних змін в редакціях газет і журналів, тобто посилення політичного режиму"⁹. Едвард Охав – Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії – особисто прийняв контроль над Відділом Преси і Радіо. Значною мірою символічний, але істотний сигнал для партії, мало рішення Політбюро про підвищення Казімежа Віташевського до рівня генерала дивізії, незважаючи на те, що його висловлювання щодо ситуації гостро критикували в Секретаріаті¹⁰. Більш тверезий погляд на ситуацію змусив партійне керівництво посилити лінію партії.

Ситуацію ускладнювали непорозуміння в оцінці ситуації, що виникали між Політбюро і Секретаріатом¹¹. Про події в Познані Політбюро інформували генерал Поплавський і прем'єр Циранкевич. Достеменно ми не знаємо змісту їх реляцій. Але за риторикою Поплавського приховувалися лише ідеологічні штампи. 30 червня в Секретаріаті виступав Єжи Моравський – головний редактор газети "Народна Трибуна" ("Trybuna Ludu"). Приводом стала стаття Кшиштофа Волінського "Перші уроки", що вийшла 6 липня, в якій він гостро критикував останні рішення Політбюро¹². Реакція керівництва партії надійшла миттєво. У той же день в Політбюро заявили, що стаття фальсифікує дійсні причини страйку, а головний редактор не може, чи не хоче, дотримуватися лінії партії. Моравського змістили з посади головного редактора, а на його місце призначили керівника Організаційного відділу центрального комітету Валентега Тіткова. Поступово змістили всіх редакторів, які "не вмiли боронити лінію партії"¹³.

На липень 1956 року планувалося проведення VII Пленуму ЦК партії. 12 липня Політбюро заблокувало проект ухвали пленуму, що традиційно готувався до початку його роботи. Політбюро затримало також проект, в якому спеціальна комісія, оцінювала виконання 6-річного господарського плану. Шквал критики звалився на вступне слово Едварда Охаба¹⁴. Робота пленуму затримувалася на невизначений період.

Каменем спотикання для керівництва партії була справа "право-націоналістичного відхилення" від лінії партії, що виникла в 1948 році. З цього приводу, 9 травня, з Владиславом Гомулкою¹⁵ зустрілися Зенон Новак¹⁶ і Францішек Мазур¹⁷, 19 травня – Мазур і Александр Завадський¹⁸. В протоколі Політичного Бюро зафіксовано, що "Гомулка тримається власної лінії" (не вказується якої саме). Після доповідей (за вказівкою Політбюро) Замбровського¹⁹, Рапацького²⁰ і Моравського²¹ справа реабілітації В.Гомулки зависла у повітрі. 24 травня поновили у партії його дружину Софію²². 29 травня Владислав Гомулка звернувся до Політбюро з листом, в якому домагався повної політичної реабілітації, поновлення у партії і права виступити на пленумі для остаточного аргументації своєї позиції²³. Лист залишили без відповіді. І тільки в переддень роботи пленуму, призначеного на 18 липня, до промови Едварда Охаба включили абзац про результати розмов з В.Гомулкою. Непомітно відхилили питання реабілітації соратників В.Гомулки – Маріана Спихальського і Гжегожа Корчинського²⁴.

VII Пленум, відомий як найдовший в історії партії. Він працював з 18 до 28 липня 1956 року. Цей факт свідчить про непрогнозовані ситуації, відсутність партійної дисципліни, суперечність поглядів на засудження "культу особи" і неспроможність партійного керівництва адекватно реагувати на пов'язані з ним зміни. На Пленум було запрошено радянського прем'єра Ніколая Булганіна, тому розмова мала характерні тональності; згадували, наприклад, про послаблення інтернаціональних зв'язків між Польщею і СРСР. Противники демократизації говорили про повну підтримку політики радянського керівництва, вимагали розширення повноважень партії і держави.

Увесь комплекс документів не дає відповіді на питання, чи формувалися в керівництві Польської об'єднаної робітничої партії окремі фракції з власною ієрархією і конкретними планами дій. Проте, без сумніву, у самому центрі існував глибинний поділ, в якому вирізнялася група давніх діячів Польської комуністичної партії, пов'язаних сильними передвоєнними комуністичними традиціями. Поділ виникав на ґрунті ментальних розбіжностей і оцінок "сталінщини" і "берієвщини", а особливо – на різниці інтересів, що визначали спосіб реагування на познанські події. Це були група "пулавців" і "натолінська" група. Поступово групи окреслювали ширші уявлення: "пулавці" визнавали хибною систему, "натолінці" – конкретних осіб. Серед "натолінців" переважали особи малоосвічені, які боялися, через реформи, втратити контроль над системою, чи й систему як таку. Перші, більш схильні до теоретизування, ніби погоджувалися на експерименти з управлінським апаратом партії і держави, проте самі вони належали до найвищого істеблшменту партії (у 40-х – 50-х роках), а отже реабілітація "гомулківців" загрожувала їм втратою керівних посад. На той момент ставало все більш очевидним повернення Владислава Гомулки на посаду Першого секретаря ПОРП, але більшість "пулавців" у 1948 році, і пізніше, ініціювали усунення його від влади. Роль підлеглих була для "пулавців" тяжким психологічним рішенням. Тому спосіб подолання кризи бачився ними у впровадженні ліберальних реформ, із забезпеченням суверенності польської партії, а отже – держави²⁵. Уся ця риторика не була оформлена у конкретну політичну програму, бо як

справедливо писали Збіслав Риковський і Веслав Владика: "... демократія є не стільки конкретно політичною програмою, як моделлю політики, певною уявою того, якою вона (політика) повинна бути"²⁶. Серед групи "пулавців" були більш ортодоксальні, котрі не погоджувалися на системні зміни, і молодші – схильні до ризиків і пошуків компромісів.

Заручившись підтримкою Москви, "натолінська" група боронила стару схему політики і готувалися до опанування керівництвом партії. Впевненості додавала підтримка Рокоссовського²⁷, та їх традиційно сильні впливи на місцях. З іншого боку, усі ці фактори, а особливо підтримка Москви, позбавили "натолінців" впливу на суспільство. Тому їх риторика стосувалася лише персональних змін в партії, а на загал виливалася безперервна соціальна демагогія. Свідомі неефективності впливів власного середовища, "натолінці" пробували повернути Владислава Гомулку і, до VII Пленуму де факто були його прихильниками. У липні 1956 року Болеслав Румінський²⁸ підняв питання про анулювання ухвали III Пленуму (1949), котрою Владислава Гомулку виключили зі Центрального комітету партії і позбавили права участі у її керівних органах. Центральний комітет прийняв пропозицію Румінського, натомість ухилився від засудження ухвали про "право-націоналістичну лінію". Отож, як влучно описали Риковський і Владика, питання Владислава Гомулки затиснулося між двома крайнощами: В.Гомулка – це не демократія, або демократія може обійтися без В.Гомулки²⁹.

Остаточне рішення Центрального комітету залежало від висновків Охаба і Завадського, котрі 1 серпня зустрілися з В.Гомулкою. Авторитет В.Гомулки зростав. Того ж дня на засіданні Політбюро В.Гомулку поновили в партії³⁰.

VII Пленум ЦК ПОРП не привів до партійної консолідації чи вироблення спільних програм. Паперові ухвали не долали самої кризи. Керівництво ПОРП, чим раз дужче, залежало від наростаючої хвилі народного невдоволення. Москва і значна частина партійного апарату очікували від керівництва повного контролю над партією, інституціями, суспільством тощо. 11 серпня Політбюро припинило кадрові зміни в Комітеті внутрішньої безпеки, що почалися у 1955 році. Заговорили про повернення в Комітет генерала Вацлава Комара, котрий у грудні 1954 року, разом з В.Гомулкою вийшов із в'язниці³¹.

Здається, що у серпні – вересні 1956 року, керівництво партії не запропонувало ефективних антикризових рішень. У творчих колах і пресі зникли настрої, характерні для 1955 року. На жодному із засідань партійне керівництво не згадувало про робітничі ради, що вже протягом року діяли на фабриках і заводах.

Інтонанції змінилися на початку вересня 1956 року. Політбюро і Секретаріат звернулися до радянського керівництва у справі "розрахунків репараційних надходжень та вирівнювання цін на вугілля, оскільки Польща постачала сировину Радянському Союзові по занижених цінах". Оговорювалося також питання "недоцільності перебування радянських радників при воєводських управліннях безпеки і в департаментах Комітету громадської безпеки". Міністр закордонних справ (від квітня 1956 року) Роман Рапацький – один з поодиноких колишніх пепеєсівців, що залишився у владі, – зреферував проект польської ініціативи щодо роззброєння. За тим Рапацькому належало провести консультації "з радянськими товаришами"³².

Польський репресивний апарат, запущений свого часу В.Гомулкою, був головним засобом примирення незадоволеної громадськості. Наприкінці серпня Політбюро спільно з Секретаріатом розглядали питання покарання учасників виступів. Комісія у складі "товаришів з прокуратури, Комітету безпеки і Міністерства справедливості...", "під наглядом товаришів Замбровського і Матвіна", представили інформацію про учасників виступів. Судовий процес планувалося завершити до листопада 1956 року³³. Наприкінці вересня Матвін інформував керівництво партії, що підсудних будуть захищати професійні адвокати, на їх боці виступає преса, формуючи образи героїв³⁴, а не ворогів, як було зручно системі, та ін.; вочевидь, деякі з сегментів виходили з-під контролю партії.

Особливого розголосу набула справа "самовільного" повернення на свою дієцезію католицького біскупа Станіслава Адамського. У вересні 1956 року біскуп звернувся до Генеральної прокуратури з запитанням: чому ухвала про амністію з квітня 1956 року не торкнулася біскупів, яких позбавили дієцезій. Прокуратура відповіла 26 вересня: "Ухвала про амністію повертає біскупам їх чини", "біскуп Станіслав Адамський має право проживати у

Сталіногородському воєводстві". Отримавши лист, біскуп Адамський негайно повернувся у Катовіце (Сталіногород). Опівночі до нього постукали уповноважені, під арештом вивезли у Варшаву, згодом – до Лїпніц, де він мешкав від 1952 року³⁵. Влада не допустила самочинства. Генерального прокурора Маріана Рибіцького застерегли: "...Керівник відділу Генеральної прокуратури не може давати розпорядження без консультацій з керівництвом прокуратури"³⁶. Питання визнання костелу продовж 1956 року замовчувалося на всіх владних рівнях.

Несформованою виявилася молодіжна політика партії. Після ХХ з'їзду в молодіжному середовищі було "дуже багато цінних думок, що свідчили про пошуки нового змісту і методів організаційної праці". На початку 1957 року Політбюро визнало слушним проведення з'їзду Союзу Польської Молоді (ЗМП) і його реорганізацію – найперше йшлося про скорочення керівного апарату. Керівництво партії висловилося за створення окремої організації харцерів Польщі. Натомість в студентському середовищі заявили про створення окремої студентської організації³⁷, на що керівництво партії відреагувало категоричним "ні". Відцентрові тенденції послабили партійний контроль над ЗМП. В середині вересня делегацію ЗМП прийняв Секретар ЦК³⁸. Розмова точилася навколо радикального виступу Віктора Ворошильського на пленумі Головного управління. Керівництво ЗМП не тільки не відреагувало на нього, а й подало скаргу до Сейму з приводу вилучення тексту з пленарних документів. У протоколі зустрічі не було жодних практичних рішень, усе звелось до звичного: молодь повинна розуміти політику партії, виконувати рішення VII Пленуму ЦК ПОРП³⁹ тощо. Між тим, у великих академічних осередках наростав рух за радикальні політичні реформи.

Небезпечним для системи явищем виявився радикалізація збройних сил. 21 вересня Роман Замбровський інформував про перебіг конференції центральних військових інституцій, де говорили про "демократизацію, стосунки військових з цивільними громадянами, про моральний стан солдатів"⁴⁰ тощо. Основний конфлікт в армії наростав між поколінням молодих офіцерів, підданих, як і решта суспільства, загальній хвилі десталінізації – з одного боку, і військовим командуванням, генералами російської армії – з іншого⁴¹. Від початку листопада 1956 року в польській пресі не вийшло жодної статті з критикою армії⁴².

Робітниче середовище домагалось економічного результату реформ. На великих і малих підприємствах створювалися робітничі ради. Їх очолювали "бунтівні партійні осередки", над якими не тяжів контроль апарату ПОРП. Інтелігенція об'єднувалася в дискусійні клуби, яких у 1956 році налічувалося до 250-ти. В кав'ярнях і приватних квартирах, місцях проходження засідання клубів, формувалася незалежна від влади точка зору на оновлення суспільного життя. Центральний комітет "закидався" резолюціями партійних зборів місцевих осередків з вимогою звільняти всіх, хто гальмує реформи. Молодіжний рух боровся за перехід Союзу Польської Молоді від формальних гасел до цілковито конкретних вимог. На хвилі піднесення, чим далі гучніше, звучали антиросійські та антикомуністичні заклики, про що апарат Центрального комітету і служба безпеки повсякчас довідувалися від інформаторів. Від 4 серпня поширилися чутки про можливе повернення В.Гомулки до влади.

У вересні 1956 року Едвард Охав відправився з офіційним візитом до Пекіну на з'їзд Комуністичної партії. По дорозі затримався в Москві, мав зустрітися з А.Мікояном⁴³. Про що велася розмова невідомо, але, в цілому, обставини візиту були "вдалими". Польські товариші запевнили у своїй вірності Москві й пропагованим нею ідеалам. Пообіцяли реформи у межах системи; в Пекіні заявили про "рівноправність" стосунків з Москвою⁴⁴, заспокоївши китайських товаришів у незмінності комуністичного курсу в братній китайцям Польщі.

Наприкінці першої декади листопада, за твердженням Політбюро, ситуація в партії погіршилася, "з'явилися ознаки кризи: недовіра до керівництва партії, підрив її авторитету, демагогічні вимоги підняття заробітних плат, посилення антирадянських настроїв, поширення контрреволюційних теорійок тощо". В дискусіях у партійних і позапартійних осередках вимальовуються дві групи – ті, що орієнтувалися на західну демократію, й ті, котрі орієнтувалися на демократію соціалістичну. Між ними не було боротьби чи ідеологічних суперечностей⁴⁵.

Після виступу Зенона Новака на VII Пленумі ЦК Польщу накрила хвиля антисемітизму. Новак пропонував "відрегулювати" кадрову політику, тобто зменшити кількість євреїв на керівних посадах. Дискусія дуже швидко вийшла за межі практичного вирішення (якщо це практичне рішення взагалі могло мати місце). У Політбюро нарікали, що між людьми

поширюються плітки, а виносять їх на зовні самі члени Політбюро; в Об'єднаній селянській і Демократичній партіях активізувалися "реакційні елементи"; ситуація в молодіжній пресі – "тяжка".

Причини кризи, як стверджувало керівництво партії, лежать на поверхні: відсутні єдність членів Політбюро, контакт керівництва з партійними масами, авторитетний голос керівництва партії, свою чорну справу робить ворожа пропаганда і т.д. Усі ці твердження, насправді, лежали на поверхні, але були й більш глибокі: антирадянські настрої провокували непорозуміння між керівництвом ПОРП і Об'єднаною селянською партією щодо ціни вугілля на радянському ринку, вищі офіцерські кадри не знали польської мови і не були громадянами цієї держави, радянський посол безцеремонно втручався у внутрішні справи країни. Тому керівництво партії прийняло рішення виправити деякі аномалії польсько-радянських стосунків, змусити вище військове керівництво прийняти польське громадянство, нижчий офіцерський склад зобов'язати вивчити польську мову, а, якщо ні, понизити до стану консультантів, розпочати переговори з радянським керівництвом про репатріацію поляків з СРСР тощо.

12 листопада 1956 року у засіданні Політбюро брав участь В.Гомулка. В розлозі протоколі про деякі зауваження В.Гомулки дізнаємося з виступів "товаришів по партії"⁴⁶. 15 листопада вперше протоколи фіксують виступи В.Гомулки⁴⁷. Прийшов час його повернення до влади.

¹ Archiwum Akt Nowych, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (далі – ААН, КС ПЗРП), V/42, к. 101.

² Комунікат Польської Агенції Преси вийшов друком в усіх виданнях 29 серпня 1956 року. В "Народній Трибуні" разом з комунікатом було надруковано вступну статтю під назвою "Провокація".

³ Її членами були Едвард Герек, Єжи Моравський, Віктор Клосєвіч.

⁴ Вербловський Стефан (1904 – 1978) – член ЦК, науковий працівник Інституту Суспільних Наук при ЦК.

⁵ Гелена Козловська (1910 – 1967) – член Центрального Комітету (ЦК), заступник керівника Організаційного Відділу ЦК.

⁶ Матеуш Окса (1905 – 1996), заступник керівника Організаційного Відділу ЦК.

⁷ ААН, КС ПЗРП, V/42, к. 101.

⁸ ААН, КС ПЗРП, V/42, к. 103 – 104.

⁹ ААН, КС ПЗРП, V/42, к. 105 – 107; CWP, S. 176 – 177.

¹⁰ ААН, КС ПЗРП, 1674, к. 108. На засіданні 8 і 9 травня у Секретаріаті говорили про "потребу гострої реакції на антипартійні і антирадянські випадки, котрі з'явилися в пресі, про те, що у товариша Віташевського звучали невластиві акценти і неслухні формулювання". Звертали увагу членів партії, що необхідно полемізувати з "публікаціями, котрими прививають ворожі партії погляди" (там само. – S. 285). Див. також: Rykowski Z., Władyka W. Polska próba. Październik N 56. – Kraków, 1989. – S. 157 – 159.

¹¹ ААН, КС ПЗРП, 1674, к. 94.

¹² Poznański czerwiec 1956 / Red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa. – Poznań, 1981. – S. 377 – 381.

¹³ ААН, КС ПЗРП, V/42, к. 109 – 110.

¹⁴ ААН, КС ПЗРП, V/42, к. 146 – 147.

¹⁵ Gomułka Władysław (1905 – 1982) – I Секретар Польської Робітничої Партії (ПРП) до 1948 року, член ЦК, віцепрезес Найвищої Контрольної Палати.

¹⁶ Новак Зенон (1900 – 1980) – заступник члена Політичного бюро і член Секретаріату Організаційного Бюро ЦК, керівник Відділу Кадрів ЦК до 26.03.1950.

¹⁷ Мазур Францішек (1895 – 1975) – член БП і СБО ЦК, секретар ЦК.

¹⁸ Завадський Александр (1899 – 1964) – член БП і секретар ЦК, до 10 травня 1949 року віцеміністр; від 6 травня 1949 року голова Центральної Ради Професійних Спілок.

¹⁹ Замбровський Роман (1909 – 1977) – член БП і Військової Організації та секретар ЦК, віцемаршалок Сейму, член Ради Держави, голова Надзвичайної комісії боротьби зі зловживаннями і економічним шкідництвом.

²⁰ Рапацький Адам (1909 – 1970) – член Політбюро ЦК.

²¹ Моравський Єжи (нар. 1918) – секретар ЦК.

²² ААН, КС ПЗРП, 1674, к. 88.

- ²³ Gomulka i inni. Dokumenty z archiwum KC 1948 – 1982 / Oprac. J. Andrzejewski (wł. A. Paczkowski). – Warszawa, 1986. – S. 79 – 80. Тут же більш ранні листи В.Гомулки.
- ²⁴ AAN, KC PZPR, 1674, k. 113, 115, 116.
- ²⁵ Rykowski Z., Władyка W. Вказ. праця. – S. 195 – 213. Див. також Friszke A. Rozgrywka na szczycie. Biuro Polityczne w październiku 1956 // "Więź". – 1996. – Nr. 9. – S. 191 – 193.
- ²⁶ Rykowski Z., Władyка W. Вказ. праця. – S. 205.
- ²⁷ Рокоссовський Костянтин (1896 – 1968) – маршалок Польщі і міністр національної оборони РП (від 6.11.1949).
- ²⁸ Румінський Болеслав (1907 – 1971) – член ЦК, міністр хімічної промисловості до 27.02.1957, від 23.03.1957 – віцеміністр промисловго споживання і закупівлі. Відомий як один з найконсервативніших членів ПЗПР. На засіданні КЦ ПЗПР 21 жовтня 1956 року виступав в захист маршалка Рокоссовського, котрого позбавили членства в Політбюро ЦК.
- ²⁹ Rykowski Z., Władyка W. Вказ. праця. – S. 213. Про свої розмови з В.Гомулкою до і після VII Пленуму писав Віктор Клосевич: Gdy wieje wiatr historii... – Warszawa, 1987. – S. 96 – 97.
- ³⁰ ANN, KC PZPR, 1674, k. 121. На засіданні 30 липня Політбюро повернуло членство в партії Маріанові Спихальському – давньому соратникові В.Гомулки. Зенона Клішка поновили на посаді віцеміністра справедливості (затверджено 3.08.1956 р.). Йшлося також про політичну реабілітацію генерала Зигмунда Дашинського та Ігнаці Логи-Совінського.
- ³¹ ANN, KC PZPR, 1674, k. 129 – 130.
- ³² ANN, KC PZPR, V/42, k. 139 – 142; ANN, KC PZPR, 1674, k. 183.
- ³³ CWP, s. 180–181; така пропозиція підтрималася Політбюро 21 вересня 1956 року.
- ³⁴ ANN, KC PZPR, 1674, k. 143. "Товариші Замбровський, Матвін і Ярославський зобов'язані зустрітися з представниками преси для обговорення питання висвітлення ними подій до початку судового засідання".
- ³⁵ ANN, KC PZPR, V/42, k. 146 – 147; Żaryń J. Ostatnie wygnanie biskupa Stanisława Adamskiego (1952 – 1956) // "Więź". – 1988. – Nr. 4.
- ³⁶ ANN, KC PZPR, V/42, k. 146 – 147; CWP, s. 185 – 186. Прем'єрові Циранкевичу належало провести розмову з головою Конференції Єпископату Міхалем Клепачем.
- ³⁷ CWP, s. 169 – 170. Про долю організації харцерів польських пише Кшиштоф Персак. Persak K. Odrodzenie harcerstwa w 1956 roku. – Warszawa, 1996.
- ³⁸ Friszke A. Opozycja polityczna w PRL 1945 – 1980. – Londyn, 1994. – S. 77 – 78, 83 – 91.
- ³⁹ ANN, KC PZPR, 1674, k. 318 – 319.
- ⁴⁰ ANN, KC PZPR, 1674, k. 144.
- ⁴¹ Ця тема найповніше статистично вивчена Едвардом Налєпою. (Nalepa E. J. Oficerowie Armii Radzieckiej w Wojsku Polskim 1943 – 1968. – Warszawa, 1995). Головним Політичним Управлінням Війська Польського керував відданий "натолинець" генерал Казімеж Віташевський.
- ⁴² ANN, KC PZPR, 1674, k. 149.
- ⁴³ За свідченням Мікояна Охаб повинен був пообіцяти вивести з керівництва Моравського і Матвіна. Про це у: Rozmowy kierownictwa PZPR z delegacją KPZU. Nieznane dokumenty z październiku 1956 r. / Opr. Andrzej Werblan // "Dziś". – 1995. – Nr. 4. – S. 109.
- ⁴⁴ Torajska T. My i Oni. – Warszawa, – S. 100 – 105.
- ⁴⁵ ANN, KC PZPR, V/42, k.153 – 155.

В статье освещается вопрос социально-политических изменений в Польше в 1956 году, которые классифицируются как системный кризис польского коммунизма.

Ключевые слова: системный кризис, познанское восстание, "право-националистическое искривление" в партии, Польская объединенная рабочая партия, "пулавцы", "натолинцы", десталинизация.

The article deals with the problem of social and political changes in Poland in 1956, which are qualified as the systematical crisis of Polish communism.

Keywords: systematical crisis, Poznan uprising, "right-nationalist deviation" in the party, Polish United Workers' Party, "pulavci", "natolinci", destalinization.

ЗНАЧЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ ДЛЯ РОЗВИТКУ СПИРТОПЕРЕРОБНОЇ ТА ТЮТЮНОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розкривається значення південно-західних акціонерних залізниць для збільшення виробництва спиртогорілчаної та тютюнової продукції в Україні у другій половині ХІХ століття.

Ключові слова: залізничний транспорт, південно-західні залізниці, тютюнове виробництво, горілчане виробництво, комерційні перевезення.

У другій половині ХІХ століття на теренах України були розміщені основні виробничі потужності по виробництву цукру в Російській імперії. З України також вивозили в інші райони Російської імперії хліб, особливо пшеницю, худобу, вовну, сало, спирт, рибу, ікру, сукно та ін. Отже, в зовнішній торгівлі Російської імперії Україна посідала чільне місце. Через чорноморсько-азовські й балтійські порти та сухопутні митниці з України за кордон вивозилося багато хліба, особливо пшениці й ячменю, коней, великої рогатої худоби, овець, свиней, вовни, масла, м'яса, цукру, спирту, сукна, мила та ін. Наприкінці ХІХ ст. щорічне відвантаження хліба через чорноморсько-азовські порти становило 70% загальноросійського експорту (понад 300 млн. пудів). Через чорноморсько-азовські порти й сухопутні митниці імпортувались різноманітні товари, які частково збувалися в Україні, а частково відправлялися в інші райони Російської імперії (бавовна, тканини, олива, фарби, свинець, олово, залізо, машини, прилади, кава, рис, вина та ін.)¹.

Винокуріння (гуральництво) було поширене в усій Україні, але найбільшого розвитку воно досягло на Київщині, Поділлі і Харківщині. У другій половині ХІХ століття спиртогорілчана промисловість на українських землях у складі Росії займала друге місце після цукрової. У середині ХІХ століття виноробні та горілчані заводи склали в Україні 7 % загальної кількості заводів Російської імперії і їх чисельність збільшувалася. В цілому спостерігається збільшення промислового виробництва та експорту спирту за кордон².

У губерніях, що входили до економічного регіону обслуговування південно-західних залізниць переважали заводи по випуску продукції винокуріння від 2000 до 10000 відер на рік. Заводи мали примітивне устаткування і низьку собівартість продукції. Тому, ціна вина у південно-західному краї була значно нижчою, аніж у центральних губерніях. Споживання на душу населення також було різним: у південно-західному краї – 0,60 відра на душу, у центральних губерніях – 0,23 відра, у прибалтійських губерніях – 0,45 відра на душу.

З 1863 року, умови виробництва спирту зазнали змін: для заводського виробництва була встановлена нижня межа продуктивності на рік, – не менше 2250 відер. Заводи з меншою річною продуктивністю підлягали закриттю. Ця обставина змусила перенесення винокурних заводів у більш великі населені пункти – міста і селища.

У Волинській, Київській, Подільській і Полтавській губерніях у 1864 – 1866 рр. діяло понад 640 підприємств з виробництва алкогольних напоїв, обсяг виробництва яких у вартісному виразі становив 12,6 млн. рублів. На 1895 рік кількість відповідних підприємств у вказаних губерніях скоротилась до 250, а виробництво продукції збільшилося на 20,5 млн. рублів³.

В економічному регіоні тяжіння до ліній південно-західних залізниць, у результаті різноманітності кліматичних умов, зустрічалось одночасно три види винокуріння: хлібне (південна частина), картопляне (північна частина) і в середній частині змішане – одночасно патокове, картопляне і хлібне.

В плані економічних інтересів південно-західних залізниць найбільше значення мали винокурні заводи в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Деяко менше – у Бессарабській і Херсонській. Губернії Сувалкська, Гродненська і Ломжинська мали достатнє число винокурних заводів, але вироблений спирт витрачався винятково на місцеве споживання і його перевезення південно-західними залізницями не мало суттєвого впливу на загальні об'єми перевезення спирту і відповідно на прибутковість залізниць.

Аналіз споживання і використання виготовленого спирту свідчить, що головне значення становили обсяги його вивозу за кордон. Тільки із Подільської і Київської губерній відправлялось за кордон відповідно до 20 % і 21 % усього виробленого спирту.

Серед станцій південно-західних залізниць найбільшу кількість спирту було відправлено зі станцій Крижопіль, Рахни, Гнівань, Вінниця, Калинівка, Граєво, Тростянець-Подільський, Чорнорудка, Брівки і Попельня.

Найбільші обсяги відправленого спирту, із перерахованих станцій, направлялися до Одеси, яка була основною станцією по експорту спирту за кордон.

Станції Крижопіль, Рахни, Гнівань і Вінниця відправляли спирт, окрім Одеси, винятково в місцевості, розташовані по лінії Одеса – Вінниця і Роздільна – Троянів-Вал. Станція Калинівка відправляла частину своїх вантажів на північ (у Київ), а також на інші залізниці – в Ростов і Лібаву. Станція Граєво відправляла частину свого спирту на станції, що знаходились між Брестом і Белостоком та за кордон у Кенігсберг і Пиллау (Балтійськ). Чорногородка, Брівки і Попельня відправляли спирт в Одесу, Київ, на станції Бессарабської гілки, а також до Ростова і Лібави.

Отже, в плані перевезень спирту перше місце посідала Одеса, і була найважливішим спиртовим ринком царської Росії.

З 1883 по 1892 роки станція Одеса отримала спирту (пудів):

Рік	У місцевому сполученні	По ввезенню	Всього
1883	637.922	205.904	843.916
1884	541.758	239.746	781.504
1885	590.243	288.818	879.061
1886	628.587	374.620	1.003.207
1887	595.188	420.873	1.016.061
1888	558.740	407.037	965.747
1889	542.273	374.637	916.910
1890	560.468	337.098	897.566
1891	553.694	245.897	799.591
1892	353.780	62.895	416.675

Місцевими коліями спирт доставлявся до Одеси з пунктів, розташованих на головній лінії між станціями Крижопіль, Козятин і Кожанка, зі станцій Уманських відгалужень – Тростянець і Христинівка, Волочиської гілки – Деражня; Бессарабської гілки – Тирасполь, Страшени і Кишинів. Спирт, що прибував в Одесу з інших залізниць, головним чином доставлявся зі станції Новоселки Києво-Вороніжської залізниці, Фастівської залізниці, розташованих між станціями

Устинівка і Фундукліївка і станцій Суми, Сироватка і Буди Харківсько-Миколаївської залізниці.

За кордон Одеса експортувала переважно очищений спирт, головним чином в Левант, і за розмірами експорту очищеного спирту посідала перше місце серед інших російських портів і експортних пунктів. У 1890 році було вивезено з Росії 1024000 відер очищеного спирту, у 1891 році – 877160 відер, у 1892 році 276417 відер. Із названої кількості було відправлень з Одеси: в 1890 році – 724659 відер; 1891 році – 730490; у 1892 році – 258576, тобто 71%, 82% і 93%. Зауважимо, що до 1885 року у царській Росії горілка продавалась "на виніс" тільки відром.

Таким чином, на інші експортні пункти Російської імперії залишалася незначна частка експорту спирту.

Вивіз спирту в Німеччину та Іспанію з Одеси був незначний, але частина спирту, що направлялась до Франції, вивозилась з Марселя на Піренейський півострів.

Перед викупом південно-західних залізниць в державну власність Одеса активно розвивала торгівлю спиртом у напрямку Криму та Кавказу. Ці райони раніше забезпечувались спиртовою продукцією переважно з Ростова-на-Дону, куди йшов спирт-сирець з Воронізької, Тамбовської та інших губерній, що тяжіють до Ростова. Цей спирт після незначного доочищення на Ростовських спиртоочисних заводах надходив у продаж, причому Крим отримував із Ростова-на-Дону майже всю потрібну йому кількість спирту. Неврожай 1891 року і недорід 1892 року призвели до зміни постачальника спирту-сирцю до Ростова. Він став направлятися туди спочатку із Харкова і Чернігова, потім з Курська та Орла, і нарешті, з Києва, Варшави і навіть Лібави. Такою ситуацією скористалась Одеса і почала здійснювати поставки в Крим спирту⁴.

Із губерній, що входили до сфери впливу південно-західних залізниць, заслуговує на увагу Київська губернія, де було зосереджено 25 медоварних заводів, із яких лише 13 становили самостійні підприємства, а інші – 12 були розташовані при пивоварних заводах. У географічному плані медоварне виробництво розподілялось таким чином, що найменше число заводів перебувало на півдні, у Херсонській губернії (у Бессарабській губернії медоварні заводи були відсутні). Із будівництвом залізничних колій на півночі число заводів збільшувалося, досягаючи найбільшої кількості в частинах північно-західного краю і царства Польського, де проходили південно-західні залізниця⁵.

Продукцію тютюнової промисловості в Україні найбільше виробляли фабрики, розташовані на Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині й Київщині. В цілому фабрики України давали від 20 до 40 % загальноросійського виробництва тютюну. В регіоні тяжіння до ліній південно-західних залізниць (Наддніпрянській Україні) у 1865 році нараховувалося 109 підприємств з виробництва тютюнових виробів на суму 1,6 млн. рублів. У 1875 році загальна кількість фабрик зменшилась до 90, а виробництво тютюну зросло у вартісному вимірі до 5,9 млн. рублів. У 1885 році кількість підприємств знову збільшилась до 114 з обсягом виробництва 19,2 млн. рублів.

Певним гальмом розвитку тютюнової промисловості на терені України була економічна політика царського уряду, який, з одного боку, прагнув підвищити акциз на тютюн, а з іншого – підтримувати високе мито на ввезення сировини, до 15,4 рублів золотом від пуда імпортного листового виду продукції. Через високе мито промисловці не могли переробляти у значних обсягах імпортний тютюн, відповідно південно-західні залізниця були позбавлені значних обсягів перевезень продукції даної товарної групи⁶.

Вирощування тютюну в районах, прилеглих до південно-західних залізниць проводилося для промислових цілей і характеризувалося наявністю низки місцевих фабрик. У цей час нюхальний тютюн майже повністю був витіснений із активного вживання курильним. Поява цигарок створила революцію в тютюновому виробництві. Виготовленням цигарок стали займатись десятки фабрик та дрібних кустарних майстерень, що зумовило величезний попит на сировину.

Різні кліматичні умови та системи сільського господарювання обумовлювали нерівномірне поширення тютюництва в районах, прилеглих до південно-західних залізниць. Південна частина регіону володіла всіма необхідними природними умовами для розвитку тютюництва, а в північній частині, навпаки, вирощування тютюну було пов'язане із природними ризиками і тут культивувались лише гірші сорти. У губерніях Сувалкській і Ломжинській тютюн зовсім не вирощувався.

Переробка тютюну була зосереджена у великих містах, де існували великі тютюнові фабрики. У регіоні південно-західних залізниць центрами тютюнових виробництв слугували міста Київ, Одеса, Брест, Бердичів і Белосток. Тютюнові фабрики, що існували в інших містах і містечках, мали винятково місцеве значення, продукція, що ними виготовлялась, використовувалася у найближчих околицях і не знаходила збуту у віддалених районах, тобто не перевозилася залізничним транспортом.

Наявність в економічному регіоні, що обслуговувався південно-західними залізницями, масштабного тютюнництва і промислових центрів, у яких були зосереджені тютюнові фабрики, створило умови для перевезення тютюну та тютюнових виробів по рейкових шляхах сполучень у значних розмірах.

Перевезення тютюну і тютюнових виробів південно-західними залізницями становило:

Вид сполучення	1890 рік	1891 рік	1892 рік
Місьцеве сполучення	78,841	88,229	102,917
Вивезення	48,420	52,718	61,433
Ввезення	53,445	58,981	67,395
Транзит	19,524	18,110	28,581
Всього	200,230	218,038	260,326

Географічне розташування тютюнових фабрик не співпадало із місцями масового вирощування тютюну, листовий тютюн направлявся залізницею в пункти, де були зосереджені тютюнові фабрики. Перероблений тютюн повертався залізницею назад, до місць свого виробництва і споживання. Цим пояснюється значне за обсягами перевезення тютюну залізницями, що перевищувало розміри виробництва продукції цього виду у губерніях, прилеглих до південно-західних залізниць. Тобто, більшість станцій були одночасно станціями відправлення та одержання тютюну і тютюнових виробів.

Основними станціями отримання тютюну були Одеса, Рівне, Брест, Київ, Кишинів, Бердичів, Проскурів.

Важливим тютюновим ринком для всього регіону південно-західних залізниць була Одеса. Доставка тютюну і тютюнових виробів до Одеси залізничним транспортом мала другорядне значення, в порівнянні із кількістю цього вантажу, доставленого морським шляхом на пароплавах далекого плавання. Найголовніші пункти постачання до Одеси тютюну морем були наступні порти: Ростов, Феодосія, Керч, Новоросійськ, Таганрог, Сухумі, Батумі і Акерман. Що стосується імпорту, то за митною статистикою він становив:

Найменування тютюнової продукції	1888	1889	1890	1891	1892
Тютюн в листах і подрібнений (пудів)	18,127	30,501	11,041	9,238	9,732
Сигари	62	86	66	65	54
На суму, рублів	449,730	906,278	318,273	282,042	293,542

Наведені в таблиці дані характеризують постачання Одеського ринку тютюном іноземного походження, але не визначають значення Одеси, як пункту ввозу товару для внутрішніх губерній Росії. Значні партії імпортного тютюну направлялись до Петербурга і Москви транзитом, мито сплачувалось в пунктах призначення і тому не обліковувалось у звітах Одеської митниці.

Серед імпортного тютюну, ввезеного через Одесу, переважали сорти, вирощені в Малій Азії і Європейській Туреччині і відомі під загальним найменуванням турецького тютюну.

Залізничним шляхом до Одеси щорічно прибувало більше 15000 пудів тютюну і тютюнових виробів. У відправленнях переважала готова продукція, а не листовий тютюн. Важливе значення у постачанні Одеси тютюном відігравав Київ. Із цієї станції прибувало до 5000 пудів, тобто майже 1/3 частини усіх вантажів, що доставлялись в Одесу рейковим шляхом. Серед інших станцій південно-західних залізниць, що постачали тютюн до Одеси, слід назвати Кодиму і Кишинів, з яких надходило до 1000 пудів на рік. Значна кількість тютюнових виробів прибувала і з деяких станцій головної лінії південно-західних залізниць, розташованих між Одесою і Бердичевим. З інших залізниць станція Одеса одержувала, понад 8000 пудів на рік. Цей вантаж відправлявся до Одеси переважно з Москви (більше 1500 пудів у рік), Варшави (1000 пудів), Ніжина (більше 1500 пудів). Із Петербурга надходило більше 300 пудів, з Кременчука до 400 пудів, з Риги 400 пудів, водночас, окремі попутні відправлення були з Фастівської, Харківсько-Миколаївської, Поліських і Єкатерининської залізниць⁷.

Таким чином, південно-західні залізниці прискорювали перевезення готової продукції від місць виготовлення до центрів споживання, а сировини – до центрів переробки. Залізничний транспорт стимулював розвиток порівняно розвинутих галузей економіки на терені України: цукрової, тютюнової та спиртогорілчаної. З часом названі виробництва стали галузями розвинутої індустрії всеросійського масштабу.

¹ Рибалка І.К. Історія України (частина друга) . – Харків, 1997. – С. 177 – 197.

² Пилипенко О. Роль України у загальному експорті спирту з Росії у другій половині XIX – на початку XX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Випуск 89 – 90. – 2007. – С. 91.

³ Довжук І.В. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Збірник наук. праць. – Вип. 10. – К., 2005. – С. 27.

⁴ Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – Выпуск 2. Производство продуктов обложенных акцизом / Юго-Западные железные дороги. – К., 1895. – С. 349.

⁵ Там само. – С. 222.

⁶ Там само. – С. 31.

⁷ Там само. – С. 280 – 311.

В статье раскрывается значение юго-западных акционерных железных дорог в увеличении производства спиртоводочной и табачной продукции в Украине во второй половине XIX века.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, юго-западные дороги, табачное производство, водочное производство, коммерческие перевозки.

The article reveals the importance of south-western joint railways in increasing of production of alcohol and tobacco in Ukraine in the second half of the nineteenth century.

Keywords: railway transport, south-western railroads, tobacco production, beverage production, commercial transportation.

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ "НАШ КРАЙ" НА УРОКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються проблеми викладання історії, застосування інноваційних технологій для розвитку пізнавальних можливостей учнів на основі використання етнографічних та краєзнавчих матеріалів.

Ключові слова: методика, інноваційна технологія, історія повсякденності, краєзнавча робота.

Зміни, що відбулися в Україні протягом останніх двадцяти років (здобуття державної незалежності, становлення ринкової економіки, демократизація суспільства), стали підґрунтям для реформування освіти в цілому та історичної зокрема.

У сучасних умовах вчителю історії необхідно враховувати в своїй роботі корінні зміни у змісті шкільної історичної освіти, які знайшли своє відображення у навчальних планах і програмах, появу інноваційних підручників – навчальних книг третього покоління, що ґрунтуються на новій особистісно орієнтованій парадигмі освіти. Обсяг інформації, в полі дії якої перебуває учень, не здатен запам'ятовувати, аналізувати й утримувати найрозвиненіший мозок. Тому зрозуміло, що навчання історії не можна звести до запам'ятовування. Лише урок із використанням активних та інтерактивних форм може зробити навчання по-справжньому цікавим і творчим процесом. Змінилися й підходи до вибору форм навчання. Поряд із традиційними запроваджуються інноваційні технології, зорієнтовані на розвиток особистості, також відбулося зміщення наголосу з історії різних форм протистояння (революції) до історії пересічних людей; з історії політичної діяльності "сильних цього світу" до історії соціальної, точніше, соціокультурної, в центрі уваги якої перебувають люди та утворені ними відповідно до їхніх уявлень про світ і життя соціальні групи. Така "жива" історія дозволяє побачити розвиток соціуму через зв'язок поколінь, розкриття активної ролі багатотисячових традицій народу. Оволодіння знаннями про повсякденне життя людей іншої історичної епохи дозволяє уникнути спрощеного, схематичного ставлення до минулого.

Особливого значення в сучасній методиці викладання історії набуває вивчення історії повсякденності, яке спрямовано на розуміння особливостей психології людей конкретних історичних епох, осмислення не лише правил, законів, заборон даного суспільства, але й ставлення до них сучасників, того, що складає життя людей певного періоду історії.

В історичній науці на сьогодні склалися два підходи до розуміння й вивчення історії повсякденності. Це реконструкція ментального макроконтексту епізодів історії та реалізація прийомів мікроісторичного аналізу.

Значущість мікроісторичного підходу в дослідженні повсякденності визначається тим, що він дозволив узяти до уваги безліч окремих людських доль. Історія повсякденності стала реконструкцією життя звичайних людей, що не менш важливе дослідникові минулого. Мікроісторичний підхід до вивчення історії визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи усвідомити ступінь волі індивіда в існуючих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. Завданням свого дослідження мікроісторики поставили вивчення способів життя й екстремального виживання в умовах воєн, революцій, терору, голоду тощо. Але загальним для макро- та мікроісторичних підходів у вивченні історії повсякденності є нове розуміння минулого як історії знизу, або зсередини, що дає можливість почути голос конкретної людини¹.

На думку багатьох дослідників, вивчення історії повсякденності включає три сфери. Перша вивчає антропологічні факти, що стосуються людини: народження, сексуальність, хвороби, дитинство, смерть, старість. До другої сфери належать стратегії, необхідні для існування людини: харчування, одяг, житло, робота, дозвілля. До третьої – способи виживання в екстремальних ситуаціях.

Але найголовніше не те, що таке повсякденність або історія повсякденності, а те, хто перебуває в центрі її вивчення. Історія повсякденності – це історія тих, хто непомітний для великої історії, хто включений в історичний процес як пересічна людина. Таким чином, центральними в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто залишилися безіменними в історії. "Структури повсякденності" охоплюють усе те, з чого складається життя людини: її умови, потреби (харчування, житло, одяг, медицина) і можливості в їх задоволенні. Так само, як й увесь спектр відповідних взаємин, вчинків, бажань, ідеалів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікацій. Індивіди з'являються і як особи, що діють, і як творці історії, ті, хто активно виробляють, відтворюють соціально-політичні реалії минулого².

Запропонований підхід спонукає істориків під час дослідження країни (народу) певного періоду показати спочатку як жили люди (на рівні конкретних особистостей, а не всього загалу), що їх оточувало, як еволюціонувало повсякденне життя, а потім пояснити взаємозв'язок з економічним та політичним життям, щоб вийти на світоглядні висновки щодо гуманності (антигуманності) того чи іншого суспільства. Доля людини у конкретному суспільстві – найбільш об'єктивний критерій гуманності держави.

Проникнення у повсякденне життя дозволяє розкрити духовний світ людей минулого, наблизитися до вдумливого розуміння епохи, точнішого й тонкішого відчуття часу. Навчання історії стає живим, наочним, конкретним, що суттєво відрізняє сучасну школу від школи недавнього минулого.

Вивчення історії повсякденності у школі пов'язане, щонайменше, з чотирма специфічними аспектами розуміння буденності. Людина не існує поза історичною системою соціального життя. Повсякденність, з одного боку, формується під впливом соціального і професійного статусу, вікової специфіки і родинного стану тієї або іншої людини, з іншого боку – відбиває їх своєрідність, обумовлену часом і епохою. Людина живе у визначеному просторовому середовищі – природному і соціальному (великі і малі міста, селища, села), що накладає відбиток на її повсякденне життя. Знайомлячись з повсякденним життям людей, учень разом з тим дізнається про особливості буття того або іншого типу суспільства. Повсякденність завжди відображає матеріальну (технологічну, виробничу, економічну) сферу громадського життя. Образне сприйняття повсякденного життя людей допомагає учням наблизитися до розуміння базових соціальних структур в їх історичному розвитку. Людина та її побут безпосередньо залежать від системи цінностей і норм поведінки в даному суспільстві. Особлива психологія, світосприйняття, ідеали й кумири, суспільна думка, система спілкування – усі ці елементи духовного життя є важливими аспектами повсякденності³.

Враховуючи сучасні методологічні підходи, здобуваючи інформацію з джерел, важливо пам'ятати про дві суттєві обставини. По-перше, джерело не є об'єктивним відображенням події чи явища, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою. Тому отримані відповіді цілком залежать від поставлених питань. По-друге, джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно передає подію через світосприйняття автора, який його створив. Те чи інше розуміння навколишньої картини світу, що існує у свідомості творця джерела, так чи інакше діє на ті дані, які воно фіксує.

Для історії повсякденності, що обирає головним предметом дослідження не факти й події як такі, а процес "олюднення побуту", психологізм щоденного життя, більший сенс полягає не в розумінні історичних явищ, подій, фактів, а у їх відображенні у свідомості людей. Очевидно, що такий підхід дещо відрізняє методику використання історичних джерел від класичних.

В Україні й до 1991 р. публікувалися дослідження побуту робітників чи селян. Але сьогодні такі праці читати важко. Вони перенасичені офіційною статистикою, відсотками, діаграмами, а живої людини в них не видно. Причина цього полягає в тому, що інформація черпалася "з

других рук", вона спотворювалась "експертними оцінками". Усна ж історія (спогади, інтерв'ю, розповіді) дозволяє поряд з ретельно підібраними письмовими джерелами почути голос народу.

Домашній побут лише один із багатьох аспектів минулого, де усна історія дозволяє скоригувати спотворення, що містяться в письмових джерелах.

В основі усної історії лежать два привабливі постулати. По-перше, особисті спогади розглядаються як ефективний інструмент відтворення минулого, як безпосередні враження про життя людей у їхньому справжньому вигляді. По-друге, прості люди отримують не лише місце в історії, але й роль у "виробництві" історичного знання, а це вже має серйозне політичне спрямування. Усна історія розглядається як демократична альтернатива, що кидає виклик монополії академічної еліти.

Природно, що до 1991 р. цей методологічний підхід (усна історія як джерельна база історії повсякденності) в Україні не знаходив підтримки й поширення. Усна історія функціонувала як альтернативна офіційній науці та пропаганді й побутувала у формі народної традиції, чуток, анекдотів, фольклору, самвидаву тощо. Спрацьовував закон: "усна історія" – це історія народів без історії, тобто бездержавних народів⁴.

Серед багатьох новітніх технологій однією з найефективніших є проектна. Мета навчання за проектною технологією – це створення умов для самонавчання учнів, пробудження їхньої ініціативи, інтересів, устремлінь. Саме тому основними положеннями проекту є надання учням свободи у питаннях вибору змісту, форм і складності завдань, пріоритет дослідницької діяльності, творчого розкриття та прояву різноманітних талантів кожного учня, (акторського, режисерського, ораторського тощо) та рівні можливості "сильних" і "слабких" учнів.

Проектна технологія навчання особливо ефективна на уроках з предмету "Мій Київ", при вивченні тем "Культура України", "Наш край" та у позаурочній роботі.

Для школярів, що обирають об'єктом краєзнавчої роботи історію міста, рекомендується певна послідовність вивчення теми: як здійснювалась забудова міста, як зростала чисельність населення, умови життя, заняття, національний і соціальний склад населення, які визначні історичні місця знаходяться у місті тощо. З учнями проводиться бесіда на відповідну краєзнавчу тематику: "Історія Києва – історія нашої Батьківщини", "Історія Києва в народних переказах". Поглиблюється розгляд певного краєзнавчого об'єкта з учнями й під час тематичних екскурсій до музеїв Києва. Підсумком роботи, своєрідним звітом є учнівські реферати.

Досвід показує, що формуванню цілісної історичної свідомості сприяє поєднання вивчення історії України з історією краю та історією родини. Саме такий підхід дає можливість школярам одержати відповіді на питання хто ми, чиї діти, яких батьків? Тому зрозумілим стає вибір учнями такого краєзнавчого об'єкта, як історія свого роду. Їм надаються наступні рекомендації щодо вивчення історії родоводу: прізвище, ім'я учня, національність, рік народження, місце народження; відомості про батьків, сестер, братів, а також про дідусів, бабусь, прадідів, прабабусь. Для вивчення історії родоводу важливо дізнатися про цікаві історичні факти, відомості про родичів (їхні прізвища, рід занять, освіта, умови життя, захоплення). Важливо також отримати інформацію чим займалися раніше, які знали народні традиції, ремесла, український фольклор? Записи до родоводу пісень, легенд, приказок, колядок, походжень прізвищ дають змогу учням розширити свій світогляд.

Підсумки цієї важливої краєзнавчої роботи підводяться на загальношкільному святі "Родина, родина – це вся Україна", де звітуються всі причетні до вивчення історії роду.

Для підготовки диспутів, конференцій старшокласників актуально поєднувати програмовий матеріал із опитуванням очевидців. Прикладом цього може бути підготовка до конференції по темі "Голодомор в 1932 – 1933 рр." з використанням програми-запитальника розробленого професором кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Валентиною Борисенко⁵.

¹ Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічні аспекти. – Харків, 2008 – 120 с.

² Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // "Історія та правознавство". – 2002. – № 3.

³ Касавин И.Т. Повседневность в контексте феноменологической социологии // Журнал "Социемы". 2003. № 9. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www2.usu.ru/soc_phil/rus/sociemi.html

⁴ Удод О.А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6 – 9.

⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. – К., 2007. — 288 с.

В статье освещаются проблемы преподавания истории, применения инновационных технологий для развития познавательных возможностей учеников на основе использования этнографических и краеведческих материалов.

Ключевые слова: методика, инновационная технология, история повседневности, краеведческая работа.

Article deals with the problems of teaching of history, application of innovative technology for the development of the cognition of pupils on the base of use of ethnographic and local history materials.

Keywords: teaching methods, innovative technology, everyday life, research of local history.

НАШІ АВТОРИ

Аль-Анні Амар – бакалавр історії, студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вакуленко Іван – вчитель-методист вищої категорії, загальноосвітня середня школа № 87 імені О.Довженка, Київ.

Гончаренко Олексій – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Гримич Марина – доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу міжнародного менеджменту українознавства Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Громова Наталія – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казакевич Геннадій – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казакевич Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Краснянська Наталія – бакалавр історії, студентка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кривопішин Олексій – докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Кузіна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузьміна Снежана – аспірантка кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Леньо Таїса – керівник гуртків Міжгірської райСЮН, здобувач відділу Український етнологічний центр Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

Машкевич Стефан – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М.М.Боголюбова НАН України.

Метка Людмила – кандидат історичних наук, завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Опішне.

Ніколаєва Анна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Овчаренко Володимир – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Самойленко Неля – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Старченко Марина – аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Ткачик Олександр – аспірант історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Циганенко Лілія – доктор історичних наук, декан історичного факультету, професор кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Чернищук Наталія – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шваб Лариса – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Яцечко Світлана – лаборант кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 38

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

*На першій сторінці обкладинки гравюра Павла Ковжуна
для збірки поезій Івана Франка "Із днів журби". 1923 р.*

Підписано до друку 03.10.2012. Формат 61x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 12.
Тираж 300.